Рік VI. Р. 1897 кн. IV. Том XVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

VI Jahrgang. 1897, IV B. Band XVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗМІСТ XVIII ТОМУ.

1. Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і его літературна історня, написав Др. Іван Франко (кінець буде) . . с. 81—134
2. Набіг козаків на Очаків 1545 р., подав Евген Барвінський . . . . с. 1—32
3. Проект поліпшення торговлї на Україні, 1784 р., подав Микола Княжевич . . . с. 1—8
4. Miscellanea: Грамота московського уряду до донських козаків про українські справи 1659 р., подав Олексій Маркевич . . . с. 1—6
5. Наукова Хроніка: Нові розвідки з історії давньої Руси, Михайла Грушевського . с. 1—24
6. Бібліоґрафія (рецензиї й справоздання, зміст на с. 66) . . . . с. 1—67
7. З Товариства . . . . с. 1—1

Inhalt des XVIII Bandes.

1. Warlaám und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung). . S. 81—134
2. Einfall der Kosaken auf Očakow im J. 1545, mitgetheilt von E. Barwinśkyj . . . . 1—32
3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniažewič . . . . . 1—8
4. Miscellanea, von Dr. Al. Markewič . . . . . 1—6
5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hruševśkyj . . 1—24
6. Bibliographie . . . . 1—67
7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft . . . . 1—1

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyćkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., redigirt von M. Hruševśkyj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von A. Konyśkyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Februar — April) 1—4.

Inhalt voriger Bände siehe letzte Seiten des Buches.

Рік VI. Р. 1897 кн. IV. Том XVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

VI Jahrgang. 1897, IV B. Band XVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ВАРЛААМ і ЙОАСАФ

старохристиянський духовний роман і его лїтературна істория.

Написав др. ІВАН ФРАНКО.

(Кінець).

IV.

(Питанє, хто був автором грецької повісти про Варлаама і Йоасафа. Спори викликані ріжницями в самій грецькій рукописній традициї. В Західній Европі автором загально вважаєть ся Іван Дамаскин. Біллїусові докази на се авторство. Противна думка Радера і его докази. Думки Аллящия і др. за авторством Дамаскиновим; докази давнїх авторів і Цотенберга против сего авторства. Думка про авторство Евфімія Грузина і Кунові докази против неї. Іван монах із манастиря сьв. Сави — автор нашої повісти. Коли написана ся повість по грецьки?)

Ми вже згадували про те, що рукописна традиция повісти про Варлаама і Йоасафа не однозгідна що до того, кого треба вважати автором сеї повісти. Найстарші рукописи признають автором якогось Івана монаха із манастиря сьв. Сави, та є рукописи з XII і XIII віку, де автором виставлено сьв. Івана Дамаскина (Гейдельберські ркп. 59 і 201, Ватиканський 1724 і др.). В двох рукописах (венецький cod. Nanianus 137 і парижський cod. Bibl. Nat. 1771) автором а радше перекладачем з грузинської на грецьку мову названо Евфімія Грузина. Деякі знов рукописи, як флорентийський Bibl. Sfortianae 63, монахійський 205, гейдельберський 200 признають автором сеї повісти Івана Синаіта, звісного в церковній лїтературі під назвою Лїствичника, від его головного, аскетичного твору „Лїствиця“. Та про те загалом можна сказати, що коли східний, православний сьвіт читав „душеполезну“ історию байдуже, чи її

написав сей чи той сьв. Іван, в західній Европі від XIII віку вона приписувала ся сьв. Іванови Дамаскинови. Йому приписує сю повість Яков a Voragine в своїй знаменитій Legenda aurea, зложеній перед 1298 р., і Домінїканець Вінцентий з Бове (Vincentius Bellovacensis) у своїм Speculum historiale зложенім перед 1264 роком; оба ті автори вставили до своїх збірок також скорочений латинський переклад нашої повісти. Так само скорочений латинський переклад находимо у третього видного писателя XIII віку Петра De Natalibus в єго працї Catalogus (lib. X, cap. 114). Повний латинський переклад друкований був два рази осібними книжками ще в XV віцї, незвісно де і в якому роцї (гл. L. Hain, Repertorium bibliographicum, I, 2, стор. 223, NN. 5013 і 5914). Ще один недатований самостійний друк сего твору вийшов у Антверпії с передмовою Йоана a Silva Ducali; тут у-перве приписано латинський переклад сего твору Георгію Трапезунтському. Перший датований друк лат. тексту нашої повісти вийшов у Базилеї між творами сьв. Івана Дамаскина 1525 р. і був передрукований тамже 1539, 1548, 1559 і 1575, а також у Кельнї 1546 р. Всї ті передруки дають нашій повісти титул: „Historia duorum Christi Optimi Maximi militum e graeco in latinum versa“. Дальші передруки сегож тексту війшли в склад обширних збірок Житий сьвятих, а власне Кельнського Vitae sanctorum patrum veteris catholicae atque apostolicae ecclesiae 1548 і венецького Sanctorum priscorum patrum vitae 1551, виданих Лїпоманом (Kuhn, Barlaam und Joasaph, 54, 55; Oudini Commentarius de scriptoribus ecclesiae, т. I, стор. 1750). Опираючись на поваз\u0457 сьв. Івана Дамаскина в р. 1583 вставлено сьвятих Варлаама і Йоасафа до римського Мартірологія і постановлено сьвяткувати їх память дня 27 падолиста. Ще швидше нїж у латинській церкві ввійшло сьвятковане сих сьвятих також до грецької; в грецьких Минеях покладено під днем 16 августа память τοῦ ὁσίου Ἰωάσαφ υἱοῦ Ἀβενὴρ τοῦ βασιλέως. От тим то і в словянських Минеях під тим самим днем стрічаємо скорочене житє сьв. Варлаама і Йоасафа; скорочену переробку повісти маємо в Минеях сьв. Димитрия Ростовського; піснї на їх честь є в празничних Минеях виданих у Почаєві. В рукописнім Пролозї, що переховує ся в бібліотецї перемиської грк. капітули (sign. LII, 635) і писаний був у XVI віцї, під днем 27 падолиста згадуєть ся тільки „память 17-ти монахів замучених царем Авенїром у Індиї“, а Варлаама і Йоасафа нема.

В другій половинї XVI віку Француз Біллїус зладив новий переклад нашої повісти з грецької мови на латинську а також на французьку; перший з тих перекладів був виданий 1577 р. між

творами сьв. Івана Дамаскина, другий вийшов окремою книжкою в Парижі 1578 року. В передмові до латинського виданя Білліус доказує, що не кого, як власне Дамаскина треба вважати автором сего твору; а що до єго доказів пізнійші вчені не докинули майже нїчого нового і важного, для того вважаю потрібним привести їх тут у дословнім перекладї. „Бо поминаючи вже те — пише Білліус — що Георгій Трапезунтський, з роду Грек і вельми шанований не тілько своїми, але й нашими, потверджує, що не хто иньший, а Дамаскин був єї автором, — для потвердженя сеї думки вважаю вельми важним те, що в своїй книзї De orthodoxa fide і майже у всїх иньших Дамаскин богато і радо черпає з Василия, Григория Назіанзенського і иньших отцїв сего розряду, а часто запозичає від них цїлі рядки а то й цїлі обширні реченя. Так само і в отсїй повісти завважав я богато цитат із тих самих авторів, часто без поданя назви, особливо з Назіанзена, як ось у розд. 7, 8, 10, 11, 15, 17, 20, 24 і в многих иньших місцях. Додаймо до того й те, що він не тілько радо запозичаєть ся від тих писателїв, але також богато цитує із книги De orthodoxa fide, переписуючи слово в слово, як нпр. усе те, що в розд. 15 говорить про вільний розсуд. Вкінцї в тій самій думцї не мало утверджує мене й ся розправа про ікони в розд. 19, про що власне в часї Дамаскина йшли горячі суперечки. Усе те сьвідчить за Дамаскином, а найвиразнійше переконує нас, що автором повісти не був Іван Синаїт. Бо коли сей жив за часів Теодозия Старшого, як видно із книги XIII Historia miscellanea Павла Диякона, то якимже робом міг би в отсьому оповіданю, про яке сам автор говорить, що було принесене з Індиї, цитувати письма Назіанзена, що тодї ледво ще й були опублїковані? І яким способом заставляв би був Варлаама викладати царевичеви про ікони, коли би питанє про їх шанованє в ту пору не було ще навіть піднесене?“ (Migne, Patrologiae graecae cursus compl. t. XCIV. Ioannis Damasceni opera omnia quae exstant, t. I, Prolegomena 153—154).

Про авторство Івана Дамаскина почали у-перве сумнївати ся єзуіти Беллярмін (De scriptoribus ecclesiasticis), Поссевін і Фосс (De historicis graecis), а то з причин доґматичних. Беллярміна вразило те, що Варлаам велить Йоасафови вірити в походженє сьв. Духа від Отця і Сина, а се, мовляв, противить ся розуміню сьв. Івана Дамаскина, котрий у своїй книзї De fide orthodoxa, lib. I, cap. 11. виразно говорить, що Дух сьв. повстав не з Сина, а через Сина. Значить, увесь сумнїв сих учених Єзуітів висїв на дуже тоненькім волоску, бо на слові Filioque, і міг бути усунений гіпотезою,

що се слово вставив хтось пізнійше, поминаючи вже те, що в 11 главі кн. І. Дамаскинового твору De orthodoxa fide власне сего місця цитованого Беллярміном нема.

Основнійшу критику до Біллїусових висказів приложив Матвій Радер (Matthaeus Raderus, Isagoge ad Scalam Joannis Climaci). Поперед усего він виказав, що Йоан Синаїт або Лїствичник зовсїм не та людина, про яку говорить Павло Диякон; що жив він не за часів Теодозия, а 185 лїт пізнїйше, та про те не був автором повісти про Варлаама і Йоасафа, так само як не був ним і Йоан Дамаскин. Радер покликаєть ся на сьвідоцтво грецьких рукописів, де автором названо Івана монаха з манастиря сьв. Сави. Що в повісти знаходять ся реченя і думки взяті із творів Дамаскина, сьв. Василия і Григория, се нїчого не доказує, бо раз ті твори були опублїковані, то всякий міг брати з них цитати. А що автором повісти не був сьв. Іван Синаїт (Лїствичник), се доказує Радер тим, що за часів сего сьвятого не було в церкві суперечки про почитанє ікон, про що в повісти викладаєть ся широко.

Радерові докази не мали сили вповнї переконати. Не зважаючи на них учений Лев Алляций приписує повість про Варлаама і Йоасафа сьв. Іванови Дамаскинови. Дарма, що Радер покликаєть ся на заголовки грецьких рукописів, де автором названо Івана Санаіта; далеко більше рукописів приписує авторство єї сьв. Іванови Дамаскинови. Йомуж приписав її Агапій, Грек монах, що переклав сю повість на людову мову грецьку і видав у Венеції; він певно був би не признав авторства єї Ів. Дамаскинови, колиб не був знайшов про се сьвідоцтва в рукописах, якими користував ся для своєї працї. А в тім і сьв. Ів. Дамаскин жив якийсь час у манастирі сьв. Сави, де й постриг ся в черцї, — значить, могли пізнїйше звати його „мужем чесним і шановним із ман. сьв. Сави“ (Гл. Migne op. cit. 154—156). Треба ще додати, що в тих часах (XVI—XVII в.), коли історична критика ледви починала викльовувати ся з твердої шкаралющі доґматичного способу мисленя, питанє про те, чи якесь оповіданє написав або не написав такий сьвятий писатель, як Іван Дамаскин, було рівночасно питанєм про історичний чи неісторичний характер того писаня. Такий сьвятий та Богом натхнений муж не міг сьвідомо і самохіть написати неправди, а коли щось подає як факт, то се мусить бути правдиве. Всї арґументи історичної критики відскакували від одного всемогучого арґументу: він мусїв усе те знати через Духа сьвятого. Сим арґументом Алляций усуває сумнїви Беллярміна та Росвейда (Migne, op. cit. 153). Сей остатнїй у своїм виданю Vitae patrum Orientalium, Antverpiae

1628, передруковуючи Білліусів латинський переклад повісти додає, що якесь стародавнє рукописне Floriarium під днем 27 дек. означує, що Йоасаф „rex et eremita“ жив 383 по Хр. „Quam aetatem unde Floriarium hauserit — nescio“ — додав від себе осторожний Росвейде. Та Алляций опираючи ся на 26 розділї повісти, де розповідаєть ся, що всї царі і всї мудрцї кланяють ся ідолам, кладе час житя сих сьвятих перед Константином В., бо в р. 383, за часів Теодозия були вже й царі християнами. За авторством Дамаскиновим промовляли і пізнїйше деякі поважні критики, як ось віденьський біблїотекар Лямбеций (Lambecius, Commentarius de bibliotheca Viennensi, t. VIII, 289, 614—622), Рудольф фон Беккедорф у передмові до Лїбрехтового перекладу сеї повісти на нїмецьку мову, виданого в Мюнстері 1847 р., Макс Мюллер, Ріс Девідс, Кірпічнїков.

Та треба сказати, що з давна не бракувало й таких учених, котрим не промовляли до переконаня докази Білліуса. І так учений єзуіт Беллярмін у своїй книзї „De scriptoribus ecclesiasticis“ виказує сумнів що до правдивости сеї істориї. „Бо коли се історния, — запитує він, — то як міг Йоасаф, що уперед нїчогісїнько не чув про сьв. Письмо, зараз по своїм наверненю в часї своїх спокус захищати ся ріжними місцями зі сьв. Письма, цитованими з памяти?“ Той самий сумнїв повторив і другий учений єзуіт Антонїй Поссевін у першім томі свойого Apparatus sacer, додаючи, що против авторства Дамаскинового промовляє й додаток Filioque в повісти, суперечний з Дамаскиновим ученєм про се питанє. Не просто против авторства Дамаскинового, а рішучо против історичної правдивости сеї повісти висказав ся й згаданий уже нами Гюе (Daniel Huetius, De origine fabularum Romanensium, стор. 60), зачисляючи сей твір до повістей. „Ea fabula — пише він — Romanensis quidem est, sed pia; de amore agit, sed divino; plurium hic sanguis effusum est, sed Martyrum. Ad historiae normam et ex fabulae Romanensis legibus opus illud elucubratum est; nihilominus tamen etsi verisimilitudo ibi satis accurate observata est, tot tamen figmentorum praefert indicia, ut qui seria animi cogitatione opus legerit, is confictum esse nunquam sit iturus inficius“ (гл. Casimiri Oudini Commentarius de scriptoribus ecclesiae antiquis illorumque scriptis tam impressis quam manuscriptis adhuc exstantibus etc. Francofurti ad Moenum 1722, t. I, p. 1752). Особливо підозревим для Гюе було те, що хоча отся історния буцїм то відбуваєть ся в Індиї, а про те всї назви осіб у нїй — сирийські (Migne, op. cit. t. 96, p. 860). Тай сам Уден не тілько рішучо противить ся історичности нашого оповіданя, називаючи зміст єго байкою, але не менше рішучо виступає й против автор-

ства Дамаскинового. Біллїусові докази за его авторством зовсїм не переконують Удена, а слово Filicque в текстї повісти є для него доказом, що треба вважати „authorem hujus historiae esse posteriorem controversia inter ecclesiam Graecam et Latinam mota de processione Spiritus Sancti, quae aetate Photii primum incepit“ (op. cit. 1751).

Новійший історичний критицизм уже в XVIII віцї скріпив ся на стілько, що автори, котрі не входили в те, чи Дамаскин був автором повісти про Варлаама, чи нї, почали чим раз пильнїйше додивляти ся до еї історичної і ґеоґрафічної основи і добачати тут усякі несуразности. Що се за Індия, що граничить з Етіопією? Як міг Арахія із сеї Индиї за кілька день забігти до Сенаарської пустинї? Такі і тим подібні питаня підношено вже в XVIII віцї, а Гільман (Hüllmann, Städtewesen des Mittelalters, Bd IV, 195—201) подаючи зміст нашої повісти, находить і вичислює в нїй „abscheuliche Verstösse gegen Geographie und Geschichte“. Так само й Ґрессе (Grässe, Lehrbuch einer allgemeinen Litterärgeschichte, II Bd. 3 Abth., erste Hälfte, стор. 352) відмовляє сьому творови всякої історичної основи і заразом доказує, що се не є твір сьв. Івана Дамаскина. При тім він приводить цїкаву замітку вченого Анґлїйця Уортона (Warton), що вже тодї (коло 1820 р., — книга Ґрессе вийшла 1837) бачив у нашій повісти „das Werk eines morgenländischen, vielleicht äthiopischen Christen“.

Та про все те треба сказати, що такі припадкові уваги не посували на перед справи авторства грецького тексту. Дехто, як Ґель (Geelius, Bibliotheca critica, t. V, p. 241) сподїяв ся докладнїйших звісток з пильного перегляду і критичного порівнаня всїх грецьких рукописів повісти; иньші, як Буассонад, перший видавець грецького тексту Варлаама і Йоасафа (I. Fr. Boissonade, Anecdota graeca, e codicibus regiis descripsit, annotatione illustravit... Vol. IV, Parisiis 1832), лишали се питанє на боцї. Те саме вчинив і Ф. Лїбрехт у своїй знаменитій працї про жерела нашої повісти (Jahrbuch für romanische und englische Litteratur 1860, II, 314—334, передруковано в книзї F. Liebrecht, zur Volkskunde. Heilbronn 1879, ст. 441—460), про котру далї буде мова. Загалом від часу появи працї Лїбрехта увага вчених звернула ся в иньший бік; грецький текст троха занедбано і навіть доси нїхто не здобув ся на нове, критичне его виданє; Мінь у своїй Patrologiae graecae cursus completus t. 96, 1864 р. передрукував виданє Буассонадове, давши обік него латинський переклад Біллїуса, а Дуé в своїй збірцї леґенд (Douhet, Dictionnaire des légends du Christianisme, 1855, стор. 59 - 252) пере-

друкував Біллїусів французький переклад і скорочений латинський текст із Legenda Aurea Якова a Voragine.

В р. 1887 появила ся з ріжних поглядів дуже важна праця Цотенберга „Memoire sur le texte et sur les versions orientales du livre de Barlaam et Joasaph“. Про сю працю нам прийдеть ся ще нераз говорити в дальших роздїлах; тут ми мусимо зупинити ся при тій єї часгинї, що присьвячена розборови питаня про авторство нашої повісти. Цотенберґ потратив чимало працї на те, щоби основно розібрати всї давнїйші теориї, а особливо докази Біллїуса за авторство Дамаскиново. По думцї Цотенберґа Біллїус зібрав усе, що можна було знайти на користь сеї гіпотези, а пізнїйші вчені, що приписували авторство нашої повісти Івану Дамаскинови, не додали до Біллїусових доказів нїчого важного. Цотенберґ збиває ті докази так основно, що сьля єго книги годї вже поважному вченому піддержувати сю теорию. І так що до Георгія Трапезунтського, то єго сьвідоцтво не може мати нїякої ваги, бо він жив у XIV віцї, значить, яких 600–700 лїт по написаню повісти; в усякім разї сьвідоцтво те тим більше тратить ваги, що воно перечить декотрим, власне найстаршим рукописам повісти, де автором повісти називають Івана монаха, а не Івана Дамаскина. Що торкаєть ся стилю, то хоча би стиль повісти був навіть зовсїм подібний до стилю иньших творів сьв. Івана Дамаскина, то се ще не була б підстава, на якій можна би конечно приписувати повість сьому авторови. Та на лихо докладний розбір — і Цотенберґ присьвячує сему розборови кілька сторін свойого „Memoire“ — показує, що стиль повісти дуже сильно ріжнить ся від стилю безсумнївно автентичних творів Дамаскинових. Бо коли стиль повісти загалом легкий, плавний, гармонїйний і відповідний предметови, то Дамаскин пише раз бомбастично, то знов сухо, часто буває темний і запутаний, не вміє штучно будувати періоди, а зовсїм прімітівно злїплює свої реченя союзом καί, не дбаючи про те, чи реченя ті рівнорядні, чи підрядні. Дуже важний доказ, подрібно переведений Цотенберґом, що автор повісти про Варлаама і сьв. Іван Дамаскин, що правда, часто цитують ті самі місця з Письма сьв., але в таких випадках користують ся загалом ріжними рецензиями Письма сьвятого, що одно вже по просту виключає можність, аби сьв. Іван Дамаскин був автором повісти.

Що до цитатів з старих отцїв церкви, то Цотенберґ пригадує дві обставини. Одно те, що в повісти про Варлаама нїде виразно не названо анї одного отця церкви, а реченя взяті з їх творів приводять ся без нїякого відріжненя від иньшого тексту;

тілько два рази сказано загально: „Так пише один мудрець із нашого краю". А друге те, що в християнській передній Азиї за часів Дамаскина і ще далеко ранїйше, від III і IV віку істнували збірки цитатів із Письма сьв. і з отців церкви, так звані Τόποι Παραλλῆλλοι (дві такі збірки видрукувано між творами сьв. Івана Дамаскина, гл. Migne, Patrologiae graecae cursus completus, t. XCV et XCVI) і що майже всї церковні писателї користували ся тими збірками для полемічних і писательських цїлей. От тим то легко зрозуміти, що в повісти про Варлаама і в творах Дамаскинових можуть знаходити ся цитовані ті самі місця старших отців церкви, та про те нема ще нїякої потреби анї підстави до висновків про тотожність автора повісти і творів Дамаскинових. Та легко зрозуміти й те, що інколи досить трудно буває виказати, що якесь місце, не зазначене автором виразно як цитат, є справдї цитат, а в такім разї треба бути подвійно обережним, щоб на основі таких сумнївних цитатів не посувати ся до рішучого твердженя про якийсь ґенетичний звязок між повістю а справжнїми творами Дамаскиновими.

А яких же то отців церкви цитовано в повісти про Варлаама? запитує далї Цотенберґ. Питане се дуже важне, бо дає можність уставити хоч в приближеню terminum a quo написаня повісти. І Цотенберґ виказує, що в повісти знаходять ся цитовані тілько старші отцї церкви з IV і V віку, а головно Василий Великий, Григорий Назіанзен, а при деяких точках, про які зараз будемо говорити, також Максим Визнавець і Немезий. Із сего можна висновувати, що повість могла бути написана найранїйше при кінцї V віку. Сей висновок скріпляєть ся ще одною дуже важною обставиною. Коли будемо держати ся старої традициї, що повість про Варлаама була написана в манастирі сьв. Сави близько Єрусалиму — а ми не маємо причини не вірити тій традициї — то очевидно повість не могла бути написана перед основанєм сего манастиря. А манастир сьв. Сави оснований був, знаємо се на певно, в р. 491 сьвятим Савою спільно зі сьв. Евфімієм[1]).

Так само як з иньшими цитатами стоїть річ також і с тими цитатами, які автор повісти про Варлаама начеб то взяв із творів сьв. Івана Дамаскина. Поминувши вже те, що про сьв. Дамаскина в повісти нїде не згадано анї безпосередно анї посередно, виказує Цотенберґ, що ті нїби цитати не мають у собі нїчого такого, щоб було властиве одному тільки Ів. Дамаскинови, так що автор повісти

[1]) H. Zotenberg, Memoire стор. 36.

так само як і Дамаскин міґ їх узяти з иньших, старших жерел. Правда, ті основи християнської доґматики, які виложено в повісти, в головних нарисах зовсїм тотожні з доґматикою Дамаскиновою (в контроверсию з додатком Filioque Цотенберґ не вдаєть ся); та вониж тотожні з доґматикою всіх иньших православних учителїв церковних з VIII а також у VII, ба й із VI віку, так що тут годї знайти яку небудь тверду опору для уставленя часу, коли була написана наша повість.

Та про те єсть деякі специяльні точки, де справа стоїть инакше. Вже Біллїус піднїс був суперечку про шановане ікон і ті місця повісти, що відносять ся до тої теми. Отож знаємо, що суперечка про шановане ікон у грецькій церкві розгоріла ся була з великою силою в другій половинї VII віку і кілька сот лїт була жерелом великих колотнеч у грецькій церкві. Та Цотенберґ доказує з великою силою переконаня, що уступи в повісти про Варлаама, де говорить ся про почитане ікон, виглядають так, немов би автор їх зовсїм не знав нїчого про якусь боротьбу за ікони і що ті уступи правдоподібно взяті були з творів якихсь старших отців церкви. І так те славне речене, яке приводить також Іван Дамаскин, що почитане і молитва перед іконою відносить ся не до самої рукотворної ікони, а доходить до єї прототіпа, знаходить ся вже в IV в. у Василя Великого. Писателї християнські IV, V і VI віків дуже часто в полеміцї з язичниками боронили християнського почитаня ікон; в самім початку VII віку, далеко ще перед вибухом суперечки іконоборської в нутрі церкви, написав Леонтий з Неаполя, епіскоп Кипрський, а єго вчене переняте було майже дословно в текст канонів другого Нікейського собору[1]).

Дуже нещасливо вибрав ся Біллїус, покликаючи ся на тотожність ученя про вільний суд в повісти про Варлаама і в творах Івана Дамаскина. Цотенберґ доказує, що в відповіднім уступі повісти виложено не то що не тотожне, а просто таки супротилежне вчене; автор повісти стоїть на становищі старших церковних писателїв, особливо Максима Визнавця, Немезия і Григорія Назіанзена[2]).

Тілько уступ про вільну волю, на який також покликаєть ся Біллїус, і в повісти і в Дамаскиновій книзї „De orthodoxa fide“ справдї тотожний не тілько змістом, але навіть слово в слово. Сей уступ, незвичайно важний для історії скомпонованя грецької повісти про Варлаама, належить до звісної суперечки в грецькій церкві

---

1) Zotenberg, Memoire, ст. 33.
2) Тамже ст. 23—29.

над питанем, чи Христос, бувши разом Богом і чоловіком, мав тілько одну, божеську волю, чи двоісту, божеську і людську. Ся суперечка, звісна в церковній історії під назвою суперечки з єресю монотелетів, розгоріла ся в р. 633, коли патріарх Александер Кирос опублїкував своїх IX тез, де виложено було вченє про одну одиноку волю у Христа. Швидко опісьля опублїкував більший церковний собор монотелетів свою Ἔκθησις, себ то мотівоване визнанє віри, що стало ся вихідною точкою дальших суперечок. Супроти сего монотелетського вченя виступає сьв. Іван Дамаскин, а також повість про Варлаама не тілько однаковими доказами, але зовсїм однаковими словами. Який же з сего висновок? Можливі тут ріжні погляди, та в усякім разї с тим застереженем, що коли вже не вся повість, то бодай отсей уступ „de libera voluntate“ мусїв бути написаний не швидше, як в р. 633. Чи тотожність сего уступу в повісти і у Івана Дамаскина можна вважати доказом на те, що Іван Дамаскин був автором повісти про Варлаама? Аджеж дуже добре можна приняти таку можливість, що повість була вже написана давнїйше, а отсей уступ тілько пізнїйше вставлений був у неї задля ширеня дїтелетського вченя. Цотенберґ очевидно і сам схиляєть ся до сего погляду підносячи те, що сей уступ досить слабо вяже ся с тим, що є в повісти перед ним і по ньому. Доказати таке твердженє звичайно дуже трудно, бо докази переважно субєктівні. А в отсьому випадку дуже правдоподібне ще й иньше припущенє, а власне те, що трактат про вольну волю написаний був незалежно і від повісти про Варлаама і від твору сьв. Івана Дамаскина кимсь третїм як звод дїтелетського вченя, а опісьля виривки з него вставлені були з одного боку автором повісти, а з другого великим дамаскинським доґматиком у їх твори[1]).

Мусимо тут піднести ще одну обставину, вельми важну для уставленя termini ad quem написаня нашої повісти. Автор єї нїчого не знає про магометанство.

Цотенберґ покликаєть ся тут на промову Нахора, що дїлить усї звісні йому релїґії на дві катеґориї: таких, що поклоняють ся силам природи і єї творам, себ то язичників, і таких, що поклоняють ся одному Богу, себ то Жидів і християн. Цотенберґ не знав ще нїчого про те, що покликаючи ся на промову Нахора, він зовсїм ще не доказав того, що хотїв доказати, бо ся промова, як ми уперед бачили, є власне твором далеко старшим від повісти, написаним

---

[1]) Zotenberg, Memoire стор. 51—57.

осібно від неї і вплетеним пізнїйшим автором повісти в єї текст. Що автор того твору, Арістід, не знав нїчого про магомеданство, се не диво, бо він жив у початку II віку по Христї. Та коли ми се знаємо, в такім разї питанє про те, чи автор повісти про Варлаама знав магомеданство, чи нї, являєть ся знов відкритим і вимагає для свойого порішеня дальших доказів. Повний доказ тут мусить складати ся з двох частей: поперед усего треба дослїдити, чи в иньших уступах повісти безпосередно або посередно не згадуєть ся про магомеданство. Та навіть колиб ми побачили, що нїякої згадки там нема, то се ще не можна вважати повним доказом, бо власне мовчанє про сю нову і ненависну християнам секту могло бути загальним явищем, спільним многим писателям певного часу, нпр. VII—VIII віку. Отже Цотенберґ звертає увагу на те, що в повісти про Варлаама загалом нема нїякого слїду, який би велїв догадувати ся, що автор єї знав щось про магомеданство, а по друге, що иньші писателї християнські VII—VIII віку, а особливо сьв. Іван Дамаскин у своїх писанях частенько згадують про сю нову віру. Тай не диво, що сирийський Грек уже по р. 631 не міг не знати анї промовчати про істнованє сеї нової віри чи секти, бо власне в тім роцї Магомет у-перве явив ся на границї Сириї з військом із 30.000 вояків, здобув декілька міст і присилував богато християн, навіть сьвящеників, до переходу на свою віру[1]).

Вже сей один факт у звязку з тим, що вперед було сказано про монотелетську полеміку, становить по моїй думцї досить сильний доказ на те, що не Дамаскин був автором нашої повісти і що дітелетський уступ не належить до первісного єї тексту, а є тілько пізнїйшою вставкою, роботою якогось иньшого автора. Сю думку висказали були вже 1864 р. сей самий Цотенберґ і Поль Мейер у передмові до виданої ними старофранцузької поеми про Варлаама і Йоасафа, зложеної трувером Ґю де Камбре. Там ті два вчені висловили були гіпотезу, що наша повість написана була перед повстанєм магомеданства десь у Єгиптї. Тій гіпотезї приплеснув Лїтре (Journal des Savants, 1865, p. 337), та против неї виступив знаменитий лїнґвіст і оріенталїст Макс Міллер (M. Müller, Selected Essays, London 1881, t. I, p. 533). В своїм „Memoire“ Цотенберґ відступив по части від сеї гіпотези, а власне від здогаду про єгипетське походженє повісти і станув на тім, що нема нїякої потреби анї підстави

[1]) M. Kasimirski, Le Koran, traduction novelle faite sur le texte Arabe. Paris 1885 p. XXIV.

відкидати стару грецьку традицию про те, що повість написана була в манастирі сьв. Сави. Натомісць потратив він богато вчености і пильности на те, щоб доказати, що повість про Варлаама і Йоасафа написана була чоловіком докладно обізнаним с теольоґічними спорами в грецькій церкві в VII віцї, і то правдоподібно ще перед 634 роком, а далї, що автор писав сю повість в часї, коли ще істнувала держава Сасанідів. Звісно ж, що сю державу розбили і завоювали Араби в насьлїдок двох великих битв: при Кадесиї в мартї 635 і на рівнинї Джимолї в сїчню 637 р. (F. Justi, Geschichte des alten Persiens, Berlin 1879, стор. 241—243); значить, і се хронольоґічне означене вказує на ту саму границю, низше якої ми не можемо йти встановляючи час написаня повісти.

Ми згадали вже про те, що два грецькі рукописи, зладжені в XV віцї, подають імя автора сеї повісти зовсїм відмінне від усїх иньших. Венецький рукопис подає про історию Варлаама і Йоасафа, що вона є „ἑρμηνευθεῖσα ἀπὸ τῆς ἰβήρων πρὸς τὴν ἑλλάδα γλῶσσαν ὑπὲρ Εὐθυμίου ἀνδρὸς τιμίου καὶ εὐσεβοῦς τοῦ λεγομένου ἴβηρος“, т. зн. протолкована з грузинської мови на грецьку Евфімієм мужем шановним і богобоязним, прозваним Грузином. А париський рукопис подає ще інакше, твердячи в заголовку, що Евфімій переклав отсю повість із етіопської мови на грецьку при помочи якогось Афанасия Афонїта (Zotenberg, Memoire, 7). Цотенберґ відмовляє тим сьвідоцтвам усякої ваги, бачучи в них безпідставні і хіба льокальним грузинським патріотизмом подіктовані фантазиї пізних переписувачів і вказуючи на те, що оба ті рукописи походять із афонського манастиря Іберікон. Що торкаєть ся особливо перекладу з грузинської мови на грецьку, то по думцї Цотенберґа зовсїм неправдоподібно, „qu'un oùvrage d', une forme si achevèe, á la fois si profond et éloquent, comme le livre de Barlaam et Joasaph, ait été composé primitivement en un idiom encor inculte“. Дуже важний доказ неможливости такої гіпотези бачить він і в тому, що цитовані в повісти місця з Письма сьв., хоча в текстї нїчим особливим не виріжнені яко цитати, значить в разї перекладу з грузинського булиб певно також перекладені, а через те мусїлиб були виявляти значні ріжницї в вислові від звичайного тексту сьв. Письма, в нашім текстї противно являють ся взятими просто з грецького тексту сьв. Письма, що можна вважати важким доказом на те, що наша повість не є перекладом із якої небудь другої мови на грецьку, а написана була первісно по грецьки (Zotenberg, Memoire, 9). Що найбільше можна припустити, що оба рукописи з грузинською традициєю були переписані з екземпляра, що становив власність Евфімія Грузина.

А хтож такий був той Евфімій Грузин? Цотенберґ завважує, що в істориї церковній тих часів попадають ся два знамениті монахи того імя, а власне один із них при кінцї V віку разом із сьв. Савою був основателем того манастиря сьв. Сави близь Єрусалима, де, по згідній традициї переважної части рукописів, написана була наша повість; він же разом зі сьв. Савою уложив Типик церковних служб, що пізнїйше, поправлений Софронїєм і Іваном Дамаскином, розповсюдив ся по многих східнїх церквах. Другий Евфімій Грузин умер в р. 1026 і він певно, по думцї Цотенберґа, був посїдачем того рукопису нашої повісти, з якого переписані кодекси венецький і парижський, про котрі тут мова (тамже, 73).

Цотенберґова книжка зробила велике вражінє в ученім сьвітї і дала повід до дальших розслїдів. В числї рецензий на сю книгу (вони вичислені у Куна, Barlaam und Joasaph, 8) появила ся також рецензия російського оріенталїста барона В. Р. Розена в „Запискахъ восточнаго отдѣленія Имп. Русск. Археологическаго общества“ 1887, стор. 196—174, де сей учений опираючи ся на висше наведених дослїдах Цотенберґа про Евфімія Грузина та на книжцї Цаґарелї „Свѣдѣнія о памятникахъ грузинской словесности“ вып. I, СПетерб. 1886, доходить до оріґінального висновку, що повість про Варлаама і Йоасафа написана була правдоподібно в VII віцї по сирийськи, відси перекладена була на грузинську мову, а з грузинської Евфімієм Грузином, помершим р. 1026, перекладена на грецьку мову. Головною основою сего здогаду була приведена в книжцї Цаґареллї ось яка подробиця із житя сьв. Івана і Евфімія, написаного сьв. Георґієм II, що вмер у р. 1066 (Житиє заховало ся в рукописї писанім 1074 р.): „Сьв. Евфімій звісний був не тілько в Грузиї, але такою у Грециї, бо переклав із грузинської на грецьку мову „Балаварі Абукура“ і декілька других книжок“. Що се за дїло таке „Балаварі Абукура“, Цаґареллї не поясняє, та треба замітити, що „балаварі“ по грузински значить „основа“, „підвалина“ — значить, виходилоб, що Евфімій переклав з грецького якісь „Основи Абукура“ або може якісь дві книги, з котрих одна звала ся „Балаварі“, а друга „Абукура“. Та Розенови слово „Балаварі“ пригадало „Баляуґара“, що в арабських редакциях нашої повісти заступає місце „Варлаама“, і от він висказав здогад, що грузинський „Балаварі“ не що, як оріґінал грецького Варлаама.

Та щоби дати підпору сему здогадови, треба було доказати, що в Грузиї повість про Варлаама і Йоасафа була звісна і то з давнїх часів. Не довго пісьля рецензиї Розена удалось справдї молодому грузинському вченому Маррови віднайти рукописний текст

твору „Мудрість Балавара“. Рукопис найдений і описаний та в части опублїкований Марром (Н. Марръ, Мудрость Балавара, грузинская версія исторіи о Варлаамѣ и Іоасафѣ, Записки восточнаго отдѣленія Имп. Русс. Археологическаго общества III, 223—260) знаходить ся тепер у бібліотецї „Общества распространенія грамотности среди Грузинъ“ у Тіфлїсї; є се список новочасний, зладжений в 1860 р. ґуберніяльним секретарем і грузинським шляхтичем Антоном Захарієвичем Дапквієвим, а переписаний із старого оригіналу, писаного мабуць церковним письмом і переховуваного з давна в родї Мелїтаурових. Та замісць вияснити справу, замісць підперти Розенів здогад, текст сей наробив ще тільки нової запутанини. Бо в титулї єго не було мови про Евфімія, а написано ось що: „Мудрість Балавара. Писане отця Софрона Палестинського, сина Ісаакового“. Значить, зовсїм новий автор! Хто він?

Учений Грузин З. Чічінадзе, що в брошурі писаній по грузински ще 1885 р. згадував про сей текст, бачив ще два списки сего твору по приватних бібліотеках у Грузин, та Маррови годї було їх роздобути. Він завважив також, що в Ґуриї імя Балавер-Балавар попадаєть ся досить часто, значить, книга ся мусить там бути досить популярна. А про Софрона Палестинського знайшов він ось яку записку в однім рукописї: „Архимандрит Йосиф жив ок. 1460 року; він переклав з грецького „Мудрість Балавара“. Монах Йосиф пояснює, що після слів Софрона Палестинського, сина Ісаакового, „Мудрість Балавара“ написана з причини наверненя індийського народа на християнство; ся книга знайдена в бібліотецї Езоповій“. Як бачимо, знов нова замішанина! Вже не Софрон, а Йосиф коло 1460 р. є автором грузинського тексту; текст сей має бути переводом із грецького, а Софрон причасний до него хіба тим, що подає дуже немудру увагу про него. Зводячи до купи всї ті замітки, викорпані грузинськими вченими з ріжних рукописів, ми доходимо до переконаня, що всї ті сьвідоцтва треба приймати дуже обережно.

Поперед усего: чи „Мудрість Балавара“, що справдї є окремою редакциєю повісти про Варлаама і Йоасафа, є те саме дїло, яке по сьвідоцтву Жития сьв. Йоана і Евфімія мав сей останнїй перекласти „з грузинської мови на грецьку“ і котре називало ся, коли вірити тому сьвідоцтву, „Балаварі“? Алеж „Мудрость Балавара“ має бути перекладом з грецького на грузинське, хоча de facto не є! В кінцї „балаварі“ значить „основа“ і може бути титулом якогось дїла теольоґічного і так первісно розумів се Цаґарелї; тілько прочитавши Розенову статтю, де Балаварі потожсамлено з арабським Балаугаром, він і в грузинськім списку Жития сьв. Іоана і Евфімія

з р. 1074 добачив не „балаварі“, а „балагварі“ або „балаґварі“. Як се стало ся, що він не добачив сего вперед, Цаґарелї не вияснив. Розен пробував у звязку с тим вияснити також слово Абукура і добачити в нїм перекручену назву Йоасафа, та се вияснене ще менше щасливе. Правдоподібно автор Житиа мав на думцї грецького писателя Теодора Абукара, ученика Івана Дамаскина, з которого творів Евфімій Грузин міг перекласти дещо на свою рідну мову.

Всї оті і иньші здогади підхопив мюнхенський учений Фріц Гоммель і опираючись на публїкациях российських учених силкував ся піддержати Розенову гіпотезу про Евфімієве авторство чи то грецького тексту нашої повісти, чи єї здогадного грузинського оріґіналу (гл. Fritz Hommel, Anhang у книзї Weisslowitz, Prinz und Derwisch стор. 136—143). Та докази ті розбив основно Кун (E. Kuhn, Barlaam und Joasaph, 10—12), вказуючи на те, що справу з двома грецькими рукописами, де вказано на авторство Евфімія, треба вважати полагодженою увагами Цотенберґа і Крумбахера (K. Krumbacher, Geschichte der bysantinischen Literatur, 467, де сказано: die Angabe der beiden griechischen Handschriften stammt offenbar von einem iberischen Mönche, der im Schwunge patriotischer Begeisterung dem Ruhmeskranze seines Landsmannes noch ein weiteres Batt hinzufügen wollte“); з другого боку грузинські сьвідоцтва про походжене „Мудрости Балавара“ суперечні і зовсїм неавторитетні, а врештї сам грузинський текст не можна вважати анї перекладом із грецького, анї оріґіналом звісного нам грецького тексту, навіть хоч би прийняти численні вставки і розширеня за додатки грецького перекладчика.

Лишаєть ся нам затим справа авторства грецького тексту в такім самісїнькім станї, як була уперед. Ми можемо сказати на певно, що автором повісти про Варлаама і Йоасафа не був Іван Дамаскин анї Іван Лїствичник анї Евфімій Грузин, а тілько якийсь Іван монах від сьв. Сави, — але хто він був, коли жив, чи писав що більше крім сеї повісти і відки єї черпав — про се в грецькій рукописній традициї не маємо нїякого певного сьвідоцтва.

Правда, ми маємо чимало звісток про ріжних Іванів монахів з тих часів, та про жадного з них не знаємо нїчого докладного, а особливо про жадного не маємо вказівки, щоб він власне був автором нашої повісти. Цотенберґ напрацював ся чимало, збираючи ті звістки про Іванів монахів і висказав богато бистроумних, та по мойому зовсїм безхосенних здогадів, бо будь що будь із усего того не витиснув нїчогісїнько крім хитких гіпотез. Остаточно для нас зовсїм байдуже, чи приписувати нашу повість сему, чи другому чи тре-

тьому Іванови монахови, про яких згадують старі Житиян, згадки або припадкові записки, бо про жадного з них ми не знаємо нічого певнїйшого, анї не дізнаємо ся нічого приписавши йому авторство нашої повісти.

Ми вже згадали про Цотенберґів висказ що до часу, коли була написана повість про Варлаама і Йоасафа. Не знаючи нічого певного про автора і єго житє, не маючи рукописів старших від XI віку ми мусимо уставлювати, розуміє ся, приблизно, дату єї написаня з єї змісту, з цитатів, які є в текстї, з полїтичних, церковних і загально історичних обставин згаданих або змальованих у повісти. Нема сумнїву, що сей метод нераз буває користний, та не забуваймо, що абсолютної певности він нї в якім разї не дає, а особливо не можемо єї мати при нашій повісти, де цитованих отців церкви зовсім не названо і цитатів з невеликими виємками зовсім не відріжнено від решти тексту, а про всякі посторонні обставини згадано дуже загально. Досить згадати одно: Цотенберґ твердить на певно, що автор нашої повісти мусїв написати єї перед роком 632, бо він не знає нічого про магомеданство, а на доказ сего він покликаєть ся на промову Нахора, не знавши того, що ся промова є — цитат, чи радше вставлений в текст повісти окремий твір, що походить ще з початку II віку, — значить, і весь єго бистроумний доказ паде. Натомісць Лев Алляций, доказуючи, що повість про Варлаама і Йоасафа є твором Дамаскиновим, знов покликаєть ся на єї текст, із котрого, мовляв, ясно видно, що твір написаний був під живим вражінєм нападів арабських на Палестину, значить, по р. 636. „Написав Дамаскин отсю історию — пише Алляций — коли вся Сирия, Єгипет і иньші части Азиї підлягали нечестивому панованю Сараценів... Читаючи отсю історию я не тілько уявляю собі, але немов аж наочно бачу нужду тих часів, церкви християнські запустїлі та пообдирані, обряди затрачені, — немов і сам обертаю ся серед найзавзятїйших ворогів правдивої релїґії“ (Migne, Patrol. graec. 94, стор. 158). Легко зрозуміти, що така загальна вказівка нічого не доказує. Палестина ріжними часами богато терпіла від нападів ріжних ворогів, а сам автор повісти про Варлаама вказує тих ворогів досить виразно, пишучи зараз у першім роздїлї про Персию, що „сей край здавна покритий був чорною пітьмою ідолослуженя, попав у крайнє варварство і заплямив ся огидними проступками“. Такі слова, по думцї Цотенберґа, зовсім натуральні в устах сирийського монаха, що тямив часті напади Персів, а особливо напад з р. 614, коли то Перси побивши царя Іраклїя, забрали між иньшим найбільші сьвятощі християнські, хрест Христа. А коли далї автор

в уста Варлаама вкладає ось які слова: „Та ворог, не терплячи свойого пораженя ще й нинї на нас вірних наводить безумних та слабих духом, що держать ся й доси ідолослуженя, але безсильною зробила ся єго сила і оружє єго до кінця пощерблено силою Христовою“ — то чи не чути в тих словах радости християнина є причини побіди Іраклїя над Персами 627 р.? Справедливо завважує Цотенберґ, що автор повісти не міг би був так писати про Персию, коли би був знав про єї упадок під ударами магометан і що слова про напади „ідолослужників“ не можуть належати до нападів магометан, бо тих самі християне тодї вважали сектою християнською, а вже нїяким способом не могли їх називати ідолослужниками. А що напади перські на Сирию і Арменїю страшенно руйнували край, про се досить буде прочитати хоч би коротенький уступ про ті часи у Юсті (Justi, Geschichte des alten Persien, 236—237). Той Хозро Парвец, що перед своїми очима велить різати полоняників, здерти живцем шкуру зі свого ґенерала Шаґена, засїкти на смерть послів Іраклїєвих, а в кінцї побитий і опущений усїми, гине засуджений власним сином на голодну смерть — чиж се не взірець, з якого списано аж до подробиць вірно (з християнсько-аскетичним закінченєм замість голодної смерти!) фіґуру Авенїра? Чи сцена діспути релїґійної в нашій повісти списана по споминам тих діспут, що устроював великий цар сасанїдський Хозро Ановшірван (531—578) і єго батько Кобад між прихильниками ріжних вір, се для датованя нашої повісти менше важне; в усякім разї твердженє Цотенберґа, що фіґура Авенїра списана з сего царя перського, видаєть ся минї менше влучним, бож діспута, яку устроює Авенїр, не пливе дїйсно з вільнодумности релїґійної, але має метою ошукати, одурити молодого Йоасафа і завести його назад до віри батьків. В усякім разї ми мусимо Цотенберґові докази на те, що наша повість написана була по грецьки коло 630 року, вважати найбільше правдоподібним із усего, що доси сказано було ученими про час її написаня[1]).

[1]) Для бібліоґрафічної повности радше нїж для самої річи згадаю тут ще про здогади парижського вченого Галеві, висказані в рецензиї на книжку Цотенберґа (I. Halévy, Notice sur le livre de Barlaam et Joasaph і т. д. в Revue de l' histoire des religions, 1887, t XV, стор. 105—107). Сей учений не вдовольняючись Цотенберґовими міркуванями про час написаня повісти силкуєть ся доказати, що повість написана була пізнїйше, що автор її знав магометанїзм, та полемізував проти него, так сказати, критим ходом, говорячи про Халдейцїв, під котрими розумів Сабеїзм, включаючи в се понятє й віру Арабів. Та досить буде сказати, що цїле те міркуванє опирає ся на тій самій промові Нахора, яку ми вже висше виключили з ряду Цотен-

V.

(Розширенє повісти про Варлаама і Йоасафа по Европі: латинські переклади і їх парості. Романтичні поеми про Варлаама і Йоасафа в Франциї і Німеччині в XIII віці, прозові переклади, популярні книги, драми у Франциї, Німеччині, Італії, Анґлії, Іспанії, Швециї, Чехії. Варлаам і Йоасаф у Польщі: віршова леґенда Барановича, віршовий переклад Кулїґовського, шкільна драма Ліхоневича. Русько-український переклад виданий у Кутейні 1636 р. і „Житє" в Четїх Минеях Дмитра Ростовського. Пісня Йоасафова. Переклади румунські, новогрецькі й инші).

Щоби як слїд зрозуміти значінє повісти про Варлаама і Йоасафа в загальній історнї лїтературній, досить буде хоч поверхово кинути оком на єї вандрівку по лїтературах цївілїзованих народів. Подаючи тут такий огляд ми з гори мусимо заявити, що він і не повний — бо майже кождий рік приносить тут нові відкритя і доповненя — і поверховий, бо не одна з названих далї переробок сама вимагала би окремої моноґрафії. З другого боку ми не хотїли-б ограничити ся сухою бібліоґрафією, такою нпр., яку подав Кун (E. Kuhn, Barlaam und Joasaph 50—74), бо нам прийшлось би в повні передрукувати її, значить, для специялїстів ми не подали-б нїчого або дуже мало нового, а неспециялїстам усе те було би зовсім не цїкаве. Відсилаючи аматорів бібліоґрафічної повноти до Кунової праці ми звернемо увагу на важнїйші явища сеї богатої лїтератури, а зупинимось троха довше там, де зможемо і від себе докинути дещо нового до сего огляду, значить, при долї нашої повісти в Польщі і на Вкраїні.

На самім вступі сего огляду нам кидаєть ся в очи замітний і незвичайний факт. Коли приняти, що повість про Варлаама і Йоасафа написана була по грецьки около 630 року, то разом з тим приходить ся приняти й те, що вона більше як 300 лїт по написаню лежала скрита. В VIII, IX і X віках зовсім нїчого про неї не чувати; найстарші рукописи, які до нас дійшли, походять із XI віку. І швидко опісля починає ся вандрівка нашої повісти на захід, правдивий тріумфальний похід, яким крім Біблії не може повеличати ся

берґових доказів. Ученому і бистроумному критикови Галеві трафила ся немила пригода, що признав нашій повісти пізнїйшу дату написаня на підставі вставленого в єї текст дуже давнього твору.

нї один иньший твір всесьвітної лїтератури. Вона здобуває собі всї важнїйші европейські краї і всюди робить велике враженє, завойовує найважнїйші роди лїтератури, пускаючи парості на поле епопеї, повісти і драми, поетичного оповіданя, параболї, використувана в тисячних компіляциях, проповідях та збірках поучень, діскутована в трактатах теольоґічних і історико-лїтературних, та, що найцікавійше, здобуває для своїх героїв місце сьвятих у християнськім Пантеонї.

Початок вандрівки нашої повісти на захід припадає на ту саму пору, коли зі сходу на захід поплила богата течія оріентальних творів, таких як „Стефаніт і Іхнїлат“ (Калїла ве Дімна, індийська Паньчатантра), „Книга сїмох мудреців“ (латинський Долопатос, арабська книга про сорок везірів) — в часї перших хрестових війн і першого довшого побуту західнїх лицарів на сходї. Та перші кроки нашої повісти в латинськім сьвітї доси непевні і непрослїджені. Найстарший латинський переклад єї приписувано довгі віки вченому грекови Георгію Трапезунтському, поки вчені гуманїсти Білліус, Лев Алляций і ин. не завважили, що Георгій Трапезунтський жив у XV в. і вмер у р. 1484, а найстарші рукописи латинського перекладу сягають XII віку. Учений Нїмець Каспар Барт у своїй працї Animadversiones ad Hermae Pastorem, виданій в р. 1655, твердить, хоч без нїякого доказу, що переклад сего довершив знаменитий учений Анастасий Біблїотекар, сучасник апостолів словянських Кирила і Мефодия. Се не було би нїчого неможливого, коли нагадаємо, що Анастасий в р. 869 посланий був цїсарем Людвіґом до Константинополя, був там підчас відбутого тодї собору, владав вповнї грецькою і латинською мовою і служив дїйсно посередником між церквами грецькою і латинською. Та Бартів здогад про єго переклад Варлаама і Йоасафа доси був занедбаний ученими і вони нїчого не зробили для єго близшого умотивованя; Кун (Barlaam und Joasaph, 54) думає, що порівнанє мови сего перекладу з латинською мовою перекладу Теофана доконаного Анастасиєм дало би можність розсудити, чи сей здогад має в собі зерно правди, чи нї.

В усякім разї се одно певне, що в XII віцї латинський переклад Варлаама і Йоасафа був уже досить популярний в Італїї. Про се сьвідчить факт, що знаменита притча про однорога, уміщена в тій повісти, послужила мотивом для одної різьби на стародавній баптістериї в Пармі, що в р. 1196 почав будувати Бенедетто Антеламі. Правда, після того опису сего релєфа, який дає Піпер (Evangelisches Jahrbuch, 1866, стор. 35 і д.) можна сумнївати ся, чи власне сю версию притчі мав на думцї майстер, що різьбив той

релєф[1]), та се вказувало би на значну давність і популярність притчі в Італії, а бодай на істнованє кількох єї версий уже при кінції XII в. А що по моїй думці ся притча безсумнївно здавна мала свою особливу літературну історию, незалежно від повісти про Варлаама і Йоасафа (сю історию я обробив у окремій статї, виданій по болгарськи: Притчата за еднорога и нейниятъ български вариантъ, Сборникъ за нар. умотворення, т. XIII), а натяк на неї знаходить ся і в новогрецькім текстї Александриї і то натяк близший до представленя на тім релєфі, нїж до тексту в повісти про Варлаама, то можна ще споритись, чи є сей релєф дїйсно сьвідоцтвом про істнованє і популярність нашої повісти в Італії при кінції XII в.

Старий латиньский переклад сьвідчить про те, що доконав його чоловік тямучий і талановитий. Переклад загалом старанний і вірний оригіналови. Та є одна характерна новість, що відріжнює його від грецьких рукописів: авторство повісти приписано тут св. Іванови Дамаскинови і ся традиция потягла ся від тепер у західній Европі без перерви і певно причинила ся дуже богато до популярности сего твору, надавши йому повагу імени одного з найвиднїйших отцїв церкви. Твором Івана Дамаскина вважав сю повість Яков de Voragine, що вмер архиепископом ґенуеньским у р. 1298, зложивши знамениту в середнїх віках книгу звану Legenda aurea, де вставив також скорочене житє Варлаама і Йоасафа[2]); приймаючи авторство Дамаскинове за річ безсумнївну иньший горішноіталїяньский епископ і писатель, Petrus de Natalibus, що був від 1370 до 1400 епископом у Аквілїум близько Венециї, умістив короткі житеписи сьвятих Варлаама і Йосафата у своїм знаменитім „Catalogus Sanctorum“, що став ся першою основою римського Мартирольоґія; се був перший крок до вставленя особливо Йоасафа в число сьвятих католицької церкви, признаних нею офіцияльно, або, як говорить ся, канонїзованих[3]).

---

[1]) E. Kuhn, Der Mann im Brunnen, Geschichte eines indischen Gleichnisses, у збірцї Festgruss an Otto von Böhtlingk, Stuttgart, 1888, стор. 76.

[2]) Єго витяг, доконаний очевидно з латинського перекладу, починає ся словами: „Barlaam, cujus historiam Joannes Damascenus diligenti studio compilavit“, — текст гляди Legenda aurea, ed. Th. Graesse, Lipsiae 1850, стор. 811 і д, передруковано з додатком француського перекладу у D o u h e t, Dictionnaire des légendes du christianisme, стор. 59—76 ноти.

[3]) T. W. R h y s D a v i d s, Buddhist Birth stories or Jataka tales, vol. I. London 1880, стор. X—XI.

Майже рівночасно з Яковом de Voragine або трохи пізнїйше вставив французький Домінїканець Вікентий з Бове обширний витяг з нашої повісти в своє монументальне „Зеркало“ (Vincentius Bellovacensis, Speculum quadruplex, у-перве видано в 9 томах коло р. 1477, перше датоване повне виданє вийшло в Дуе в р. 1624 у 4 величезних томах). Се „Зеркало“, що обіймало все знанє і віруванє середнїх віків і майже аж до XVI в. було загально принятою енцікльопедиєю, мало що не виключним жерелом висшої осьвіти, складає ся з чотирьох частей: Speculum naturale, Speculum doctrinale, Speculum historiale і Speculum morale. Ся остатня часть зложена була кимсь иньшим по смерти Вікентия, що вмер у 1256 р. Оповіданє про Варлаама і Йоасафа знаходить ся в „Зеркалї історичнім“. Великий авторітет сеї працї[1]) також не мало причинив ся до розповсюдженя впливу нашої повісти.

Обік повного латинського тексту отсї три латинські витяги, доконані такими авторітетними писателями, послужили основою для многих переробок, про які далї буде мова. Та поки що для доповненя історії латинського тексту треба згадати, що з „катальоґа сьвятих“ Петра de Natalibus узяв житиє Варлаама і Йоасафа Бароній до скомпільованого ним у р. 1583 Martyrologium Romanum; для них уставлено осібну службу і память їх постановлено сьвяткувати д. 27 падолиста. Незвісно, коли і якою постановою введено св. Йоасафа (без Варлаама) і в грецькі празничні Минеї, де память єго обходить ся д. 26 серпня. Надто під днем 25 падолиста знайшов я в рукописнім Пролозї в біблїотецї перемиської капітули памятку **„Преподобною Отцю нашеж єще живѹ сожже огнем Авениръ царь“**, а під д. 26 тогож місяця памятку 17 монахів замучених тимже царем. В остатнїх десятилїтях, коли науковими дослїдами понад усякий сумнїв доказано, що героєм нашої повісти, названим у грецькім текстї Йоасафом, а в латинськім Йосафатом, є не хто, як історичний Сіддарта Сакіямунї, званий яко аскет Ґотама а як основник нової релїґії Будда (осьвічений і просьвітитель), ся обставина наробила деякого клопоту правовірним католикам і викликала живу суперечку, котрої здобутком було докладнїйше роздивленє римського Мартирольоґія і запереченє єго канонїчної поваги[2]).

[1]) Про него гл. Dr. Freiherr R. v. Liliencron, Ueber den Inhalt der allgemeinen Bildung in der Zeit der Scholastik, München 1876.

[2]) Се питанє занадто далеке від теми нашої студиї, от тим то ми й не будемо вдавати ся в єго розбір і відсилаємо до специяльної лїтератури, яка вже набрала ся про сю тему. Перший Ріс Девідс (Buddhist Birth stories, XII) висказав остро і виразно

В початку XIII в. повість про Варлаама і Йоасафа мала великий вплив на західно-европейську лицарську поезию. В самій Франциї повстають три віршовані переробки. Найважнїйша з них мала собі автором трувера Ґю де Камбре, друга зложена була англо-норманським поетом Шардрі, а третя, значно вкорочена, не має підпису автора. Всї ті переробки повстали незалежно одна від одної, та вийшли зі спільного жерела, з латинського перекладу нашої повісти[1]). Найважнїйша з тих переробок — Ґю де Камбре. Вона обіймає звиш 12.000 віршів. Автор поводить ся з латинським оригіналом дуже свобідно, деякі уступи пропускає, а дещо знов додає. І так в однім місцї иін вставив обширну суперечку душі з ті-

сю думку, що „Будда під іменем св. Йосафата є на ділї офіцияльно признаний, поважний і шанований у всьому католицькому сьвітї як християнський сьвятий". Супроти сего виступив французький учений Коскен у своїй статї „La Vie des saints Barlaam et Josaphat" et la légende du Bouddha" поміщеній в місячнику „Revue des questions historiques, 1880 за жовтень, і силкував ся показати, що „Мартирольогій римський не мав нїколи ваги якогось непомильного авторітету і що коли на єго стовпцях знайдеть ся якесь імя з припискою sanctus, сьвятий, то се ще зовсїм не значить те, буцїм то сей сьвятий був церквою канонїзований". В тім самім дусї виступив також іще тогож 1880 р. анґлїйський учений Ральстон у публичнім відчитї в London Institution, додавши до Коскенових доказів виписку з твору папи Венедикта XIV „De canonisatione sanctorum": „Церков — писав сей папа — не вчить, немов би все вставлене в римський Мартирольогій було правдиве як певна і непорушима правда. Щось иньше є формально повзятий декрет канонїзацийний, а щось иньше вставлене якогось імя в римський Мартирольогій, де віднайдено і поправлено богато похибок (Cosquin, Contes populaires de Lorraine, t. I, LVI). Та в дусї Ріс Девідса виступив також знаменитий індиянїст Макс Міллер, доказуючи, що по всякій правдї Буддї й належить ся місце між сьвятими, а з грецьких і римських сьвятих мало котрий так вповнї заслужив на назву сьвятости, як так зв. св. Йосафат, царевич, пустинник і сьвятий (Max Müller, Essays). Полемізуючи з Міллером індийський місіонар Макдональд дивуєть ся, як може той, хто перечив істнованю Бога, вважати ся сьвятим або навіть богом, а що до Мартирольогія цитує цікавий факт, що зі старого римського празника Dionysii Eleutherei Rusticum (scil. festum) (себ то селянський празник Діонїзия Елевферського) у тім Мартирольогії зроблено трьох сьвятих мучеників Діонизия, Елевферия і Рустіка (K. S. Macdonald, The story of Barlaam and Joasaph: Buddhism and Christianity. Calcutta 1895, стор. LIII). Та нам здаєть ся, що чи був Йоасаф формально канонїзований, чи нї, на практицї се не становило нїякої ріжницї: на практицї він довгі віки всею християнською церквою вважав ся сьвятим, єго імя писало ся в календарях, на єго честь зложено служби, на єго честь будовано і посьвячувано церкви і каплицї і т. д.

[1]) P. Meyer und H. Zotenberg, Barlaam und Josaphat von Guy de Cambray (Publikationen des Stuttgarter litterarischen Vereins Bd. 75) стор. 318 і д. Також переробка Шардрі опублїкована була в Німеччинї в видавництві Altfranzösische Bibliothek herausg. v. Wend. Förster, I.

лом (про неї гл. Батюшковъ, Споръ души съ тѣломъ, СПетербургъ 1891, ст. 212 і д.). Поема Шардрі значно коротша, обіймає ледво 3000 віршів. Коли Ґю до Камбре належить більше до півдня Франциї, а Шардрі до півночи, то третя віршована переробка повстала в осередку, на заході. Вона числить коло 12.000 віршів. Рівночасно працювало чимало авторів над прозовим перекладом сеї повісти на французьку мову; таких перекладів, зроблених незалежно один від одного, більше або менше повних супроти оріґіналу, доховало ся до наших часів 4: один з XIII, два з XIV і один з XV в. та надто на афонській горі в Іверськім монастирі віднайдено уривки французького перекладу сеї повісти очевидно безпосередно з грецького оріґіналу; переклад так і писаний на полях грецького рукопису і роблений був у початку XIII віку[1]). З тих прозових перекладів мабуть ні один не попав у друк; у-перве французький переклад, доконаний Жаном Біллїусом з середньовічного латинського тексту, а поправлений єго братом Жаком за грецьким рукописним текстом, був друкований в р. 1578 і пізнїйше 1592. Мабуть якийсь иньший переклад або переробку надрукував єзуїт Антуан Жірар у Парижі 1642 р. Витяги з сеї повісти знаходять ся в Bibliotheque universelle des romans з р. 1775 і в популярних житях сьвятих[2]).

До поетичних переробок зачислити треба також містериї. Доси їх звісно дві: одна з XV, а може ще з кінця XIV віку, видана Меєром і Цотенберґом у додатку до їх виданя Ґю де Камбре; друга походить з другої половини XV в., доси не публїкована; зміст з наведенєм поодиноких сцен є у Parfaict, Histoire du théâtre français, Paris 1735, t. II, 475—479), передруковано в Douhet, Dictionnaire des Mystéres, Paris 1854, стор. 163—170). Коротший розбір дає Пті де Жюльвіль (Petit de Julleville, Les Mystéres, Paris 1880, t. I, 277—281), причислюючи першу з тих містерий до XIV в. Друга з них має титул „Le roi Avenir", а автором єї був „Jehan du Prier dit le Prieur, marschal du logis du rois de Cicille, René le Bon". Містерия має 160 осіб і була грана три дни (Petit de Julleville, op. cit. II, 474—478).

Щоби доповнити історию нашої повісти у Франциї, треба згадати, що й на провансальській мові зладжено було в XIV в. єї про-

[1]) Paul Meyer, Fragment d'une traduction française de Barlaam et Joasaph faite sur le texte grec au commencement du treisième siécle (Bibliotheque de l' Ecole des Chartes, 6-e serie, t. II, 313—330 з фотоґрафічним знимком.

[2]) E. Kuhn, Barlaam und Joasaph, 57—60.

зову переробку; мабуть перероблювано з французької прозової версиї, вкорочуючи часть доґматичну ще більше, та вірно заховуючи головне оповіданє і притчі (гл. Meyer-Zotenberg, Guy de Cambray, 352—356; E. Kuhn, Barlaam und Joasaph, 61; K. Bartsch, Chrestomathie provençal, 359—360).

Рівночасно з французькими віршованими переробками, значить, також у XIII віцї, повстали й три німецькі поеми про Варлаама і Йоасафа. Найважнїйша з них написана була лицарем Рудольфом Емським, що служив при дворі ґрафів Монфорт. Рудольф узяв ся до сеї працї вже в старшім віцї, спонуканий до сего аббатом Ґвідоном Каппельським, що дав йому латинський рукопис повісти про Варлаама і Йоасафа, привезений з Сіто (Citeaux) у Франциї. Праця була скінчена коло 1230 року. „Зміст сеї гарної істориї оброблений тут дуже відповідно і справдї автор не дає ніде анї за богато, анї за мало“ — так судить про сю поему Вільгельм Ґрімм (Kleine Schriften, Berlin 1882, II, 237). Та иньші історики нїмецької лїтератури судять острійше, закидуючи Рудольфови непотрібну балакучість, плитке розуміне оригіналу; особливо остро осудив се діло Ґервінус у своїй історії нїмецької лїтератури; та й найновійший історик старої нїмецької лїтератури, др. Фрідріх Фоґт, хоч признає, що Рудольфова поема здобула собі швидко велику популярність (про се сьвідчить велика сила її рукописів, які доховали ся до нашого часу) і мала значний вплив на пізнїйшу леґендову поезию, все таки бачить в авторі „прозаїчну вдачу і невелику зручність представленя річи“[1]). Характерне для духа того часу те, що Рудольф уважає свою працю над отсею повістю якимсь подвигом, узятим на себе немов би для відпокутуваня давнїйших поетичних праць присьвячених сьвітській любови; та у Рудольфа се мусимо вважати пустою фразою, а властиво наслїдуванєм Гартмана фон дер Ауе, у котрого також був такий перехід від сьвітської до духовної поезиї, та перехід сей відповідав внутрішньому переломови, який настав у єго житю і чутю, коли тимчасом у Рудольфа перелому нїякого не було і скінчивши Варлаама він узяв ся писати наскрізь любовну поему „Wilhelm von Orlens“[2]).

Друга віршована переробка, якої автор називає себе „Bischof Otto“, держить ся близше латинського тексту; з неї доси опублїко-

[1]) Prof. Dr. Friedrich Vogt und Prof. Dr. Max Koch, Geschichte der deutschen Litteratur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Leipzig und Wien 1896, стор. 137.

[2]) K. Goedecke, Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung. Dresden 1884, I, 120; Vogt-Koch, op. cit. 138.

вано тілько уривки — не особливої вартости (бібліоґрафію подає Kuhn, Barlaam und Joasaph, 69). З третьої поеми, що зложена була мабуть у Швейцариї, лишили ся тілько відривки; о скілько можна по них судити, поема користала свобідно лат. тексту і була богата власними додатками автора (Kuhn, op. cit. 69).

В XIV віці якось не було нових оброблень нашої повісти; хто не вмів по латинї, любував ся поемою Рудольфа Емського. Тілько в XV віцї, коли пройшла мода на лицарську поезию, починають ся прозові переробки, з разу рукописні, а далї друковані. До перших друків (тзв. інкунабулів) нїмецьких належать два виданя нїмецької „Buch der christentlichen Lere, die Hystori Josaphat und Barlaam genamst", вид. коло 1478 в Авґсбурзї у Ґінтера Зайнера, с 60 грубими дереворитами; далї та сама книга друкована була 1480 у Антона Зорґа і потім у XVI віцї богато разів передруковувана ріжними нїмецькими друкарями[1]).

В XVII і XVIII віцї в Нїмеччинї забуто про сю повість і хіба в учених працях десь не десь згадували про неї. Тілько в нашім віцї відновило ся зацікавленє до неї: в р. 1847 появив ся прекрасний, до вимогів новійшої науки відповідний переклад єї на нїмецьку мову, доконаний молодим ще тодї, пізнїйше знаменитим ученим Ф. Лїбрехтом, що кільканацять лїт опісля власне що до походженя сеї повісти мав доконати дуже важного відкритя. Ще перед тим, у 1843 р. звісний нїм. дїтський писатель Хрістоф фон Шмід, переробив сю повість для молодїжі, а в р. 1845 знатний ґерманїст Альвін Шульц, знаний більше під псевдонїмом Сан Марте, переробив її, свобідно поводячи ся з єї змістом, на драму пз. „Des Kreuzes Prüfung, eine Glaubenstragödie" (E. Kuhn, op. cit. 70–71).

Долїшньо-нїмецькою (нідерляндською) мовою видано прозовий переклад, та значно вкорочений, у Антверпії 1593 (Rhys Davids, op. cit. XCVI) і в Роттердамі 1672 (E. Kuhn, op. cit. 71). В Англїї лицарська поезия не дійшла до такого розвитку, як у Францнї і в Нїмеччинї, то й не було великих поем про Варлаама. Та про те й тут знаходимо три віршові переробки нашої повісти, зладжені радше з тексту Legenda Aurea, нїж із повного латинського перекладу. Одинока вповнї захована з тих переробок числить усего 1250 віршів і походить з XV в. (текст єї видав Horstmann,

[1]) Richard Muther, Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance (1460—1530). München 1884, т. I, стор. 11, 16; Goedecke, op. cit. 123.

Altenglische Legenden: Kindheit Jesu, Geburt Jesu, Barlaam und Josaphat, St. Patrik's Fegefeuer, Paderborn 1875, стор. 113—148). Друга переробка з XIV в. обіймала 1272 віршів, та з них лишило ся тілько 792; з середини рукопису затратила ся одна карта з 480 віршами; текст видав також Горстман (op. cit. 215—225). Третя переробка також неповна; лишило ся 1164 віршів (Horstmann, op. cit. 226—240). Всї три оті поетичні переробки видав з критичними увагами до тексту для вжитку школярів англїйської мови в Індиї К. С. Макдональд у Калькутї (K. S. Macdonald, The story of Barlaam and Joasaph. Calcutta. 1895, стор. 1—53 і апарат критичний стор. 54—128). Прозову переробку нашої повісти, що держить ся тексту Legenda Aurea, опублїкував також Горстман (Horstmann, Barlaam und Josaphat, eine Prosaversion aus Ms. Egerton, поміщено в Programm des königl. kathol. Gymnasiums zu, Sagan, 1877). Та ширшої популярности на англїйськім ґрунтї всї оті переробки собі не здобули; мабуть аскетичний дух нашої повісти не відповідав реалїстичному і до практичних річей зверненому духови Англїчан.

Зладжено коло 1600 р. прозову переробку її на ірляндську мову, та вона доси не опублїкована; звістку про рукопис подав Макс Неттлау у Revue Celtique, X, 160 (E. Kuhn, op. cit. 68).

Так само в кругах духовних і манастирських полишила ся наша повість у Швециї і Норвеґії. На старонорвеґську мову перекладено її около р. 1250 з латинського рукопису з обширними вставками перекладача. З сего старого перекладу переклав Г. Е. Кінк сей твір на сучасну датську мову і видав у Християнії в р. 1852. Старий шведський переклад з другої половини XV в. віднайдено доси в однім тілько рукописї. Видавцї старонорвезького перекладу дд. Унґер і Кайзер догадують ся, що на шведське перекладено сю повість не з латинського, а власне з норвезького. Видано сей шведський переклад у Штокгольмі в р. 1887 як 91 том наукової збірки Samlingar utgifna af Svenska Fornskrift-Sällskapet. Prosadikter från Medeltiden" (E. Kuhn, op. cit. 72—73). Коротка прозова леґенда про Варлаама і Йоасафа винята з Cod. Bildsteinianus, писаного 1420—1450, є у мене в руках у виданю Ett Forn-Svenskt Legendarium, innehallande medeltids Closter-sagor, första bandet, Stokholm 1847 т. I, 609—629; сей Легендарий становить четвертий том тої самої Samlingar utgifna af Svenska Fornskrift-Sällskapet, яку цитовано висше.

Зовсїм відмінна доля судила ся нашій повісти в Італїї. Ми не бачимо тут анї одного повного та дословного перекладу, анї об-

ширних епопей нагаптованих на єї канві, як у Німеччині та у Франції, та за те багато популярних скорочених переробок, друків і драм, що ще й до нині не перестали мати ходу серед італійського простолюдя. Популярність єї розпочала ся ще в XIV віці, коли Ландоччо Паліаресі, приятель і секретар сьвятої Катерини Сієнської (1347—1380) переробив основу нашої повісти на поему, що заховала ся в однім рукописї в Оксфордї, та мабуть знаходить ся і в иньших рукописах північної і середньої Італії[1]). Найкращою пробою популярности нашої повісти в Італії є те, що вже від XV в. починають ся єї драматичні переробки і їх друки. Один знаменитий епік того віку, Бернардо Пульчі, автор лицарської поеми Il Morgante Maggiore, зладив також драматичну переробку нашої повісти, що була богато разів передруковувана. З кінця XV в. походить також драма Сочі Перреттано або Паретано, також богато разів друкована і без сумніву й виставлювана в XV і XVI віці (друковані тексти роздавано тодї в Італії і Іспанії тим, що приходили до театру, як нині афіші або лїбретта опер). З XVI в. знов маємо епічну віршовану переробку, доконану палермським шляхтичем Аттілїо Опеццінґі і видану в Палермі в р. 1584. Та й до нині оповіданє про Варлаама і Йоасафа власне в драматичній формі живе між людом у Тосканї. Анкона пише про се: „В формі сільської драматичної вистави званої Maggio (майська забава) легенда звісна всюди в тосканськім краю, а особливо в околицях Пізи, де її виставляють і друкують для вжитку простого люду“ (D' Ancona, op. cit. 144).

З XIV віку походять і найстарші переробки нашої повісти на італїянську прозу. Далеко не все, що заховало ся з них у рукописах і старих друках, доси науково оброблене, так що маючи тільки недокладні звістки годї розібрати ся в тім богацтві книжкової традиції. Кун бажаючи сяк так привести до ладу дотеперішні звістки дїлить прозові переробки італїянські після титулів на два типи: Storia і Vita. Storia обширнїйша, хоча все таки супроти латинського тексту вкорочена; єї рукописи сягають до XIV віку. Де в чому вона подібна до провансальської переробки Варлаама і Йоасафа, та ще не звісно, котра з тих двох паростей може вважати ся оригіналом, а котра зразком із него. До XIV в. відносять ся й найстарші рукописи коротшої Vita, характерні тим, що замісць назви Варахії в них стоїть назва Альфанос. Ся переробка перепи-

---

[1]) Alessandro d' Ancona, Sacre rappresentazioni dei secoli XIV, XV e XVI. Firenze 1872, т. II, 145.

сувалась і пізнїйше дуже часто, а від XV в. почали ся і до тепер ще йдуть єї несчисленні друки, що продають ся по ярмарках для вжитку простого люду (дещо з них, особливо старші, вичислює Кун, op. cit. 63—65).

Що в Іспанії і Португалії наша повість також з давна тїшила ся чималою популярністю, на се вказує не тілько факт істнованя кількох перекладів і скорочених переробок — з них найпопулярнїйша та, що уміщена в книзї Педра Рібаденейри Flos sanctorum o libro de las vidas de los santos, що від початку XVII в. (перше виданє вийшло 1624) була богато разів передруковувана а надто перекладена на мови латинську, французьку, італїянську, нїмецьку, нїдерляндську і англїйську — але також те, що знаменитий поет Лопе де Веґа переробив її на драму пз. Barlan y Josafá, а в початку XVIII в. іспанські місіонери вважали її обік Біблії книгою вельми придатною до навертаня невірних і скріплюваня в вірі недавно навернених, так що Єзуїт Антонїо Борджа переклав її на мову „таґаля“ (урядова мова на Філїпінських островах), а місіонерська коллеґія видала сей переклад у Манілї в р. 1712[1]).

До круга західно-европейських культурних впливів належали також деякі словянські народности, головно Чехи і Поляки. От тим то й не диво, що вони познайомили ся з нашою повістю з західнїх жерел, головно з латинського перекладу і оброблених на єго основі латинських леґенд (головно Legenda Aurea). І так в Чехії повість про Варлаама і Йоасафа від XV віку належала до улюблених побожних людових книжок. Найстарша єї популярна переробка, про яку маємо звістку, має титул: Řeč o jednom Kralevici jmenem Josafat, synu Krale, jenž slul Avemir [sic!], kterehožto jeden pustennik jmenem Barlaam obratil na viru křest'ansku“. Сеї переробки довершив, як сказано далї, „Laurentius de Tyn Horšov in Nova Domo“ в р. 1470. Ся праця, здаєть ся, не була друкована, та заховала ся в двох рукописах із XVII в. Натомісць у XVI в. здобула собі широку популярність иньша чеська переробка, що вийшла в р. 1504 у Пільзнї накладом друкаря Миколи Бакаларжа пз. „Kniha welmi nábožna, jenž slove Barlaam, kterauž to onen veliký doktor Johannes Damascenus přeložil z řeckého jazyka v latinský“. Окрім сего виданя in 8-vo вийшло в Пільзнї друге виданє 1512 р. in 4-to, а третє в Празї в р 1593. В яких відносинах стоїть текст тих видань одно

[1]) Zotenberg, Memoire 79; E Kuhn, Barlaam und Joasaph 66—67.

до одного, до латинського ориґіналу і до старої переробки Лаврентия de Tyn Horšov — сего не вмію сказати[1]).

В XVII і XVIII в. наша повість у Чехії якось, здаєть ся, попала була в забутє, а може тілько бурі, які в тих часах лютили ся на чеській землї, поннщили слїди єї популярности, досить, що ми не маємо звісток про які будь нові виданя. Тілько в нашім віцї і то аж у р. 1840 появили ся два нові виданя, що зовсїм не навязують до старої традициї, — се переклади згаданої вже німецької переробки для молодїжі. Один переклад, доконаний Ярославом Поспішілем, був виданий у Кралевім Градцї пз. „Josafat syn Krale indickeho, přibčh ze starovekosti křest'anskié“ (120 стор. друку), а другий виданий під таким самим титулом (се дословний переклад нїмецького титулу Хр. Шміта) і того самого року (в Празї?) зладжений був І. П. Девітським і обіймав 168 сторін друку[2]).

До польської літератури введено нашу повість досить пізно і то виключно в віршованій формі — се може й було причиною, що вона тут не здобула собі ширшої популярности. Цікаво також, що появляєть ся вона в старій польській лїтературі вже в часї упадку лїтературного смаку і декаденциї шляхетсько-польської суспільности. Скарґа в своїх знаменитих „Żywotach Świętych“ поминув Варлаама і Йоасафа. Може бути, що коротка леґенда про них була в польськім перекладї Римського Мартирологія, виданого в Кракові коло 1592 року[3]), та не бачивши сеї рідкої книги не можу сказати сего на певно. Перший подав коротку віршовану переробку Лазар Баранович, православний архієпіскоп чернигівський, у своїй книзї „Żywoty świętych ten Apollo pieie, iak ci działali, niech tak każdy dzieie“, виданій в р. 1670 у друкарнї Київо-печерської Лаври. Біоґраф Барановича, проф. Сумцов, ледво побіжно згадав

---

[1]) Гл. працю І. Е. Воцеля (J. E. Vocel, Über zwei altböhmische Bearbeitungen des geistlichen Romans „Barlaam und Josaphat“ в Sitzungsberichte der königl. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, Prag 1854; Jaroslav Vlček, Dějiny české literatury. V Praze 1893, стор. 21; J. Hanuš, Barlaam i Josafat в Ottuv Slovnik naučný, t. III, стор. 331.

[2]) Jos. Jungmann, Historie literatury české, t. I, стор. 426—427.

[3]) Martyrologium Kościoła Rzymskiego. To iest: Poczet ábo Dziennik Męczennikow y innych wszelakich swiętych: w ktorym się opisuie, ktorego wieku, ktorego dnia, w ktorym miescu y iako ktory szczedł z tego swiata na żywot wieczny. Na każdy dzien przez cały rok według nowego kalendarza rozpisany. Teraz swieżo na polskie przełożony. В передмові, що датована 10 червня 1591 перекладчик називає себе Simon Nicovius. Книга має 156 карт 4-to. Гл. Jocher, Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce. Wilno 1857, t. III, ст. 413.

про сю книжку; докладно подав єї титул і дещо з єї змісту пок. проф. Огоновський (Історія литературы рускои, I, 298—299), не вдаючи ся анї в подрібний огляд єї змісту, анї в те, відки черпав його Баранович. Не маючи під руками сего старого виданя, я подаю тут як пробу Барановичевого рифмованя частину з єго оповіданя про Варлаама і Йоасафа, яку переписав р. 1895 д. Роздольський в селї Бистрій на Угорській Руси, знайшовши там на переді Служебника вклиєні чотири листки Барановичевої книги, а то стор. 361 - 362, 363—364, 365—366 і 371—372. Власне на остатнім листку містить ся отсей уривок з легенди про Варлаама і Йоасафа:

Kázał Staruszka wnet przywieść do siebie,
Niechajsię prawi ten Kámień nie grzebie.
Poczoł Kazánie o Nasieniu práwić
Starzec, chcąc dobrą zniego ziemię sprawić.
Nie padło Ziárno na drogę, by iácy
Pozobać mieli nieprzyiázne ptácy.
Nie padło w ciernie, ni na opoczystą
Ziemie, lecz pádło na Dobrą na Czystą.
Poznał Krolewic Kamień do Korony
Krolewskiey zgodny, Wiárą ozdobiony.
Nad wszystkie Drogie Kamienie szacuie,
Nie złotem [,] Sercem swoim go kupuie.
Jak wosk wnim Serce miłoscią topniáło,
Wtosię co Starzec rzekł mocno wlepiáło.
Mniski mu żywot nad swiecki zalecał,
Duchem, że Mnichem będzie, to obiecał.
Pytasię: wieleć lát Oycze Szczęsliwy?
Pięć nad Czterdziescie, práwi, iakem żywy.
Rzecze Jozaphat: Siedmdziesiąt się zdaje.
Odpowie Starzec, prawda, tak się staie,
Gdybym od mego Narodzenia láta
Liczył, lecz temi iżem zażył swiáta,
Tych ia nieliczę: te com Bogu służył
Liczę: innemim nie żył, Bogu dłużył
Jáki by żywot na Pustyni? pyta,
Jak pszczółka z kwiátkow tak zsłow starca chwyta.
Pokarm nasz, prawi, są owoce tyle,
Ziołka co Ziemia rodzi, iemy mile.
Czasem sąsiedzi y chleb nam przynoszą,

Sami z iałmużny, lub ich y nieproszą;
Iako od Boga przysłany bierzemy,
Tam żniemy kędy sámi nie sieiemy.
A Szaty nasze są grube wełniáne,
Zimie y Lecie iadnákie włosiáne.
A że Barłaám był w swieckim ubierze,
Prosi by własne ziáwił, iak Pácierze
Wnim odprawuie: pokaże mu Ciało,
Ktore postámi y trudy zczarniáło.
Uyrzáwszy płákał Iozaphat, y rzecze:
Twoy żywot Oycze mnie do siebie wlecze.
Wez mię za syna Oycze ulubiony,
Iá ztych pałaców poydę w twoie strony.
Krzest Swięty przyimę, y twego Zywota
Chcę násladować, gdzie ma gniazdo Cnota.
Barłaám rzecze; nie teraz uczynisz,
Bo nam od Oyca swego tym zawinisz.
Okrzszczę Cię y tu zostawię, a potym
Pogardzisz swiátem y Krolewstwem Złotym,
Y przydziesz do mnie, mam nadzieię w Panie,
Ze zemnąć Niebo wespoł się dostánie.
Płácząc Krolewic prosi o Krzest Swięty,
A żeby Braći skarb od niego wzięty.
Barłaám rzecze: ubogim Bogaci
Dáją, Bogátym niedaią żebraci.
A moy naymnieyszý Towárzysz Bogáty
Bárziey n'źli Ty, lubo niema cháty.
Mam tę nadzieię, że Bogátym y Ty
Známi zostaniesz, będziesz znamienity.
Ktorzy dla Pána ziemnę (має бути ziemne) opuszczaią
Dobra, daleko większe nabywáią.
Bo Dar Niebieski droższy iest naymnieyszy,
Niż naybogátszy wszystek swiat ninieyszy.
Pieniądze na grzech pobudką być známy,
Więc ich iak węża z zanádrza miotamy.
Y chcesz by węże, ktore podeptáli
Brácia nogámi, me im ręce dáli.
Ták doskonále dáwszy mu cwiczenie,
Jako gotowym miáł być na Okrzszczenie — і т. д.

З форми назв „Barłaam", „Jozaphat" видно, що Баранович черпав з латинського жерела, може з Legenda Aurea.

Троха пізнїйше, в р. 1688 вийшов перший і одинокий польський переклад нашої повісти, доконаний римованими віршами ксьондзом Матвієм Гнатом Кулїґовським з латинського Біллїусового перекладу. Книга видана в форматї малого подовгастого folio (такогож, як Твардовського Wojna domowa) має ось який титул: „Krolewic Indyiski w Polski stroy przybrany albo Historya o Swiętym Jozaphacie Krolewicu Indyiskim y o Swiętym Barlaamie Pustelniku Pustyniey Senaar nazwaney. Od Swiętego Jana Damascena napisana, a z greckiego języka na Łaciński od Jakuba Belliusza [sic!], Prunausza Cenobiarchy przetłumaczona, Teraz zaś przez X. Matheusza Ignacego Kuligowskiego, Dziekana Wołkowyskiego, Proboszcza y Plebana Wołyńskiego z Łacińskiego textu na wiersz Polski przełożona. W ktorey oprocz wielu dziwnych transakcyi, uciesznych trefunkow, Duchownych instrukcyi, Znayduie się Wiary S. Katholickiey y taiemnic Boskich krotkie a iasne zebranie, Pokaranie obłud swiata y marności iego, wywiedziona Dekretow Boskich, żadnym fortelem ludzkim nie chronionych nieodmienność. A dla pożytku Duchownego do Druku podana Roku Pańskiego 1688 w Krakowie w Drukarni Mikołaia Alexandra Schedla I. K. M. Ordinaryinego Typogr.[1]) Твір сей написаний звичайним польським епічним розміром, себ то 13-складовими, по парі римованими віршами, присьвячений був воєводї віленському і литовському, великому гетьманови Казимірови Сапізї. Кулїґовський держить ся досить вірно латинського оригіналу (вид. 1593) і не позволяє собі робити анї власних вставок анї вкорочень. Та про те єго переклад читаєть ся тяжко; він не має тої простоти і прозорости, що латинська проза, а щоб надати йому поетичний лет, на се у Кулїґовського не було нїякого таланту. Що найбільше міг він зі свого боку поприкрашувати текст натяками на клясичну мітольоґію, без яких тодї в Польщі годї було вважати ся осьвіченим чоловіком, а які власне тут, в нашій повісти, були зовсїм не на місцї.

„Трудящий писатель і перекладач, хоча загалом, дивлячись на него як на поета, був недбалий у віршованю і в чистотї мови, та про те в тому часї його охоче читали, бо вмів щасливо потрафляти в тодїшнїй смак, на що доказом є численні виданя єго писань“. Сей осуд польського вченого кс. Юшинського[2]) можна би злагодити хіба тим, що Кулїґовський жив у віцї тзв. макаронїчнім

[1]) Докладний опис гл. Kuhn, Op. cit. 73.

[2]) X. M Hieronym Juszyński, Dykcyonarz poetow polskich, w Krakowie 1820, t. I, стор 229.

і порівнюючи єго віршоване с тим, чого довершували инші польські віршописцї того і троха пізнїйшого часу, признаємо, що Кулїґовський ще досить стереже чистоти мови і дбає про те, щоби єго вірші крім каденциї були хоч сяк так зрозумілі. Се особливо доторкаєть ся до ориґінальних віршів Кулїґовського; єго переклади, а особливо Królewica Indyiskiego називає Юшинський „tłumem niezmiernie pospolitych błahostek“ (op. cit. 230). Надто стала ся ще перекладачеви немила пригода: на стор. 136 в однім слові лишила ся друкарська помилка: w замісць m і вийшло иньше слово, що надало цїлому реченю єретицьке значінє. Кулїґовський хотїв за се позивати друкаря, та сей обіцяв йому у всїх примірниках повиправляти єретицьке слово. Отже в иньшій своїй книжцї пз. „Heraklit chrześciański“, виданій у Варшаві в р. 1694, Кулїґовський жалуєть ся, що друкар поправив свою помилку тілько в 500 примірниках, а 200 примірників розпродав без поправки. Сьвіт певно не був би нїчого про се знав, як би Кулїґовський сам не був звернув на се уваги.

Подаємо тут пару проб перекладу Кулїґовського. Ось початок.

Indya iest kray wielki, w ludzie rozmnożony,
Daleko od Egyptu, iednak okrążony
Od Egypskich stron zewsząd morzem, zaś od lądu
Do Perskich idzie granic, ktory kray z nierządu
Bałwochwalstwa z dawnych lat sprosnie przed tym słynął,
A mgłą błędow otoczon w swych występkach ginął.
Potym gdy Przedwiecznego Syn iednorodzony
Boga weyrzał na swoy lud, niewolą strudzony,
Miłosierdziem wzruszony, rownym nam człowiekiem
Procz grzechu pokazał się, y ktory przed wiekiem
Był Bogiem, niebieskiego Oyca tron zostawił,
Bostwa nie tracąc, aby ludzki narod zbawił.
To iest, aby ludzki był narod podzwigniony
Od vpadku dawnego y wyswobodzony
Na pierwszą złotą wolnosc, a grzechu sprosnego
Pozbywszy, był dziedzicem krolestwa gornego.

. . . .

Tedy swięci vczniowie na rozne klimata,
Na wszystkie bowiem częsci rozeszli się swiata:
Na wschod słonca y zachod y tam, zkąd powstaie
Bystry Auster, y w zimna siedmtryony kraie.

Нам цікаво було поглянути на стор. 136 і побачити, яка се помилка була там у „пункті“ XIX, що стілько клопоту наробила авторови і єго друкареви. Екземпляр університетської біблїотеки у Львові, який ми переглядали, належить до тих 500, що по сьвідоцтву Кулїґовського були поправлені друкарем, для того не легко дійти, де там могла бути помилка. Мінї здаєть ся, що вона була в двох остатнїх віршах отсего уступу:

Tę tedy wiarę masz rozwazac sobie
Bez ciekawego o tem badania y troski,
Jakiem siebie sposobem wyniszczył Syn Boski?
Jakiem kształtem z Panienskiey krwie bez naruszenia
Jey Panienstwa, Człowiekiem stał się bez nasienia?
Jak dwie Natury w iedney osobie zostaią?
Co bowiem słowa Boze nam opowiędaią
W Pismie, tak mamy wierzac; mody zas nie wiemy,
Ani słowy rzetelnie wyłozyc mozemy.

Отже мінї здаєть ся, що тут у словах „mody“ і „słowy“ переміняні були букви m і w, і виходило:

„wody zaś nie wiemy,
Ani słomy rzetelnie wyłozyc mozemy.

Се певно не була єресь, а просте кощунство, та розумієть ся, що сумлїнє духовного віршописця такою переставкою букв мусїло дуже згіршити ся. Чортик зецерський зажартував собі з него в самім делїкатнім місцї.

Книга Кулїґовського, як бачимо з єго власних слів, друкована була в 700 примірниках і не діждала ся другого виданя. Для широкої публїки вона була за тяжка, а в Польщі наставали часи „króla Sasa“, зовсїм не прихильні аскетизмови та заглублюваню думок у власне сумлїнє. От тим то повість про Варлаама і Йоасафа лишила ся (крім притч, що приходили окремо від повісти, через Gesta Romanorum і т. ин.) в Польщі придбанєм теологів, манастирів та манастирських шкіл. Звісно, що в тих школах були драматичні вистави улюбленою і обовязковою „рекреациєю“, і ось ми бачимо, що около 1760 р. монах-піаріст (вони звали ся fratres scholarum piarum) Михайло Лїхоневич, в ту пору професор синтактики і поетики в Хелмнї в Познанщинї переробив історию Варлаама і Йоасафа на три актові драми („Dialog“) пз. „Historya Jozefata króla Indyiskiego“. Ся драма написана прозою підмішаною віршами знаходить ся

разом з иньшими шкільними драмами сего автора в однім рукописї бібліотеки Оссолїнських у Львові (Інв. н-р. 2455). Рукопис написаний, здаєть ся, рукою самого автора, а на кінцї нашої драми є приписка автора, де говорить ся, що „сей твір був троха вчаснїйше друкований“. А що рукопис зладжений був у 1762 роцї, то можемо думати, що коли ся приписка правдива, драма Лїхоневича була друкована в 1760 роцї. Та що ж, у польських бібліоґрафіях ми не здибали записаного такого друку, а в Естрейхеровій бібліоґрафії власне під р. 1760 наведено тілько оден твір Лїхоневича з ось яким титулом: „Poema sceleris comes talione gladii vindicata, in scholarum piarum Culmensium theatro patrio idiomate“ [1]). Сей титул, так як тут є, є проста нісенїтниця, та се вже мабуть вина польського бібліоґрафа, що дбає тілько про те, щоби як найбільше нумерів набгати в своїй бібліоґрафії, а про докладне відданє титулів, про критичність у здогадах при виданях без року і місця друку, у розвязуваню псевдонїмів і т. д. зовсїм не турбуєть ся. Певно відомість про Лїхоневичеву „Poema sceleris“ узяв Естрейхер відкись із другої руки; за те у него нема згадки про ті драми, які є в рукописї Оссолїнських і про які сам автор виразно мовить, що були троха давнїйше надруковані. Знов у рукописї Оссолїнських нема Естрейхерової „Poema sceleris“; розуміеть ся, що й вона і ті драми, які є у Львові, могли бути друковані і може з часом віднайдуть ся.

Подаємо тут пару звісток про рукопис і драму Лїхоневича. Рукопис in folio є уривок якоїсь більшої цїлости; стара паґінация на рукописї йде від стор. 189 до 214. Рукопис обіймає 13 карток і містить три драми Лїхоневичеві: Dyalog o Barlaamie i Jozafacie, Dyalog o Maurycym Fokasie i Herakliuszu і в кінцї Dyalog o bezbożnym Achasie królu żydowskim. Два остатні діальоґи написані віршами, а перший прозою, тілько вставлено декуди віршовані „канти“.

Діальоґ про Варлаама і Йоасафа починає ся „передмовою“: лицар розмовляє з „ojczyzną“, се б то з Польщею; вона просить від него „posiłków, abym na kły nieprzyiaznych dzikich nie poszła bestyi“. Розмова кінчить ся покликом „ojczyzny“: „Odtąd sław narodzie Polski Prześwietne Trzcieńskich imię!“ Далї йде паралєльно по латинї і по польськи „Cantus cum choro in laudem Illustr. Trzcieńsciorum Domus“ — несмачна панеґірика, які тодї в Польщі були в модї.

---

[1]) Estreicher, Bibliografia Polska XV—XVIII w., т. IX, ст. 303.

Потім наступає ось який „Dowod gruntowny księgodzieyny: Jozefat Syn Awennira Krola Indyiskiego, gdy od dziecinstwa przyszłym był wieszczony Chrześcianinem, oyciec iego Poganin roznemi temu usiłował przeszkodzic sposoby, lecz cudowną Boga opatrznoscią Jozefat wiary Swiętey od Barlaama Pustelnika wyuczony, potym iak oiciec umarł Panstwem rządząc dziedzicznym, wkrotce i tym pogardził, a na Puszczy Senauryckiey swiątobliwie życia swego dokonczył. Prozność proznosci wszystko pod Słoncem wzgardy swiata na Jozefacie krolu Indyiskim szkoły nasze akademiczno-chełminskie“. Далї автор перепрошує за гру учеників і розсипає нові підхлїбства для гостя п. Тшцєньського.

Akt pierwszy. Scena 1. O wróżbach. Король Авенїр просить дворака Зардана пошукати в цїлім индийськім сьвітї віщунів (gwiazdomistrzow), щоби сказали будущу долю єго сина одинака, найдорожшого йому над усе. Зардан зараз приводить віщуна Теодаса, а сей мовить, що Йосафат має стати християнином. Щоби сему запобігти, наказує Авенїр усїм християнським пустинникам і монахам забирати ся до трьох день з индийської держави, „ieżeli ich dotąd przez żarliwość o cześć Bogow naszych nie uskromiły miecze. Cały zaś dwor nasz krolewski a naybardziey Ciebie zaklinamy Zardanie, abys ku zagrodzeniu tey rzeczy w wszelkich swobodnych wygodach tak naszego Jozefata pieścił, aby zadney wcale wiadomosci nie miał o nędzy na tym swiecie ludzkiey, o ubostwie i smierci i niemocy i frasunkach ani o przyszłych nie myslał rzeczach, skąd by od tego dobra nie tęsknił do czego, przeszłą ktorego nadzieią ci to mamiennicy łudzą“. Возний голосить королївський присуд.

Scena 2. O zabawach Jozefata. Зардан заявляє Йосафатови, що може вживати всего, чого хоче. Приходять сенатори і бажають йому всякого добра. Вони ж сьпівають кант благаючи небо, щоби давало Йосафатови все що найлїпше. Ось 3 і 4 строфи сего канту:

Wszak swoboda wieloraka
Awenira iedynaka
By piesciła chęci,
Lub co serce nęci.
Tego potrzeba.

Nuż fortuny wierney koła,
Godnosci, roskoszy zgoła
I wszelkie swobody
Bądzcie do wygody
Krolewiczowi!

Входять три генії: Гонор, Фортуна і Роскіш, кождий оповідає, хто він і заявляє, що буде найвірнїйше служити Йосафатови. „Jozefat ciesząc się klaska rękami mowiąc: brawo!" Далї має перед ним пописувати ся кавалерия — се тільки зазначено в сценариї, а чи і як було виконано, не знати.

Scena 3. O naukach Jozefata i dalszym powodzeniu. Зардан приводить Йосафатови вчителя „w naukach Egipskich mistrza", що має навчити його мудрости, т. є. „wszystko co iest potrzebnego, dobrze rozumiec, dobrze czynic, dobrze wymowic". Учитель оповідає про сьвіт небесний і земний. „Niebo ma cztery częsci to iest: Wschod, Zachod, Południe i Połnoc, samo zas obraca się i okrąza ziemię we szrodku stoiącą, ma ogien i gwiazdy" і т. д. В такім же родї йде премудрість про „zywioły: ogien, powietrze, woda, ziemia", при чому вчитель показує ученикови глоби й мапи. Кінчить поглядом на історию. Коли вчитель вийшов, Йосафат мовить Зардановн: „Własnie mi się takowe podobaią zabawy, atoli tym swiata pięknosciom niech się rzeczywiscie przypatrzę". Та Зардан заявляє, що йому заборонено виходити на сьвіт. На просьби Йосафатові вияснює, яка тому причина і додає, що має у всїм служити йому, „tak iednak pod pilną strazą zachować, zebys W. K. Mc z obcemi ludzmi w rozmowy się nie wdawał, a ztąd o zadney Swiata nie był wiadom nędzy".

Scena 4. O widoku Jozafata. Йосафат мовить Авенїрови, що він мов зьвір у запертї нїчого не знає. Батько позволяє йому вийти з сенаторами. Тут він бачить слїпих і хромих; Barachiasz, skryty katolik, вияснює йому людську долю. Чоловік родить ся для працї, підлягає всяким небезпекам, хоробам, трудам, жите єго швидко минає мов сон, кождий чоловік мусить умирати, а по смерти добрі йдуть до неба, а злі до пекла.

Scena 5. O nauczaniu wiary i nawroceniu Jozefata. Йосафат у монольозї згадує Барахієві слова і його проймає страх. „Ach, gdziesz ia iestem! a kto mi w głupstwie swiata między stworzeniami błędnemi prawdy wyprostuie goscieniec!" Впрошуєть ся до него Варлаам обіцюючи потїшити його. Зардан впускає його до королевича. Всї виходять і Варлаам починає свою промову. Автор пропускає всї притчі і тільки згадує про них у сценариї, за те подає обширний догматичний виклад християнства. Йосафат увесь зворушений. „Prawda, że iestem skażony owoc z zarażonego drzewa, kalisty strumyk z nieczystego zrzodła, a Murzyn szpetnosci z poganskich Rodzicow, albowiem z mlekiem wyssałem bałwochwalstwo, a Mamki moie były wszystkie uciechy; nie znam, tylko bałwany i nie-

me posągi, bo mnie tym od dziecinstwa az dotąd zabawiano, atoli iezeli mnie Bog Chrzescianski uczynił naczyniem między swe wierne wybranym, zupełnie zdaię się na wolą iego“. Він готов хрестити ся, та Варлаам радить підождати. „Jeszcze się w tobie iak w zagaszoney pochodni kurzy dym swieckiey dwornosci, przytomnosc rzeczy ktore cię zepsuły, łatwo zapalic się mogą, rany duszy twoiey swieze i otwarte, łacno ie rozdraznic“. Остаточно він хрестить Йосафата, дає йому цїлувати хрест і відходить, а Йосафат каже голосно: „Ey przecięz niemasz czystszey w wierze prawdy nad katolicką!“ Почувши се Зардан попадає в роспуку, та врештї згоджуєть ся не казати про се нікому.

Akt II. Scena 1. O Radzie przeciw Jozefatowi. Зардан зраджує Авенїрови, що Варлаам довів Йосафата до погорди поганських богів. Кличуть сенатора Арахіса і враджують дігнати Варлаама, а коли його не знайдуть, то привести поганського жерця Нахора, видати його за Варлаама і нехай королевичеви говорить противне тому, що говорив Варлаам.

Scena 2. O męczeniu pustelnikow. Арахіс не знайшовши Варлаама приводить перед короля двох пустинників у кайданах. Король питає їх, де Варлаам? Вони заявляють, що знають, а не скажуть. Їх беруть до вязницї за образу богів і короля. Сенатори засїдають на суд. Возний викликує процес іменем короля і делятора Арахіса (admirała wyspy Japońskiey) проти пустинників Сильвестра і Якова за погорду богів, звичаїв, за тайні науки серед народа, розбуджуване несупокоїв та непослух через те, що не забрали ся з Індиї. За те на основі „Statutow koronnych, osobliwie Achmeta 1200 na rokoszanow i Berbera 1030 na obrazicielow Maiestatu“ домагаєть ся, щоби Сильвестрови відрізати язик, руки й ноги, а Якову відрубати голову „toporem na pniaku“, а все се записати в книги і заховати по мисли теперішнього декрету з р. 1760. За тим ґоворить „instygator“ закидаючи пустинникам, що „iuz wiele z pospolstwa, Senatorow, Panow, Szlachty na swoię stronę skrycie przewiedli“. Їх боронить „patronus“ показуючи, що вони невинні, та їх засуджують і карають.

Scena 3. O dyspucie względem wiary. Нахор під загрозою Йосафата перемагає поганських мудрцїв на диспутї.

Scena 4. Awennir dobrocią i złoscią następuie na Jozefata, та коли нїщо не помогло, віддає Йосафатови королївство, а сам відходить у иньшу провінцию.

Scena 5. O Nawroceniu Awennira. Авенїр присилає синови лист, що навернув ся на Христову віру і просить його чим

швидше до себе, бо нездужає. Йосафат дуже радїє. Генії сьпівають пісню з музикою. „Pierwey iednak zagra kapela, potym rozedrze się niby zasłona, za ktorą będą stac na stoliku Boszkowie: Jowisz, Bacchus i Wenus, i stanie się głos od nich niby ten: Jozefacie, takze z Rodzicem oyczyste porzucasz Bogi!

Jozefat: A mnie co z wami, przeklęte bałwany! Tu rozgniewany przyskakuie niby do ołtarza i biorąc nayprzod Bacchusa, potem Wenerę, o ziemię tłucze mowiąc: Otoz twoia wszechmocnosci, Bacchusie! Otoz tobie Wenero! To zas uczyniwszy idzie do Jowisza, ktorego obrociwszy wydaie się krzyz, skąd tak mowi: Krzyz więc Chrystusa odtąd zaszczytem będzie Indyiskiego Krolestwa. Potym wesoł schodzi i tak się konczy.

Akt III. Scena 1. O smierci oyca Awennira. Йосафат застає батька на смертнїй постелї; оба радують ся, що їх сполучив Христос, батько віддає синови берло і корону мовлячи: „Sam za berło bryłę ziemi, za tron trumnę odbieram, wszystkich wyswobadzam z poddanstwa, wyzwalam z obowiązkow, gdy sam dług smiertelnosci wypłacam“. Він умирає, Йосафат голосить над трупом.

Scena 2. Pogrzeb Awennira. На сценї катафальк з королївськими інсіґнїями і написом: Omnibus non omnium communis. Чотири генії сьпівають:

Ach niestateczny Świecie w swym kole,
Co swiatłosc w cienia a zdrowie w bole,
Słodki potoki w piołunu soki,
Wesela obracasz w żale!

Сей кант має 6 куплетів.

Scena 3. O koronacyi z obrządkami. Йосафат присягає, „iz wszystkie prawa i swobody, przywileie powszechne i poiedyncze wszystkich Stanow... nienaruszenie, owszem swiątobliwie strzedz, pilnowac i zachowywac będę.

Scena 4. O pozegnaniu Jozefata. Jozefat seym składa i opowiada wolę swoię Panom, iako więcey nie chce być krolem, tylko pustelnikiem. Він поручає їм вибрати Барахію королем індийської Річи посполитої. Панове жалують його і намовляють лишити ся, та даремно. Tu się poczyna piesn zegnaiąca, Cantus cum choro, Spiewanie z graniem:

1-mo.

Gdy się z Swiatem Krol rozstaie
Dążąc na puszczą w gaie,
Juz Indyo zegnam ciebie,
Dla mnie oyczyzna w Niebie.
Gdy mnie miłość Boga pęta,
Woysk Rycerze, książęta,
Szlachta, Pospolstwo, Poddani,
Bądzcie iuż pożegnani.

2-do.

I was żegnam Domu miłe
Zaszczyty krotofile,
O Dostoienstwo, o Skarby,
Gincie iak piękność farby!
Powaga mego imienia
Niech się ze mną przemienia:
Nie mam Jozefat iak za nic
Dziedzicznych Panstwa granic.

3-tio.

Tron, Koronę, Berło tracę
Miasta, Zamki, Pałace;
Nie w Japonskiej wyspie ale
Na Senauryskiey skale
Pelikanowi podobny
Niechay będę osobny.
Order, kleinoty sadzony
I szarłatne ogony,

4-to.

Zrucam stroie złototkane,
Prędzey niech się dostanę
W dzikie iaskinie i puszcze,
Ktorych ia nie opuszczę.
Gdzie cnot pięknieysza ozdoba,
Tam mi się, tam podoba.
Vstąpcie nadworni słudzy
Pokoiowi i drudzy!

5-to.

Precz spiewania, grania moie
Stoły, bale, napoie!
Cugi, konie i karocze,
Od was dzisiay wyboczę.
Tu więc krola Pustelnika
Jak marnosci unika
Wiedz Ziemio, Niebo w tej sferze
Niech każdy przykład bierze.

При відповідних словах Йосафат скидає з себе корону, королївську одежу, строї і т. д. все, аж до спідної аскетичної волосяницї, що носив на тїлї.

Scena 5. O Smierci na Puszczy. Ґенїй спокушує Йосафата на пустинї, сей мало вже не подаєть ся, та Бог посилає йому смерть. З неба чути голос: „Oto iako umiera Sprawiedliwy!“ Ангели на хорі сьпівають остатнїй кант. Потім наступає отсе:

Przystosowanie Historyi.

Otoz iuz przykład w cudnym Jozefacie
Jak swiatem gardzic pokazany macie.
Ten Jego roskosz do Nieba zawada
Ze iest, gdy uznał, zaraz Panstwo składa,
Idzie na Puszczą, dręczy roznie ciało,
To by w pamięci zyczę naszey trwało.
Jezli takowy wsze roskoszy Panic
Zludzącym czaczkiem poczytał i za nic,
Czemuż swiatowi tak marność kochacie?
Ze dla niey Łaski Boga odrzucacie.
Jaspisz nad złoto a nad Jaspisz cnota
Drozsza, nad Boga iuż nie masz kleynota.
Zyc też w sumienney nosząc mola ranie
Nie tylko za grob lecz za piekło stanie.
Obyscie więcey nie kładli nadzieie
W Swiecie, bo się gniew Bogą na was zleie.
Gniew à surowy bowiem kto policzy
Wiele na człeka grzeszącego biczy.
Nie poięte są w prawdzie oczy w Bogu
Nakształt Regestru albo Katalogu.
Wszystko co było, co iest, i co będzie
Z kim, kiedy, iako, gdzie, przewidział wszędzie

A sprawiedliwość dozwolcie no mysli
Jak Rachmistrzyni scisłą kretką krysli.
Nie wspomną Piekła, tam katownie czyie
Poki Bog Bogiem na wieki w nim wyie.
Sczęsliwi ludzie, ktorzy zaraz mogą
Za naypierwszą się obaczyc przestrogą.

„Epilogus" заявляє, що вже скінчили грати й перепрошує гостей за хиби. Кінчить драму Oratio Dedicatoria, що починає ся ось як: Historya Jozefata Krola Indyskiego nieco dawniey przez Młodz Akademicką, na sali szkoł chełmińskich cnym widowiskiem pokazaną, polskim iezykiem wywiedzioną, a drukarskim piętnem wyrysowaną dzis przy Imieninach J. W. W. P. i Dob. razem z powinszowaniem S. Michała... w Panskie Jego daię, składam i ofiaruię ręce. А кінчить ся словами: „Tak chęci moie, tak szczerość wszystkich Professorów, tak cała przezemnie zyczy Akademia Chełminska. Napisał przepisuiący M. Michal Lichoniewicz na owczas Professor Syntaktyki i Poetyki w Chełmnie R. P. 1769 d. 30 Julii.

Ми подали досить обширно зміст Лїхоневичевої драми[1]) раз тому, що вона доси була незвісна в лїтературі, а по друге тому, що вона при всїй своїй безталанности дає досить добре виображене про будову і технїку польської шкільної драми, що пустила паростї її на українсько-руськоку ґрунтї. Цїкаво бачити в драмі, як автор прикроював повість для своїх рамок, пропускаючи притчі, стрічу Йосафата з Варлаамом у пустинї, або переміняючи такі уступи, як вислане Йосафата Авенїром до далекої провінциї на правлїнє (в драмі йде туди сам Авенїр). Між додатками є деякі зроблені тілько для сценїчного ефекту (сцена прощаня з царством — в повісти, як відомо, Йоасаф утїкає в ночи). Що полїтичні відносини Індиї в драмі — польські, з сеймами, сенаторами, привілеями та пактами конвентами, се для середньовікової поезиї розуміло ся само собою; в Польщі тілько нечисленні виємки в золотім Жигмонтівськім віцї (Кохановський) пробували вирвати ся з застарілої традициї, та єзуїтизм і макаронїзм на довго, до половини XVIII в. притлумили всї такі пориви.

Дуже правдоподібно, що до круга західньої традициї, значить, до паростів латинського перекладу повісти про Варлаама і Йоасафа належить також той українсько-руський переклад, що був у р. 1637

[1]) За зладжене сеї аналїзи складаю тут щиру подяку д. М. Павликови. *І. Фр.*

опублікований в друкарні василиянського манастиря в Кутейні. Сей переклад, доконаний на тзв. білоруській, властиво в ту пору по всій Україні-Руси загально принятій літературній мові має титул: **„Гисто́рїѧ а̃лбо Правди́вое выписа́нїе ст҃. Ӏѡа̃нна Дама̃ски́на̂, ѿ Жи҃тїи ст҃ыхъ Ѡц҃ъ Ва̑лаама ї Ѡ̑сафа и̑ ѿ Наверне́н'ю Ӏндиѧнъ. Стара̑ем' и̑ ко́штом' Ӏнокѡ̑въ Ѡ̑бщежи́телного Монастыра̀ Ку̑теѐского Но́во з' Грецкого и̑ Слове̑ского на Ру̑скїй ꙗзыкъ преложена. в' тѵпографїи тоей Ѡ̑бители. Року ҂ах҃лз; Ӏю́лѧ, кв҃ днѧ̀“**[1]). Хоча титул велів би догадувати ся, що се видане зовсім незалежне від західно-европейської, латинської традициї, то все таки нема сумніву, що сей переклад доконаний був не з грецького і не з словенського, а з латинського перекладу Білліуса. На се вказує не тілько рішуче приписане сеї історії Іванови Дамаскинови, суперечне з греко-словянською традициєю, але також поділ цілого оповіданя на 40 глав, чого також нема ані в грецьких, ані в словянських рукописах, а що запровадив у-перве Білліус. Із старої греко-словянської традициї заховали кутеінські видавці тілько назву Йоасафа; їх поклик у титулї на те, що перекладають з грецького і словенського, легко зрозуміти: вони були православні і їм ніяково було признати ся, що текст сеї архиправославної книги беруть з латинського перекладу.

Та проте книга здобула собі на Україні значну популярність; її мусїли швидко розкупити, коли вже в XVII віцї приходило ся переписувати отсе Кутеінське друковане видане; декілька таких відписів бачив по галицьких манастирських бібліотеках проф. Калужняцкий[2]). На сьому виданю опирає ся також друге видане нашої повісти, зроблене в Москві 1681 р. Здає ся, що сего виданя доконав звісний український учений Симеон Полоцкий; сего можна догадувати ся з того, що в текст оповіданя вставлено его (?) віршу,

---

[1]) И. Каратаевъ, Описаніе славяно русскихъ книгъ т. I. СПетербургъ 1883 стор. 455.

[2]) Е. I. Калужняцкій, Обзоръ славяно-русскихъ памятниковъ языка и письма, находящихся въ библіотекахъ и архивахъ Львовскихъ (Труды третьяго археологическаго съѣзда въ Россіи, бывшаго въ Кіевѣ въ Августѣ 1874 г. Т. II. Кіевъ 1878, стор. 237). На жаль проф. Калужняцкий не вияснив докладно, де і кілько таких рукописів бачив, а згадав тілько про один, що знаходить ся в бібліотецї перемиської капітули. Менї не довело ся бачити сего рукопису, та в писанім катальозї, зладженім о. Петрушевичем, сей рукопис має титул: „ч. 56. Исторія о св. Іосифѣ царю Індійскомъ, съ присовокупленіемъ иныхъ поученій и Апокалипсиса, XVIII в.“ В числї тих „иныхъ поученій“ є, як зазначує проф. Калужняцкий, вельми популярна у нас леґенда про св. Василия і Евладия.

котра під назвою „Пісня Йоасафова на похвалу пустинї“ здобула собі широку популярність між українськими і російськими лїрниками і сьпіваєть ся ними ще й доси. В яких відносинах що до мови стоять оба ті виданя одно до одного, не можу сказати, не мавши змоги порівняти їх. Що до вірші, то у мене під руками є тілько ті єї тексти, що списані з уст лїрників[1]), хоча мають без сумнїву книжковий українсько-руський характер.

О прекрасная пустыни!
Прийми мя въ своей густыни,
Яко мати свое чадо
И вѣрныхъ си овчатъ стадо,
Въ тихость свою безмолвную
Палату лѣса вольную! і т. д.

Вірша зрештою без поетичної вартости. Далеку більшу вартість має иньша лїрницька вірша, правдоподібно також українсько-руського книжкового, а в нїякім разї не московсько-народнього походженя, що надрукована Безсоновим (op. cit. II, 734—736) з якогось списка зробленого в Коломнї коло Москви, а надто до неї підведено вариянти з запису зробленого в Нїло-Сорській пустинї. Звісно, самі місцевости ще нїчого не значуть, поки не знаємо, від яких лїрників, Москалїв чи Українців, записана вірша; тай тут іще колишнє українське добро могло перемандрувати в Московщину, а на Вкраїнї забути ся. Приводжу тут цїлу віршу, щоби показати, що в ній нема нїчого такого, що типове для творів московської лїрницької музи — починаючи від розміру — хоч з другого боку нема й признаків української мови, а є хиба та сама школа віршописна, яку бачимо в піснях нашого „Богогласника“.

Изъ пустыни старецъ въ царскій домъ приходитъ,
Онъ принесъ съ собою
Прекрасный камень драгій.

Іоасафъ царевичъ просилъ Варлаама:
„Покажи сей камень!
Я увижу и познаю цѣну его“.

---

[1]) П. Безсоновъ, Калѣки перехожіе. Сборникъ стиховъ и изслѣдованіе, Москва 1861, т. II, стор. 737—740 (два варіанти, що ріжнять ся тілько при кінцї).

„Удобіе можешь солнце взять рукою,
А сего не можешь
Оцѣнити во вся вѣки безъ конца".

„О, купецъ премудрый, скажи мнѣ всю тайну!
Какъ на свѣтъ явился,
Гдѣ нынѣ пребываетъ камень той?"

„Пречистая Дѣва родила сей камень,
Положенъ во яслехъ,
Прежде всѣхъ явился пастухомъ.

„Нынѣ пребываетъ выше звѣздъ небесныхъ;
Солнце со звѣздами а земля съ морями
Непрестанно славятъ завсегда".

Царевичь дивился одеждѣ пустынной,
Варлаамъ сказуетъ,
Что въ пустыни не безъ скуки жить всегда.

Остался царевичь послѣ Варлаама,
Завсегда сталъ плакать:
„Не хощу я пребывати безъ старца!

„Оставлю я царство, иду во пустыню,
Взыщу Варлаама,
И я буду свѣтозаренъ отъ него.

„Пустыня любезная! Доведи мене до старця!
И я ему буду
Служить вѣрно какъ отцу".

Сказала пустиня отроку младому:
„Горко во мнѣ жити,
Завсегда быть въ молитвѣ и постѣ!"

„И я буду такъ жить, какъ тебѣ угодно,
Затворюсь въ вертепѣ,
И я буду плакать о грѣхахъ.

„Молю тебе, Боже, пресладкій Исусе,
Даждь ми получити
Съ Варлаамомъ жити на всегда!"

Хоча без сумнїву деякі куплети сеї вірші були попсовані московськими лїрниками, то все таки рівномірний (силлябічний) розмір видно всюди, а не менше того штудерну будову куплетів, чого в московських давнїх складанях не бачимо. Одно тілько могло би служити доказом проти моєї думки — брак риму, чого в віршах типу „Богогласника“ і, здаєть ся, в давнїйших українських кантах нїколи не знаходимо.

Дуже цїкаве те, що вірші на похвалу пустинї знайшли відгомін у великоруських сектантів, особливо таких, як „странники“ або „бігуни“, що основою своєї віри кладуть конечність утїкати від усего, що вяже чоловіка до житя на однім місцї, зрікати ся маєтку, дому, сїм'ї, навіть назви і проводити весь вік у блуканю по сьвітї або в темних лїсах. Власне такі переробки Йоасафової пісні зведено у Варенцова[1]; з книжного тексту в них лишило ся дуже мало, та їх поетична вартість безмірно висша через те, що вони являють ся випливом живого, хоч і хоробливого чутя.

О прекрасная пустыня,
Любимая моя другиня!
Пришли тебя зажигати,
Со мною тебя, мати, разлучати.
Огню ты, мати предаеши ся,
Ты со мною нынѣ разстаеши ся,
Душевное мое спасеніе,
Плотское мое оскорбленіе!
За то я тебя почитаю
И матерью называю,
Что ты льстивую мою плоть оскорбляешь,
Души моей грѣхи очищаешь і т. д.

Вельми характерна отся пісня „странників“, що починаєть ся також похвалою пустинї:

А кто бы мнѣ построилъ
Прекрасную пустыню
Во темныехъ во лѣсахъ,
Во горахъ бы, во вертепахъ,
Во пропастехъ во земныхъ?

---

[1]) В. Варенцовъ, Сборникъ русскихъ духовныхъ стиховъ, СПетербургъ 1860, стор. 189—193.

Уже бы мнѣ не видати
Житія бы суетнаго,
Уже бы не слыхати
Человѣческаго гласу!
И самъ Господь похвалилъ
Тоя пустыни. „Рабы вы Христовы,
Поживите вы, боясь Бога!“
Уже останошна времена,
Уже послѣдняя кончина,
Народился злой Антихристъ,
Злой Антихристъ, духъ нечистый.
Какъ рыкнулъ онъ окаянный
Во всѣ концы во земные,
И пустилъ онъ свою злобу
По всей поднебесней.
Не будетъ уходу, не будетъ ухорону
Ни въ горахъ, ни въ вертепахъ,
Ни въ разсѣлинахъ земныхъ. —
Никто отъ него не можетъ укрыть ся.

Навіть значінє слова „пустиня“ в тих роскольницьких віршах перемінило ся; тут воно значить курінь збудований у неприступнім лїсї, а слова про те, що „пришли тебя сожигати“ натякають на дикі способи, якими московська адміністрация силкувала ся викорінити „темні забобони“ роскольників; паленє роскольницьких скитів часто відбувало ся так, що й самих роскольників палено разом зі скитом, або роскольники самі заперши ся в скитї запалювали його і вмирали в огнї — нераз сотками.

До популярности оповіданя про Варлаама і Йоасафа на українськім так само як і на московськім ґрунтї причинило ся ще більше від згаданих уже двох видань повного тексту повісти — поміщенє скороченої леґенди в вельми популярній книзї — в Четьїх Минеях, опрацьованих українським писателем, св. Димитрием Ростовським. Я не маю під руками сеї книги, то й не можу сказати, чи Димитрий зладив своє власне резюме повісти, чи може держав ся якого готового вже західно-европейського, в першому рядї того, що є в Legenda Aurea. На західнїй вплив у оброблену сеї леґенди Димитрием Ростовським показує вже хоч би те, що він поклав память св. Варлаама і Йоасафа по латинському звичаю під днем 19 падолиста. В тій Четьї Минеї леґенда про Варлаама і Йоасафа була

богато разів передруковувана і розходить ся ще й нинї не тілько по манастирях, по церквах та між духовними, але також серед письменного селянства; що вона була там любленою лектурою вже в початку нашого віку, на се маємо сьвідоцтво Шевченка в єго епілозї до „Гайдамаків“, де оповідаєть ся, як Шевченків батько читав по недїлям Минею, а потім просив старого дїда оповідати про Коліївщину.

І в Румунії, що довгий час була, так сказати, посередньою стациєю в духовім обмінї між руськими краями з одного, а Грециєю та югословянськими краями з другого боку, читано нашу повість з разу в старословянськім перекладї разом з иньшими церковними книгами. Та коли в XVII віці почали ся зароди власного письменства на румунській мові, то повість про Варлаама і Йоасафа належала до перших творів, які перекладено на румунську мову. Є се заслуга М. Ґастера, що перший звернув увагу на румунські переклади нашої повісти і опублїкував з них виписки[1]). Він знає загалом три румунські переклади нашої повісти, всї три заховані в рукописах і то кождий у однім. Найстарший і найповнїйший з тих перекладів доконаний був у р. 1648 якимсь Удріште Настурелем у Фієрештах. Настурель перекладав з старословенського тексту. Сей переклад заховав ся в копії зробленій 1814 р. Другий переклад, зроблений з італїянської людової книжки якимсь Боцулеску, знаходить ся в ц. к. надворній біблїотецї у Віднї в автоґрафі перекладача і очевидно не мав нїякого розповсюдженя. В титулї пише перекладач, молдавський лоґофет Владул Боцулескул, що „сю книгу, житє сьвятого Йосафата, переклав з італїянської на румунську мову, коли в р. 1764 сидїв у вязниці в Медіолянї“. Рукопис має тілько 120 сторін малої четверки. Вже після виданя книжки „Literatura popularа Romana“ віднайшов д. Ґастер третій переклад нашої повісти, доконаний якимсь Йо Няґоєм (Jo Neagoj) в р. 1654. Чи се повний переклад, чи тілько вривок із якого оригіналу перекладений, Ґастер не говорить, тілько дає з него в своїй хрестоматії виписку — притчу про инорога. Порівнюючи сей румунський текст притчі з грецьким бачимо, що він декуди покорочений.

Крім сего є на румунській мові також коротка леґенда про Варлаама і Йоасафа, що війшла в склад книги „Житія Сьвятих“

---

[1]) M. Gaster, Literatura popularа Romāna, Bucuresci, 1883, стор. 32—53 і єго ж Chrésthomathie roumaine, Bukarest-Leipzig, 1891, т. I, стор. LIII—LV, 129, 165; т. II, стор. 76—78.

(Vietile Sfintilor) виданої 1812 р. в манастирі Нямц. Ся книга — не що, як скороченний переклад руської Четї Минеї; житє Варлаама і Йоасафа покладено й тут під д. 19 падолиста (fol. 156—182). Друге виданє Житий вийшло в р. 1836 у Букарештї (M. Gaster, Literatura populara Română, 36).

Та найцїкавійше те, що в Румунії знаходить ся, і то в кількох редакциях тзв. Йоасафова пісня на похвалу пустинї (Cântecul pustieĭ). Д. Ґастер опублїкував три тексти, з них два досить близькі один до одного: перший винятий з рукопису молдаванського зладженого в р. 1784, є, о скілько можу зміркувати, майже дословним перекладом руської пісні Йоасафової:

O pre frumoasă pustiea!
Priĭmesti-mă întru a ta desăme,
O pre frumoasă pustiea! [1])
Ca pre pruncul la maĭcă,
Căndu la ţaţa âl aplacă.
Pre la mez de nŭază-noapti
Nu mă înfricoşa cu moarti — і т. д.

Другий вариянт захований у рукописї з початку сего віку, згадує в текстї про Варлаама, та відбігає дальше від руського оригіналу. В кінцї д. Ґастер цитує ще колядку з пісенника (Cântecele) виданого в Букарештї 1852, та вона з отсими віршами має хиба тілько спільного, що рефрен „O pre frumoasă pustie!“ Що ж до двох перших вариянтів, то д. Ґастер думає, що вони походять з одного оригіналу і схиляєть ся до того, що сей оригінал був власним витвором румунським, незалежним від руської вірші. Та мінї здаєть ся, що далеко розумнїйше буде приняти, що руська вірша дала початок для зложеня румунської, хоча з часом ся остатня чим раз більше відбігала від первовзору.

Нам лишаєть ся ще сказати декілька слів про долю і паростї грецького тексту нашої повісти. Рукописів сего тексту заховала ся доси величезна сила (вони вичислені у Zotenberg, Memoire, стор. 3 і далї і Kuhn, Barlaam und Joasaph 48—49), та вони ще далеко не простудийовані і не порівнані. На опублїкованє тексту прийшло ся довго чекати; перші проби опублїкував віденський учений Валентін Шмідт в журналї Wiener Jahrbücher, 1824 р. t. XXVI в своїй знаменитій рецензиї на Денлопову History of Fiction (тут подано

[1]) Сей вірш повторяєть ся по кождій дальшій парі рядків.

грецький текст пятьох притч на стор. 25—45). Одну притчу (про ловця) опублїкував по грецьки Доцен в Аретінових Beiträge t. IX. Вал. Шмідт до спілки з знаменитим славістом Копітаром задумував опублїкувати весь текст повісти. Що б випередити віденьських учених, прискорив парижський гелленїст І. Фр. Буассонад своє виданє, що й вийшло в Парижі 1832 р. в четвертім томі его збірки Anecdota graeca. Се виданє вже тодї не відповідало вимогам науки. Мавши в Парижі 17 рукописів грецького тексту Буассонад ужив для справленя свойого виданя тільки трьох, так що критичний апарат вийшов мінїмальний, а богато спорних питань, які можна би рішити тільки через порівнанє богато рукописів, лишило ся непорішених. До Буассонадового виданя опублїкував А. Шуберт в роках 1833, 1835 і 1836 у Wiener Jahrbücher чимало вариянтів з віденьських рукописів, та по думцї Цотенберґа ті вариянти зовсїм не великої ваги. Буассонадів текст з доданим en regard латиньським перекладом Біллїуса передруковано в Міневій Патрольоґії (Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. XCVI). Тілько в 1885 вийшло нове виданє грецького тексту в Атенах, доконане Софронієм Святогорцем (повний титул гл. у Куна, op. cit. 49). В додатку до свойого Memoire подав Цотенберґ також грецький текст кількох притч і иньших уступів повісти в критично провіреній формі.

Здаєть ся, що грецький текст тілько в XI віцї дістав ся до Европи і то насамперед на Афонську гору, де його пильно читали і пильно переписували. Вже при кінцї XIII віку він зробив ся улюбленою лектурою всїх осьвічених Греків. Мотиви з него зобразив якийсь незвісний різьбяр на коробцї зі слонової кости. Поет Емануіл Філес переробив деякі притчі на вірші, а цїсар візантийський Іван Кантакузен, змушений в р. 1355 зложити корону і вступити в манастирь, вибрав собі манастирське імя Йоасафа, натякаючи тим на індийського царевича, що добровільно зробив ся аскетом. В тім часї, в кінцї XIV або в XV віцї, зладжений був Петром Казіматісом переклад нашої повісти на новогрецьку мову; сей переклад заховав ся в двох рукописах: один є копією другого[1]).

Годить ся ще згадати, що і в грецькій Четї Минеї знаходить ся вкорочена леґенда про Варлаама і Йоасафа. Головний автор грецьких житий, Симеон Метафраст, не писав нїчого про сих сьвя-

---

[1]) K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, друге виданє стор. 888, пор. Zotenberg Memoire, 78.

тих, то ж леґенда про них, яку бачимо в Минеї виданій у Венециї в р. 1856, написана була Агапієм Ландосом, що переробив і повкорочував для Минеї також Метафрастові жития (гл. Kuhn, op. cit. 50).

Грецький текст пустив також деякі парості на схід і на південь. Абу ль' Баракат, християнський арабський писатель XIII віку, згадує в своїй церковній енциклопедиї про переклад грецького Варлаама і Йоасафа на арабську мову. Сей переклад дійшов до нас у многих рукописах. Судячи по титулї, Дорн догадував ся, що сей переклад зроблений був не швидше, як у X віцї (Dorn, Mélanges asiatiques I, 602), та Цотенберґ признав єго здогади нетвердими і допускає, що переклад міг бути давнїйший (Memoire, 89). З арабського перекладу зроблено етіопський, а в ньому сказано, що арабський переклад був ділом Барсаума ібн Абульфараґа, та Цотенберґ і про се сумнїваєть ся твердячи, що етіопський перекладач приняв копіста арабського рукопису за автора арабського перекладу (Memoire, 92). Але сей етіопський переклад не відповідає анї одному зо звісних списків арабського перекладу. Він був зроблений на розказ етіопського короля Ґалявдеоса якимсь Генбакомом (Аввакумом) в р. 1553; проби тексту з сего перекладу подав Цотенберґ (Memoire, 158—166).

У Вірмен з давнїх часів повість про Варлаама була вельми популярна. Чи була вона перекладена в повнї, не вмію сказати, не читавши праці Броссе (Brosset, Sur deux rédactions arméniennes, en vers et en prose, de la légende des saints Baralam et Joasaph) друкованої в Бюллетені петерб. Академиї Наук, т. 24. Ті дві редакциї, про які головно говорить Броссе і про які згадує також Цотенберґ (Memoire, 93—95), се одна прозова скорочена супроти грецького тексту, а друга віршована. Прозова редакция походить з XIII або XIV віку; вона знаходить ся в Менолоґії Григория з Кглат списанім у XV віцї, хоча в виданях сего Менолоґія з р. 1706 і 1730 сеї леґенди нема. Виривки з єї тексту мав у руках Цотенберґ і опублїкував початок. Поетична переробка має 24 роздїлів і була зладжена Аракгелем, архиепископом з Сіунї в р 1433. Крім кількох рукописів ся редакция заховала ся в друках: ще в р. 1668 вона була видана окремою книжкою в Амстердамі, а в р. 1831 її передруковано в вірменській друкарнї в Ортакіе коло Константинополя в Науковім календарі.

Про старий словянський переклад, а властиво про те, що треба приняти кілька (що найменше два) переклади з грецького на стару церковну мову, ми вже згадували. Тут додамо, що ті пере-

клади в XV віці розходять ся що раз виразнійше на дві ґрупи, руську і південно-словянську. Південно-словянських, властиво сербських рукописів доси звісно не богато. На один, з XVI в., що належав до бібліотеки Хіландарського манастиря на Афонї, а тепер є в цїсарській надворній бібліотецї у Відні, вказав Міклошіч[1]). В р. 1868 звернув увагу проф. Ягіч у першім томі своєї „Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga" на иньший сербо-хорватський список сеї повісти, що був тодї в посїданю Мігановича, а тепер належить до бібліотеки Югословянської Академиї в Загребі. Сей список походить з XV віку. Також із XV віку походить сербський список, що знаходить ся в Петербурзї, належав колись до бібліотеки Хлудова, а тепер зберегаєть ся в Імп. публ. бібліотецї. З початку XVI в., з р. 1518 походить згаданий уже нами шішатовацький список, з якого уступи опублїкував Ст. Новакович у своїй статї про нашу повість[2]). З руської ґрупи опублїкований доси тілько не особливо цїнний список, зладжений у Самарі в XVII в., що колись належав до Михайла і Петра Салтикових, а пізнїйше до князя П. П. Вяземського. Сей текст опублїкувало Имп. Общество любителей древней письменности автографічним способом разом з рисунками пз. „Житіе и жизнь преподобныхъ отецъ нашихъ Варлаама пустынника и Іоасафа царевича Индійскаго. Твореніе преподобнаго отца нашего Іоанна Дамаскина". СПетербургъ, 1877. З старого московського виданя зладжено переклад на сучасну великоруську мову; сей переклад вийшов накладом московського книгаря Ферапонтова в Москві для вжитку простолюдя[3]).

Примітка: Отсей роздїл був уже написаний і вискладаний, коли до моїх рук дійшла найновійша праця про нашу повість, а власне передмова анґлїйського фольклориста Йосифа Джекобса

---

[1]) Fr. Miklosich, Lexicon linguae palaeoslovenicae. Wien 1862—1865, стор. VI.

[2]) Ст. Новакович, Варлаам и Іоасаф. Прилог к познаваньу упоредне литерарне историје и хришчанске средньевековне белетристике у Срба, Бугара и Руса. Гласник српског ученог друштва. Книга L. У Београду 1881, стор. 1—121.

[3]) Завважу тут іще, що Пипін уважав оба старі руські виданя повісти про Варлаама і Йоасафа зробленими зі старих рукописів, а не з латинського перекладу, при чім московське видане вірнїйше держить ся старого рукописного тексту, нїж кутеінське. Вірші (пісня на похвалу пустинї?) були і в кутеінськім і в московськім виданю, та в московськім зовсїм відмінні від кутеінського. Всї ті уваги, зроблені Пипіним ще в р. 1858, лишили ся й доси не провіреними і ми також не маємо змоги тепер провірити їх, та постараємось зробити се при найблизшій нагоді.

до текстів анґлїйських переробок повісти про Варлаама і Йоасафа (Barlaam and Josaphat, English Lives of Buddha, Edited and Induced by Joseph Jacobs. London, 1896. Bibliothéque de Carabas, vol X). Джекобс, автор цінного вступу до Бідпаєвих байок, заявляє, що громадив довгі лїта материяли для працї про Варлаама і Йоасафа, та найбільшу часть єго працї зробила зайвою звісна Кунова студия „Barlaam und Joasaph". Опираючись на тій працї і на своїх власних дослїдах він подає в формі табелї родовід нашої повісти, де в чому відмінний від Кунового. Зазначимо тут ті відміни. По думцї Джекобса переклади вірменські (до названих у нас тут додано ще переклад на новочасну вірменську мову, виданий в р. 1891 Влїслоцьким), етіопський і арабський повстали незалежно від грецького. Кутеінський переклад 1637 і московський 1681 він виводить із староцерковного. В драмі Лопе де Веги „Barlan y Josapha" Джекобс бачить одно з джерел знаменитої драми Кальдеронової „Житє — то сон" (написаної 1636 р.). Прозова анґлїйська леґенда видана Горштманом по єго думцї була переробкою віршованих анґлїйських леґенд. Надто зладив Уільям Какстон в р. 1483 переклад „Золотої Леґенди" Якова de Voragine і в сїй книзї оповіданє про Варлаама і Йоасафа було крім 1483 р., друковане ще 1498 і передруковане на ново 1888; саму леґенду видав Джекобс у своїй книзї стор. 3—33. Цїкавий епізод міжнародньої вандрівки нашої повісти бачимо в тім, що в XVII віцї на основі якоїсь італїйської переробки зладжена була анґлїйська людова книжка „History of Five Wise Philosophers" (Істория пятьох мудрих фільозофів). Ся книжка була в Анґлїї вельми популярна; Джекобс вийменовує її виданя з рр. 1672, 1711, 1725, 1732; тілько недавно під штудерним титулом сеї книжки відкрито переробку повісти про Варлаама і Йоасафа; текст її подав Макдональд у цитованім нами калькутськім виданю. Та се ще не все; на основі сеї книжки зладжено в XVIII віцї декілька віршованих переробок в родї тих, які й у нас друкують ся на бібулї і по кілька центів продають ся по ярмарках та відпустах. Такі популярні виданя — правдивий хрест для бібліоґрафів. Вони розходять ся сотками тисяч екземплярів, а про те майже нема можности дізнати ся, кілько разів і де їх друковано, особливо коли дїло йде про давнїйші виданя. Так само було і з анґлїйською віршою про Варлаама і Йоасафа; Джекобс (стор. XLII) натякає на те, що таких віршів було більше, та йому удало ся знайти тілько одну в одинокім примірнику, друкованім у Лондонї в р. 1783 п. з. The Power of Almighty God, set forth in the Heathen's Conversion; she-

wing the Whole Life of Prince Jehosaphat, the Son of King Avenerio of Barma in India“ (Сила всемогучого Бога, уявнена в наверненю поганців; се показує блаженне житє королевича Єгосафата, сина короля Авенеріо з Барми в Індиї) — і він передрукував її також у своїй книзї (стор. 35—56). Уже сама назва Йоасафового батька Авенеріо сьвідчить про італїянський первовзір сеї переробки.

(Кінець буде).

НАБІГ КОЗАКІВ НА ОЧАКІВ

1545 р.

Подав Евген Барвінський.

Перші звістки, які про козаків подибуємо в актовім материялї, сягають кінця XV ст., і від разу маємо згадки про набіги в землї татарсько-турецької держави. Ся боротьба йде з обох сторін — раз Татари заганяють ся в наш край, то знов козаки в їх. Се головне, що чуємо про перші початки козацтва, а звістки сї уривочні та не багато їх. Перша згадка з 1492 р.: Менлї Герей жалуєть ся, що люде київські та черкаські розбили татарський корабель під Тегинею, забрали 10 коний. Потім є нові згадки: в 1494 р. Козаки знищили Очаків, 1499 втїкли з добичею в Київ, 1512 загнались за татарською ордою в південну Литву, 1515 пішли на Білгород. Подібні звістки надибуємо в рр. 1527, 1528, 1530, 1541.

Тоті набіги викликував вже сам спосіб житя козацтва, часто вони скоювали ся proprio motu: козаки шукали на татарській землї добичі. Але часто вони були викликувані і польсько-литовською державою, що в сих завязках козацтва бачила пригідну зброю проти Татарських орд — вона й підбивала козаків набігати на татарські землї. Був се спосіб вигіднїйший на стільки, що держава не стягала на себе гніву ворога: вона відпекувала ся всего і всю вину звалювала на козаків, а за них одвічальности не хотїла брати на себе.

Подібний набіг лучив ся і в 1545 р., та про него звісно було досї хіба лише те, що Більский пише: „Наші накоїли шкід під Очаковом купцям турецьким, за що чимало халепи було від Турка;

вислано комісарів, шкоду нагороджено з королївського скарбу"[1]). До сеї справи пощастило менї роздобути вязку документів.

В XXIII томі рукописного збірника званого Acta Tomiciana, зладженого в половинї XVI ст. канцеляриєю Станїслава Ґурского, що тепер зберігаєть ся в музею князїв Чарторийських у Кракові під ч. 285[2]) є 22 документи до справи сего нападу козаків на Очаків. Розглянувши її коротко в нашій записцї на підставі сих актів, ми даємо їх в цїлости для того, аби збільшити невеличкий ряд дат про перші часи козацтва.

Під конець панованя короля Жиґмонта I. енерґія уряду ослабла зовсїм. Старий король вже не здужав взяти міцно керми у свої руки, всемогучі впливи королевої і її креатур мали перевагу в усїм. Все розпадало ся мов та руїна, якої нїщо не вдержить. Не було анї війська, анї гроший, а в краю був розлад, невдоволенє, щораз частїйше давали себе чути голоси, що вже час, аби старий король покинув панувати і передав уряд синови Жиґмонтови Авґустови. На якесь більш рішуче дїло годї було здобути ся, замісць хопити ся чогось рішучого, лише все латало ся до часу; сойми сходились, сварили ся, розходились без нїчого, раз-ураз треба було лише чогось боятн ся, то від Нїмеччини, то від Волохів, то від Турка.

Найбільше лякала ся Польща все Турка. Правда, з ним був від якогось часу спокій, але не було певно, чи буде він тривкий; досить було якоїсь малої причини, зачіпки і він міг розбитись, могла розгорітись війна, а вести її не було сил.

Зачіпка була готова. Козаки, що жили в степу, нераз набіґали на турецькі країни та рабували їх. Оттаке скоїло ся і під конець 1545 р.

Тринацятого жовтня 1545 підплили козаки на трицятьох двох чайках, під проводом Ісачка з Брацлавя, Карпа Масла та Івана Держка з Черкас, під Очаків, здобули замок, убили пять людий, поранили чотирьох, забрали в неволю трицять двоє, награбували богато добра і відплили до дому. Про сей набіґ зараз доніс султанови Солимановн силїстрийський судя Мехмет беґ.

[1]) Bielski kronika wyd. Turowski II стор. 1093.

[2]) Tomus vigesimus tercius epistolarum, legationum, responsorum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi primi Regis Poloniae et Magni Ducis Lituaniae. Continet annos 1545, 1546, 1547. Для скороченя будемо цитувати А. Т. і сторону.

Звістка про се скоро наспіла на королївський двір; вже в листопадї 1545 р. воєвода белзький Николай Сєнявский писав, що: „козаки литовські набігли на Очаків, спалили, наполонили людий і награбували добра, і сим дали Татарам і Туркам причину до ворогуваня“. Очевидячки, ся звістка була на дворі вельми немила, бо всї розуміли, як воно небезпечно дати Туркови причину до ворогуваня. Отже щоби запобігти сему заздалегідь, не вичікуючи, поки Турок сам стане щось учинати, польський двір вислав швидше щоб випередити всї иньші звістки, 15 грудня 1545 посла дворянина Генрика до Турциї (Док. III—VI), де він упевняв, що все накоїло ся не лише не по думцї короля, але проти єго волї і наказів. Як лише король довідав ся про се від гетьмана Сєнявского, зараз вислав там свого коморника, щоб розглянув сї справи. Заподїяли се люде, що живуть лише з добичі, і походили вони з Москви, лише не многі з Литви. „Вони не мають сталих осель, живуть мов дикі зьвірі, в полях, живуть із грабованя, не підлягають нїчиїй управі, тому годї їх піймати та покарати“. Далї впевнює король, що згоду, яка була досї між обома державами, він хоче заховати і на далї. Страх був справдї великий, се видко вже хочби з того, що в інструкциї для посла говорить ся і про те, що він має робити, колиб застав у Царгородї давнїйшого польського посла у неволї. (Док. I і III).

Але-ж треба було дослїдити, хто був дїйсно виновником, хто всего того накоїв; були звістки, що се скоїлось через барського старосту Претвича. Щоби переконати ся, чи від Претвича, чи відки иньше дїють ся оті набіги на Турка, королева Бона вислала з двора на розслїди в Бар Павла коморника (Док. II). І от що вийшло з єго дослїдів, він: „дійшов до того і на свої очі бачив, як козаки з великого князївства Литовського, займаючи на кільканацять миль землї корони польської, ходять Претвичевим шляхом, Барскою волостиєю, грабувати Волощину і чабанів турецьких. Се вони роблять для того, аби стягнути підозріне на Претвича і иньших пограничних мешканцїв корони і щоби за ті кривди, яких вони накоїли, корона, а не князївство мала клопоти і небезпечність“. Далї сему Павлови пощастило ся вхопити козака Івашка з волоськими кіньми — всї иньші товариші єго повтїкали. Коли привезли єго до Кракова і стали розпитувати, чому ходив на розбій, він стан розказувати, що ходив на приказ князя Федора[1]), володимірського старости; так ходили вони в Волощину і ходять нераз у Тегиню й Оча-

[1]) Князь Федір Андрієвич Сангушко 1531—1548.

ків. Показало ся, що князь казав їм ходити не литовським шляхом, але щоби добич свою гнали до Бару і на иньші місця польської корони, щоби Волохи, Турки і Татари жалували ся за се на Претвича.

Коли вийшли на верх такі діла, обернув ся король Жиґмонт до сина Жиґмонта Авґуста, з домаганєм, аби розслїдив все те як найдокладнїйше та покарав винного" ; визначив на 21 марта речинець, де мав ставити ся Претвич і всї иньші для розслїду справи (Док. VII).

Посла приняли в Царгородї добре — humaniter est acceptus (Док. VII), але він міг побачити, що султан вельми загнїваний за ті подїї — graviter offensum. Після того коло 15 цвітня їхав у Польщу турецький посол — чавш Мехмет з турецькими листами. Довго не могли знати, що в тих листах було написано, бо не було перекладчика (Док. IX), але устно висказав посол доволї грізні слова. Султан вважав все короля за друга, а ту Польща виступає проти него так ворожо — нападають на єго країни, пустошать огнем і мечем, вбивають і полонять єго підданих: не є так, як говорить ся, немов би се були якісь чужі люде — се є дїйсно польські піддані. Коли-б король не схотїв винагородити тих шкід, то побачить, що султан сильнїйший, що ще здужає пімстити свої кривди. Слова були грізні. Legatio sane dura et minarum plena. „Все в помішаню, пише Гозій[1]), ті що гарно говорили досї, тепер кажуть, що се повинен рішити король, якому не дають прийти до слова, коли розділюють ся уряди. В тих справах немилих, узнають єго, а в тих, що получені з почестию і користю, єго не знають майже зовсїм. Час би вже раз запобігти, щоби тільки набігів, рабунків, убийств не було на пограничю, щобисьмо не провокували так могутного ворога".

В листї своїм жалував ся султан менше грізно, за те вельми докладно подав шкоди й імена тих, що ходили на Очаків (Док. VIII). По єго словам козаки мали вийти з пограничних замків Польщі — з Брацлавя, Черкас і Київа. Проводити мали ними Ісачко з Брацлавя, Карп Масло з Черкас, Ян Дерско з Черкас, ба, по єго словам „z tych zamków niektorzy panowie sami w głowach, przodkiem Pretwic, Włodzimirski[2]), Proński[3]). Вони мали зібратись в трийцять дві чайки і в ночі 13 жовтня 1545 під'їхали під Очаків, убили пять людий, ранили чотирох, взяли в неволю трийцять двох. З їх майна вони мали нарабувати на 19.000 асприв, і випустили 20 осіб

[1]) Hosii Epistolae I (Acta historica IV) N. 218, 219.

[2]) Князь Федір Андрієвич Сангушко.

[3]) Князь Андрій Пронський староста черкаский.

за окупом 40.600. З иньших підданих забрали в неволю 30 осіб, а награбили за 11.300 і за окуп за них 36.800 і коний 97.

Так шкода разом була обчислена на 97.700 аспрів. Залучивши сей реєстр домагав ся султан, аби всї ті шкоди винагороджено зараз, а тих, що сего лиха накоїли, аби страшенно покарано, хтоб се не був, колиж би заспокоєнє сеї справи хотїли проволїкати, так буде вважати се за нарушенє згоди.

Бояв ся король; досить, пише, колиб на нас підустив Татарів, Волохів, а малиб ми з ними доволї роботи. Поперед усего він пише до сенаторів, до Петра Кміти, Яна Тарновського, щоб прибули на нараду (Док. X, XI.) 2 мая та сказали, що тут робити. Поки ще розслїджувано справу, він відповів і султанови, що все залагодить як найточнїйше (Док. XII.), а посла єго нароком задержує, бо годї так скоро мати звістку з такого далека як Очаків, а хотїв би, щоби посол був сьвідком сеї сатисфакциї даної султанови і єго підданим.

Потім він знов обертаєть ся до сина, аби заняв ся сею справою (Док. XIII.), аби старав ся покарати винних, аби бодай відобрав староство тому, від кого вийшла ся буча; ще важнїще те, що хтось мусить за се заплатити: нехай платить той, хто винен, бо годї аби за се покутував скарб королївський. Але з Литви не було нїякої звістки, годї було про що дізнати ся. „Надїяли ся ми і дожидали вельми, аби ви або щось порішили в тій справі, або бодай подали нам свою раду, що дїяти — але нїчого з сего не вийшло — нїчого ви нам не прислали крім актів і навіть не подали своєї гадки“, пише король Жиґмонт до сина (Док. XIV.). Годї було ждати довше, тим більше, що султан напирав, аби справу залагодили (Док. XVII, XVIII.). На радї сенаторів порішено не здержувати султанового посла; але шкоди, що накоїлись, треба було винагородити. Звідки? пише король до сина — коли не подали ви жерела; не лишаєть ся нїчого иньшого, як заплатити з державного скарбу. До того визначив сенат двох делеґатів Войцеха Старжеховского каштеляна белзького і Миколу Ґрабю каштеляна холмського[1]), вони мали розслїдити шкоди і винагородити їх, але не за султанським реєстром, лише по дїйсному стану справи. „Болить се нас і діймає, бо мусимо покутувати за чужі гріхи“, пише король. Але крім сего жалю, сенатови насунула ся одна гадка — аби платячи так за шкоди не осьмілити Турків і не ввести в звичай такого рода гарачу, який би мусїли все оплачувати. Піднесено там, що так само, як потерпіли що іно Турки від козаків, терплять раз-враз Поляки від

[1]) Документ XIX Instructio.

Татарів, що набіги і грабованя їх повтаряють ся безперестанку; тож тепер найвідповіднїйша пора пожалуватись на се, і зазначити, що за отті шкоди теж належить ся нагорода.

Так і відписано султанови 2 липня (Док. XV). Зазначено, що хоч держава не винна сему нїчого і не може брати на себе одвічальности що напали на Очаків якісь розбишаки[1]) — не піддані Польщі і припадково були на пограничю в її землях — але тому, що сей набіг скоїв ся з її границь, держава хоче винагородити отті шкоди. Але так само, як точно винагороджує шкоди Туркам, так само домагаєть ся, аби й турецькі піддані не робили шкід в границях корони, що на жаль дуже часто повтаряєть ся і шкоди ті більші і більш прикрі як отся очаківська — от за присутности посла турецького такий набіг повторив ся.

Депутати наспіли на місце під Бар на початку вересня; вони мали там з'їхати ся з сілїстрийским судею та кадиєм очаківским; мав з ними бути там і посол турецького султана. Поручено їм докладно розслїдити всї шкоди, розглянути їх і переслухати покривджених, а що докажуть, виплатити (Док. XIX.). Але стало ся инакше, як було задумане. На комісию не ставив ся анї нїхто з пошкодованих, анї судя сілїстрийский (Док. XXI).

Делеґати називають турецького посла чоловіком поганим і ласим і посуджують єго, що він навмисне не допустив, аби пошкодовані Татари прибули самі, а се для того, аби більшу частину того, що дістане від короля, сховати до власної кишенї, а Татарів збути чим небудь. Даремне чекали делеґати, ніхто не прибував, через те вони мусїли самі почати справу і виплатити за шкоди послови по реєстру, який був прислав султан. І так за шкоди заплатили грошем 2333 золотих угорських і 12 поставів сукна лїонського цїною 336 зол., що перемінене на аспри все разом давало суму 155.100; крім сего звернено єму ще 1200 зол. польських, які стягнено колись від грецького купця Каркоканделї за податок. В кінцї не обійшло ся без подарунків — післано ще 150 золотих угорських золотом для Баші Капіца, брата Растембаші.

Всего того ще було мало послови: сей поганий чоловік, як єго звуть, хотїв витягнути як найбільше гроший і жадав ще винагороди

---

[1]) Oppidum a perditis illis latronibus, qui nusquam certo loco consistunt, sed per campos vagantur, direptum esse. Сей документ в перекладї: А. Т. стор. 180 каже: ze ludzię ci, ktorzy w Ocakowie skodi pocynieli, beli kozacy polni.

за коні — але сего єму відмовлено, бо в письмі султана не було за се ціни уставлено.

Після того делеґати жалувались на шкоди, які поробили Татари — але даремно. Виплачено гроші і на тім уривають ся наші звістки про ті справи.

ДОКУМЕНТИ.

I.

Bona Sfortia Regina Poloniae Nicolao Sieniawski Palatino Belzenzi, mercenariae militiae Capitaneo.

Magnifice, sincere Nobis dilecte. Cognovimus ex literis tuae Sinceritatis, certum iam ac verissimum id esse, quod Kozacy Lituani Oczakow invaserunt, exusserunt et praedam hominum et pecorum abegerunt, occasionemque hostilitatis Turcis et Tartaris adversus dominia Nostra praebuerunt; quod facinus eorum tam audax, Regia Mtas, Nos et consiliarii omnes acerbo ac offenso ferimus animo. Ne itaque Caesar Thurcorum, cum quo foedus Nobis est, existimet id, quod factum est, factum esse de scientia ac voluntate Regiarum Mtum Poloniae, Regia Mtas Rex senior ex senatus consilio mittit nuntium suum ad ipsum Caesarem Turcarum, significando illi, factum id et admissum esse a latronibus, praedato vivere assuetis, praeter voluntatem et scientiam Suam, et quod cum illo Caesare amicitiam et foedus servat, servabitque inviolate, latronesque istos comprehensos castigabit. Responsum vero, Sandziaco a Tua Sinceritate ad eius literas datum, probatur Mti Regiae ac toti senatui: est enim ad excusationem Nostri valde accomodatum, quod et Caesaris et Sandziaci animum offensum mitigaturum videtur. Videtur necessarium esse, ut hoc ipsum responsum denuo iterum et literas ad Sandziacum mittat Tua Sinceritas et hoc adiiciat, quod ambo Reges universique Consiliarii Poloni et Lituani et caeteri omnes subditi aegerrimo ferunt animo hoc tam audax praedonum admissum, et quod factum est non modo non iubentibus, sed ne cogitantibus quidem earum Mtibus, quandoquidem Mtes Suae pro fide et iureiurando Suo amicitiam, pacem ac foedus cum Caesare Turcorum servant, servarique a suis strictissime mandant; pacem autem et foedus violatum censeri non oportere propter audaciam et scelus latronum, quorum duces Moschi fuerunt, reliqui non possessionati in dominiis Regiarum Mtum, quos caetera colluvies secuta fuit. Qui ipsi

aedes certas nullas habent et in campis ferarum ritu degentes, rapto vivunt et nullius imperio subsunt, et proinde tales non facile apprehendi possunt et puniri: nihilominus tamen utraque Mtas Regia severe mandavit suis omnibus Capitaneis, ut ubique hos praedones quaerant et comprehendere curent, in quos ea animandversio erit, quae caeteris omnibus documento est futura, quatenus foedus per Mtem Regiam initum cum amicis observare unusquisque debeat. Credimus, quod hac nuntiatione Tuae Sinceritatis ad ipsum Sandziacum de fide et constantia foederis servandi et puniendorum praedonum, Sandziacus ipse mitigatiorerit. Erit autem ea nuntiatio magno adiumento ei nuntio, quem ad Turcum mittemus, credimus enim, quod literas tuae Sinceritatis Sandziacus ad Caesarem mittet, praeterea uno eodemque negotio tua Sinceritas per eundem nuntium suum, quem illuc cum eisdem literis mittet, animum ipsius Sandziaci et si quae illic in nos molimina fiant explorabitur. Haec et alia plura ex literis Regiae Mtis tua Sinceritas uberius cognoscet.

Hortamur autem Sinceritatem tuam, ut hoc tempore suspecto tua Sinceritas in Russia prope confinia commoretur, ad facilius colligendos homines contra hostiles incursus, si qui de repente extiterint, reprimendos; de praesidio istuc mittendo Regia Mtas consilium capiet. Cuperemus autem vehementer, ut controversia iudicialis, cuius causa huc venire deberet Sinceritas Tua, vel in aliud tempus differretur, vel amicabiliter componeretur, ut tempore hoc de hostibus suspecto Sinceritas tua istic commoretur, et sit intenta, ne quid ab ista ora regnum detrimenti accipiat. De qua quidem controversia et termino eius quid Mtas Regia cum Senatu constituit, id ex Eius Mtis literis tua Sinceritas cognoscet. Quam salvam et felicem esse optamus. Cracoviae die 4 decembris Anno Domini 1545.

Acta Tomiciana XXIII стор. 145—6.

II.

Legatio a Sigismundo patre Rege ad Sigismundum Regem filium per Ioannem de Trciana Palatinum de Rauen, in Lituaniam missa 1545 decembre.

Possel gdi prziiedzie do Krola Jegomosczi, uprossiwszi sobie audiencią przi Radach Panstwa Litewskiego timi slowy oddawszi pierwei credencią będzie mówiel:

Najaśniejszi Miłościwy Krolu, Jego K. Mcz occiecz wassei K. Mci, moy miłościwy Pan sznadz rad zwikl obmisslacz między gynemi rzecami

pilnie, iakobi J. K. Mcz z Wassą K. Mczą, z domem szwim wssitkim y poddanimi szwimi y Wassei K. Mczi takiesz w obronie a w pokoiu dobrem mieskacz y zachowacz sie mogl. Czo ieszli kiedi cziniel za mlodsich lath szwoich, dziss tem wieczei to obmislacz raczi, abi w tii dospialosczi lath sswoich mogl ssie uchronicz kazdei nieprziiacielskiei trudnosczi y nyebespiecenstwa samsieczkiego.

Cziniącz temu tedi dosicz, roskazowal Jego K. Mcz srodze starostom pogranicznim, na on casz oboiego panstwa, a terass Koroni Polskiei, abi ony czicho y spokoinie się zachowali przecziwko Walaskim, Tatarskim y Czessarza Tureczkiego ludziom, a za granicze do zadnei ziemie nyeprziiacielskiei ani iezdzic ani sslacz nye ssmieli, rozumieiącz temu, iss czo bi kolwiek od Jego K. Mczi poddanich krziwdi za granicą ludzie nyeprziacielsczi mieli, to bi za ssie ssowiczie z ludzi y poddanich Jego K. M. odebracz chcieli, i obawiaiącz ssie iescze k temu, abi za iakimi krziwdami y zlodzieistwi nyeprziaciel z woiskiem do panstw Iego K. M. nyeodpowiednie i bess wiesczi ssie nye wrzuczil, ku wielkiei skodzie y skazie poddanich Iego K. M, ludzie tess przestrzegaiącz, abi tich skod, ktore bi beli uczinione Iego K. M s skarbu sswego, iakoss ssie to iuss pierwei dzialo, nyeprziacielskim ludziom z wielką skodą sswoją placicz nye mussial.

Thy wssitkie rzeczi wiedzącz Krolowa Jey. Mcz. nassa milosczіwa Pani, matka Wassei K. Mczi, abi ssie w dzierzawye swoyei granicznei Barskiei wedle woli Iego K. M y pospolitei potrzebi zachowala, czoss kolwiek o Pretwiczu s cziych powiesczi albo pissania uslissala, abi tego bess karania nye opusczila, w czim bi bel winien nalezon, dowiadouacz ssie zawzdi raczila statecznie y pilnie, iako bi ktora powiescz wprawdzie ssie nalescz mogla, a gdi Iey Mcz Pretwiczowi the rzeci, ktore nąn beli powiedziane, oznaimicz y s tego hamowacz raczila, k temu przisslo za iego prozbą, iss Iei Mcz z dworu sswego Pawla komornika do Baru na graniczę posslacz raczela, abi ssie dowiedziala, iessli z Pretwicza abo s kogo innego ty naiazdi do ziem nyeprziacielskich pochodzą. Ktori gdi tam bel, tego iawnie dossedl y okiem sswim widzial, iss kozaczi s Panstwa Wielkiego Xiąstwa Litewskiego na sslak Pretwicow, zaymuiącz o kilkanascie mil koroni Polskiei, ku wlosczi Barskiei chodzą bracz dobitki do Walach y do wloszow albo czabanow Tureczkich: dla tego to cziniącz, abi Pretwicza y gyne pograniczne ludzie koroni Polskiei wiedli ku domnyemaniu sąmsiad y nieprzyiaciol Iego K. M, a isbi za ty krziwdi, ktore bi oni uczinyeli, korona, a nye Xiąstwo, trudnosczi y nyebespiecenstwa miala.

Przіwiod tam do Krola J. M. y do Krolowei Jey Mczi tenze Pawel iednego kozaka na imię Iwaska, ktorego gdi drudzi ucziekli, poimal s kilkodziessiąth koni Woloskich; ktorego gdi Panowie Ich Mcz Rada Krola JM w Krakowie pitali o tem chodzeniu y kradziezi, ktora przi nich bela naleziona, powiedzial, iss za wolą y roskazanim Xiądza Fyedora starosti Wlodimierskiego[1]) y oni terasz chodzieli do Walach, y innich czassow chodziwaią ku Techinie y ku Oczakowu. A iss im roskazuie wssitkim, zebi sslak panstwa litewskiego traczili, a ku Baru a na gyne mieiscza Koroni Polskiei korziscz kasdą pędzieli, zebi Walachowie y Turci y Tatarowie na Pretwica ssie o te rzeczi domislali y skarzeli, w ktorey rzeczi ssersza sprawę Wassey K. Mczi s tego przepissu listu Pretwiczowego, y takiess s powiesczi Pawla komornika przed Wassą K. M. stawię.

W tei rzeczi Naiassnieszi Milosczіwi Krolu Iego K. M posslacz mie raczel, ządaiącz za to Wassei K. M, oczіecz Wassei K. M. s Pani Radami sswimi tę rzecz wirozumiawssi, raczil tak karacz y opatrzicz, abi na potim takie rzeci nyeprzistoine na graniczi ssie nye dziali, s ktorich bi trudnoscz, skoda y walka przecziwko Panstwom Iego K. M. y tudziess Wassey K. M. roscz mogly. W czim nicz nye wątpi Iego K. M., isz ządaniu Iego K. M. y takiss potrebie pospolitei Wassa K. M. będziess uczinicz dosicz raczel.

Dokonawssi rzeczi ku Krolowi Iego Mczi, ku Panom zassie oddawssi listh credenciey, tak będzie mówiel:

Milosciwi Panowie, Iego Krolewska Mcz, nass Milosciwi Pan Krol starssi oczіecz Iego K. Mczi Pana Nassego Milosciwego przess mię roskazal Wassei Mczi wssitkim laskę sswą krolewską powiedziecz, napominaiącz y ządaiąc Wassich Mczi Iego K. Mcz roskazal, abisczie Wassa Mczi przi Kroliu Iego Mczi ssinu K. Iego Mczi Panu sswim raczeli ssie o to staracz, abi ty rzeci, o ktore Iego K. Mcz roskazal przess mię, ktore Wasse Mczi sslisseli, bi beli tak opatrzone y karane, iakobi panstwa ich K. M. trudnosczi y nyebespieczenstwa nye mialy.

Acta Tomiciana *стор. 147—150.*

III.

Informatio a Sigismundo I Rege Poloniae data Henrico aulico regio ad Turcum eunti.

Przotkiem Henrich przііachawssi na dwor Czessarza Tureczkiego opowie ssie u bassz, iss prziachal z listem nassim do Czessarza Turecz-

[1]) Федір Андрієвич Сангушко.

kiego y bendzie ssie pital, czo mu kazą s tim listem dzialacz; iessli mu go kazą ssamemu Czessarzowi oddacz, abo ony ssami będą chciecz oddacz, a powie przi tim, iss mu nye poruczono nicz mowicz s Czesarzem, iedno listh oddacz, a odprawy y odpissu ssie upominacz.

Tu wiecz potim, czo mu kazą s tim dzialacz, to bendzie czinil, iessli go przipuszczą do Czessarza, tedi tak bendzie mowyl:

Krol JMCz Polski, pan moy milosciwi roskazal Wassei Czessarskiei Mczi pozdrowienie braczkie powiedziecz y zdrowie wasse C. Mczi nawiedzicz, ktorego wassei Czessarskiey Mczi zawsdi ziczi y sprziaie iako bratu y samssiadowi bliskiemu; a tam list odda y o pretką odprawę prossicz bendzie.

Ieszli będą basse chcieli list wziącz, tedi im go odda, a o odprawę pretką prossicz bendzie. List tess drugi, ktori do bass pissemi, wneth za czessarskim listem im odda, alie przed oddanim listhu tak ma mowicz:

Krol Iego Mcz Polski, pan moy, roskazal Wassim MCziąm prziiacielom sswoim pozdrowienye powiedziecz, ziczącz WM od Pana Boga wssego dobrego, a od Czessarza laski iako prziiacielom szwoim ossobliwim; o ktorich tę nadzieię ma, iss bęndącz na tim mieisczu, na ktorim tess pierssi panowie bassowie beli, bęndziecie ssie WM staracz o zachowanye dobrei prziiazni y przimierza ktore iest miedzi Czessarzem Jego Mczią Tureczkim a Krolem Jego Mczią Panem moim.

Pothim listh odda.

Bęndą li czie pitacz okolo Oczakowa, powiess, iss skoro przissla wiescz o tei skodzie, ktora ssie tam stala, poslalizmi komornika nassego do polnego hetmana[1]), chcącz ssie dowiedziecz rzeczi pewney, ktori nam pissal, iss sąndzak Bialogroczki ku nyemu bel posslal, opowiadaiącz tę skodę, ktora ssie w Ocakowie stala, a mieniącz, iako bi ssie od poddanich nassich stacz miala. Ale hetman nass polni dal nam te sprawę za pewnim wiwiedzenim, iss miedzi timi lotri, ktorzi do Oczakowa chodzieli, nye bel zadni s koroni nassei, ale wssitczi wodzowie z Moskwi beli, za ktoremi powiadaią, iss bi lotrzikowie, tulacze s Xiąstwa Litewskiego iscz mieli, czego iescze pewnye dowiedziecz ssie nye mogl, ktorzi beli, albo iessli beli ktorzi.

The sprawe gdichmi wzieli od hetmana nassego, aczkolwiek ta skoda, ktora ssie stala poddanim Czessarza JMCzi nye od nassich stala ssie poddanich, a wssakze iednak zalowalizmi tego, iss sie to od lotrgowstwa tego stalo, ktore nigdziei pewnego mieiscza nye ma, iedno ssie po polach tula, y roskazalizmy do starosth nassich pogranicznich

---

1) Николай Сенявский.

pissacz, abi wssitkich pilnosczi ucinyeli, iss bi te lotri poimac mogli, abi beli ssrodze karani, a s timichmi czie z listi nassimi wiprawieli do Czessarza Jego Mczi, s ktorimi gdiss iechal, dowiedzialess ssie na granicach, iss tess Krol JMCz mlodi ssin' nass roskazal starostąm pogranicznim Xiąstwa Lithewskiego, abi ssie pilnie starali, iss bi tho lotrostwo belo poimano a karano.

Będali mówicz, iss maią pewną sprawę, iss to liudzie beli z Panstw nassich, powiess, iss inaczei nye wiess, iedno iss Moskwa bela, a iesli ktorzi beli s panstw nassich, iakoss tego pewnie nie wiess, tedi nie beli iedno iakie lotrostwo a tulacze, albowiem zadny stateczny, a ktori bi mial ossiadloscz w panstwach nassich, wazycz bi ssie nye ssmial nad ssrogie roskazanie nasse, ktorezmi uczinieli, abi zadny poddany nye smial ludzi poddanich Czessarza Iego Mczi skodzicz, wiedząncz, iss za to ssrodze bi karan bel.

Iessli possla nassego tam zastanye, tedi iemu listi odda y instructią tę ukaze, abi ssie wedle niey sprawowal.

Gdziebi tess, czego Boze uchoway, zastal tam possla nassego, issbi bel zahamowan, a do niego pusczon nye bil, tedi ssam przet ssie listi odda, a potim staracz ssie będzie, abi possel nass wolen bel, a nawieczi przess Rostembassę, a to bendzie czinil ssam s siebie, iakobizmi ssie beli nye nadziewali tego, y owssem, za tozmi mieli, iss possel nass iuss mial richlo u nas bycz, ponyewass nicz ssie od nass nye stalo, czimbizmy mieli przimierze zruczicz, ktorego zawzdi strzezemi y strecz będziemi, nie chcącz, abi na nassei wierze, ktorązmi Czessarzowi Iego Mczi dali, a od Iego Mczi ią tess wzięli, mial ssię Iego Mcz. omilicz.

Aczkolwiek bi tess od nass co ssie przeciwko przimierzu dziacz mialo, iakoss ssie w tim czuiemi, iss ssie nicz nye dzieie, iednak to iest zachowanie miedzi wssitkimi ludzmi, iss posslowie wssedzie bespiecenstwo y sswobodę maią, a ktosskolwiek na possli ssie kiedi targal, nye bel przess wielgiego u wssech ludzi oslawienia, a tego nigdi zadni Pan sprawiedliwi, iedno iaki okrutnik, nie cziniel. Powie potim, iss ma za tho, bizmi tho beli wiedzieli, nye zanyechali bizmi tego beli o tim do Czessarza Iego Mczi pissacz y wskazacz.

Acta Tomiciana стор. *150—153.*

IV.

Sigismundus I Rex Poloniae Soltano Solimano Caesari Turcorum.
Cracoviae 15 decembris 1545.

Ex his, quae scripsit ad nos campestris exercitus nostri campiductor[1]), quaeri nonnullos homines Vestrae Mtis accepimus, quod latrunculi quidam ex regno nostro in oppidum Oczakow invaserint, eoque incenso praedam inde abegerint, quod ad vestram quoque Mtem relatum iam esse non dubitamus. Quoniam vero saepe aliter Illi pleraque renuntiari cognovimus, quam se res haberet, pro ea amicitia, quae nobis cum Vestra Mte intercedit, voluimus committere, quin illam per has litteras nostras de rebus omnibus, quemadmodum actae sunt, certiorem redderemus. Planum Illi enim facere cupimus, quod quae nobis cum Mte Vestra foedera intercedunt, ea et servavimus, et servare deinceps volumus inviolate. Illud itaque certo sciat, quod inter eos latrunculos, qui facinus hoc patrarunt, ne unus quidem ex regno nostro fuerit, fuerunt autem plerique omnes Moschi, perpauci autem ex Magno Ducatu nostro Lithuaniae eos secuti esse dicuntur, nos vero, simulatque, quid actum esset de Oczakow, accepimus, dedimus e vestigio mandata nostra ad praefectos arcium nostrarum in finibus, ut, si qua possunt ratione, latrunculos istos caperent. Qua de re etiam ad Serenissimum filium Nostrum in Lithuaniam scripsimus, qui et ipse suumam diligentiam in capiendis illis adhiberi mandavit; qui si comprehensi fuerint, etiam inspectante nuntio Mtis Vestrae, si quem miserit, capitis poenas luent. Volumus enim, ut omnes intelligant, nos, quam dedimus Mti Vestrae fidem, eam servare firmiter, neque pati, ut per nos aut nostros fiat aliquid, quod mutuae nostrae amicitiae dirimendae occasionem praebeat, quam perpetuo sancte nos observaturos Mtas Vestra nihil dubitet ac si quis aliud illi de nobis persuadere fuerit conatus, ei fidem nullam habeat.

Acta Tomiciana стор. 153—4.

V.

Sigismundus I Poloniae Rex ad Rostembassam.
Cracoviae 15 decebris 1545.

Illustrissime. Qui istinc ad nos redeunt nuntii nostri, plurimum nobis commendant studium Dominationis Vrae erga nos et sedulitatem in rebus istic nostris agendis. Quoniam vero perfertur ad nos

---

[1]) Николай Сенявский.

arcem Oczakow a latrunculis quibusdam incensam, bonaque civium direpta esse, atque id crimen hominibus quibusdam nostris impingi, certo Dominationem Vram scire volumus, quod ex regno nostro nemo prorsus ibi fuerit: qui vero facinus istud patrarunt, eos magna ex parte fuisse Moschovitas, perpaucos vero ex Magno Ducatu Lithuaniae eos secutos aiunt, neque, qui fuerint, scire ad eam diem potuimus. Nos tamen omnem adhiberi diligentiam curabimus, ut comprehendi possint; neque minor est ea in re cura Serenissimi filii nostri, qui et ipse quaeri latrunculos istos et comprehendi iussit, ut debitas poenas persolvant. Quod si secus aliquid delatum isthuc fuerit, Dominatio Vra pro suo in nos studio det operam, ut fides delatoribus non habeatur, atque omnia faciat, quae ad amicitiam cum Caesarea Mte non modo retinendam, verum etiam augendam et amplificandam putaverit pertineri; cui violandae nullo unquam tempore causam sumus ullam daturi, sed eam integram semper et inviolatam studebimus conservare.

Acta Tomiciana стор. 154—5.

VI.

Sigismundus I Rex Poloniae ad Bassas.

15 decembris 1545.

Cum hunc morem semper habuerimus, ut quoties aliqua de re ad Caesaream Mtem scriberemus, etiam ad Consiliarios Illius literas daremus, eum ne nunc quidem praetermittendum putavimus. Cum itaque acciderit hoc tempore, quod Oczakow castrum per latrunculos quosdam incensum, et praeda inde est abacta, cuius rei culpa in nostros quosdam homines refertur, certo sciant Dominationes Vestrae, quod ex regno nostro nullus ibi fuerit; qui autem facinus hoc patrarunt, eos fuisse Moschos accepimus, quos nonnullos etiam ex magno Ducatu Lituaniae secutos aiunt; qui autem isti fuerint, nondum compertum quicquam habemus. Dedimus mandata nostra, ut quaerentur diligenter et caperentur, atque ea ipsa de re ad Serenissimum filium nostrum in Lithuaniam scripsimus, cui curae futuram eam rem certo scimus, quod si comprehensi fuerint, dabunt poenas audaciae suae. Quae ita per Dominationes Vestras Caesareae Mti narrare postulamus, ne fidem habeat, si secus ad Eam aliquid fuerit delatum. Cracoviae 15 Decembris 1545[1]).

Acta Tomiciana стор. 155—6.

[1]) В рукописї подано, очевидно — хибно, рік 1546.

VII.

Sigismundus I Poloniae Rex Sigismundo II Regi Poloniae.
Cracoviae 16 martii 1546.

Rediit ad nos orator noster ex Turcia, qui etsi humaniter illic est acceptus, arcem tamen Becz, de qua potissimum erat, non obtinuit: Quin graviter offensum esse narrat Caesarem Turcarum, eo, quod oppidum Oczakow direptum est atque inflammatum; qui mittit etiam suum nuntium, qui hac de re nobiscum expostulet ac sartiri damna petat, quae sunt Oczakoviensibus illata. Cui quid nos responsi dare oporteat, ignoramus. Quandoquidem dies erat constituta, si recte meminimus Dominica Reminiscere[1]), qua Pretwicz et alli nonnuli coram Mte Vestra sistere se debuerant, ut ex illis, quorum culpa direptio haec facta sit, cognosceret, vehementer itaque certiores a Mte vestra fieri cupimus, quid de causa hac constituerit, ex eo enim, quod per illam istic erit constitutum, responsum nuntio Caesaris dabimus; qui cum ad nos prope diem sit venturus, nollemus eum longiore tempore retinere. Gratissimum itaque nobis Mtas Vestra fecerit, si primo quoque tempore de rebus omnibus certiores nos reddiderit.

Acta Tomiciana стор. 156.

VIII.

Soltan Suliman Caesar Turcarum Sigismundo I Regi Poloniae.

Bozą moczą Czessarz Tureczki y innich wyele panstw. Roskazuiączemu Panu wielkiemu a nyezwiczięzonemu w zakonye Jezussowym prziiassn nassą. Prziiacielowi nassemu Krolowi Polskiemu y innich wiele panstw zakonu Krzescianskiego Zigmuntowi. Oznaimuiemi y daiem wam prziacielowi nassemu wyedziecz przess then listh nass: tich przesslich czassow sandziak Silistriski Mechmet bek, a sądzia nass zamku nassego Oczakowskiego dali nam panu sswemu przess listhi sswoie znacz, s ktorichezmi listow ich to wirozumieli, isch s panstwa wassego s Polski z niktorich zamkow, przotkiem z Braczlawia Izaczko a Masslo z zamku tess wassego s Cerkass na imie, Karp, Jan Dersko — cy s Czerkassow y s Kiowa, y z innich zamkow nyektorzi panowye ssami w glowach, przodkem Prethwicz, Wlodimierski[2]), Pronski[3])

[1]) 21 марта.
[2]) Князь Федір Андрієвич Сангушко.
[3]) Князь Андрій Пронський староста черкаский.

y z innich panow roskazania ci bendącz glowami, sprawiwssi ssobie trzidzieisczi y dwie szaiky, wodą przissli lata po smierci Machumetowei 952 miessiącza pazdziernika trzinastei noczi przciągneli poth zamek nass Oczakow z obroną, z russniczami, y dostaneli zamku y zabieli do szmierczi piącz czlowiekow, a czterzech ranieli, y thudziess wzieto ludu zakonu nassego Bessarmanskiego w nyewolą iako niewiasth, tak tess y mescinskiego stanu trzidziesczi y dwoie, y ku themu wzięto z ich maietnosczi za dziewietnasczie tissiąc rzeczi ich russaiączich w tey to walcze. A na pothim s tich ludzi, ktore belo pobrano w nyewolą, dwadziesczia ossob pusczono na okup, a tego ich okupu zaplaczono im czterdziesczi tissiącz y ssesez sseth aspr, a siedm ossob iescze ssą u nich w nyewoly zostało. I ku temu iescze z innich poddanich nassich trzidziesci ossob w niewolą, a skodi im uczyniono za iedenascie tissiączi y trzi sta aspr w maietnosciach ich; y te wssitką trzidzieisci ossob na okup przedali, wziąli po nich dziewiącz y trzidziesczi tissiącz y czterzista aspr; y s tich tess iedna ossoba u nich. Y inssim poddanim nassim w maiętnosciach ich trzidziesczi y sescz tissiąc y ossm sseth aspr y ku temu koni wzieto dziewieczdziessiąth y ssietm dobrich: oni o wssitkim tem dali nam panu sswemu znacz. A tak mi maiącz z wami od dawnich czassow zachowanie y prziiazn dobrą y przissiągą, przisslussali to na wass, mieskaiącz ss uami w takowei laskawei prziiazni, panstwu y poddanim nassim skodi takowe y zabierania ludzi w niewolą czinicz, iako w dobiwaniu zamku, tak tess y w zabieraniu w niewolą poddanich, ktorich y terass z niewolei onei wikupawali; przisslussali na sząmssieczkie prziacielstwo, y tego początku zloczinstwa nyerozumiiemi, czo za przicina iesth, iakoss y pierwei za takowich zloczinczow, ktorzi beli poddanim nassim z wassei stroni, belo dossicz udzialano za ich skodi. Powtore takowa rzecz — czo za potrzebą ukazuie wsczinacz takich zlocinsthw, ktore nye przissllusaią, ani zaleząmiedzi prziiacziolmi ssie zachowiwacz, bo ia tu nye widzę zadnei prziiazni; z nassei stroni zadna rzecz ssie nigdi nye odmienia, to ssami dobrze rozumieczie w prziiazni, alie z wassei stroni zawsse takowe zbiteczne rzeczi pochodzą y iawne ssą. A tak te skodi poddanich nassich popissane potrzeba nam po wass prziiacielu nassim to miecz, zebi beli skodi poddanim nassim oprawione, a tich zloczinczow, ktorzi tego ssie dopuscaią, ktoregokolwiek z nich bądzie, bess omieskania niech bi beli skarani, bo takowim ludziem to karanie ukazuie, zebi powtore takowich zloczinsthw ssie nie dopusczali. A my tess ten regestr, ktori przisslal sandziak nass do nass pana sswoiego, do nassego sczesliwego panowania o skodach poddanich nassich, poslalizmy wam pewnim czawszem nassim na imię Machmetem. A tak wola nassa na tim

jest, gdi Czawss nass do wass s tim listem nassim przîiedzie, tedi bisczie sprawi na dlugo nye otkladali, niech bi ta rzecz przîacielskim obiczaiem bela sprawiona, a tich lotrow, ktorzi to zloczinstwo poczinyeli, ktokolwiek ss nich iest, niech bi bel znaidzion y do wass przîwiedzion, zebi belo to z nich poddanim nassim zaplaczono, iako pobitich, tak tess y w niewolą pobranich, ktorzi ssie z niewoli okupowali y te wsitkie skodi, ktore ssie im stali na ten cass, y koni czokolwiek komu wzięto, roskazalisczie to wssitko w czalosczi zebracz y zebrawssi to, temu Czawzowi nassemu w ręcze podacz, a on bi tess od wass to wziąwssi przîniosl y poddanim nassim rozdal. A czi zloczinczi, ktorzi to poczinieli, będąli z nich ktorzy s panow, abo z innich pospolitich ludzi, takowim ludziom abisczie nye przepusczali y nye folgowali, wssitkie bisczie mocznie a okrutnie skaracz dali, abi tess y inssi ludzie to karanie wasse widzancz, tego ssie nye dopusczali y nie ssmieli, zaden bi tess z nich nie ssmial przîiazni nassei wzwodzicz, zebi zadnei ssmialosczi iuss od tich czassow takowei nie mieli. A ktorą bendą czi zloczinczi karani, niech bi tego ten to Czawss nass bel sswiadom y umial bi to przîiachawssi przed nami powiedziecz. A ty bisscie sprawi bess omięskania sprawieli, y tego bisczie nye mislyli rzekąncz, te rzeczi na stronie ssie stali, niech bendą tam sprawione. Jessli to bendziecie misslicz, y wi bi przess zadnego czlowieka posslieczie, abi ten possel wass wiiachawssi s Sandziakiem y Ssądzią nassim, tego ssie sprawnie y dostatecznie tei skodi wedlug listu nassego, niech bi temu Czawssowi beli podani, y nie mami wolei sswei inaczi miecz, abi ta sprawa bela odlozona na daliei, niechai bądzie to wsitko poddanim nasim nagrodzono. Jessli biscie wolą mieli to wlecz na dalei y tim poddanim nassim tego nye oprawicz, tedi ssie to ukazuie naprzecziwko przîiazni nassei. Ja tess nadzieie maiącz w lascze Bozei, powinnowatem tego sstrzecz, zebich za poddanimi nassimi zakonu nassego Bessarmanskiego sprawiedliwosczi naprzeczіw kazdemu dowodziel, bo to na nass pana ich przislusse, bo to iest powinnowatoscz nassa, poddanich nassich od krziwd bronicz:, o tim bisczie wiedzieli. Pissan ten listh po smierczi Machumetowei 952 miessiacza lutego w Constantinopolu.

Acta Tomiciana стор. 161—164.

IX.

Sigismundus I Rex Poloniae Sigismundo II Regi Poloniae.

Serenissime Princeps... Venit nuntius Turcarum, qui per nos hodie est auditus; quas nobis literas attulit, earum sensum ignoramus, caremus enim interprete, pro quo misimus et celeriter eum ad nos venire iussimus: ubi traductae fuerint literae, eas cum Mte Vestra communicabimus. Interea vero, quae verbo dixit, paucis accipiat, in hanc enim sententiam locutus est: Caesarem suum nos pro amico habere, cum nos tamen hostilem nostrum erga homines illius animum declaraverimus, verbo amicitiam nos profiteri, re ipsa hostem esse, invasisse enim nostros in ditionem illius hostiliter, oppidum eius igne et ferro depopulatos esse et res et homines abegisse. Non esse, quod dicamus, nos nescisse, certum enim esse, quod nostri homines fecerint; esse nos potentes et persequi inimicitias et viribus nostris uti posse, ac reliqua etiam invadere; sed nisi sartiverimus iniurias et damna, Caesaris hominibus data, fore, ut experiamur, potentiorem esse Caesarem, qui sit iniurias istas vindicaturus: haec fere summa fuit eorum, quae dixit. Quae scire Mtem Vestram voluimus, ut cum consiliariis Magni Ducatus ea communicet, rationem sartiendi damna inveniat, ac modis omnibus una nobiscum provideat, ne quid Regnum nostrum et communes Provinciae detrimenti capiant, suamque de omnibus sententiam perscribat.

Acta Tomiciana стор. 158.

X.

Sigismundus I Rex Poloniae Consiliariis Regni Poloniae.
Cracoviae 15 aprilis 1546.

Magnifice... Res nova et insolita nobis Caesaris Turcarum literis et nuntio modo oblata est, ac literarum quidem eius exemplum mittere Sinceritati Tuae non potuimus, propterea, quod interpretem ad manus non habemus. Legatio sane dura et minarum plena fuit, cuius haec est summa: Caesarem nobis amicum esse, nos contra verbis tantum amicitiam, rebus hostilitatem ipsi ostendere; nostros homines e regno nostro in ditionem eius hostiliter invasisse, Oczakow oppidum exusisse, praedam abegisse: nisi cumulate satisfecerimus pro iis damnis, in nos ipsum vindicaturum esse. Et facile id quidem potest subordinatis et

summissis contra nos Valachis, Transalpinensibus atque Tartaris, praesertim, cum credibile sit, eum scire, quam imparati simus hoc tempore ad depellenda bella, et exolvere quidem damna, a dissolutis et licentiosis hominibus data, onerosum nobis et acerbum ac de turbatoribus illis poenas sumere perdifficile est. Purgationi autem nostrae non opinamur Caesarem locum daturum esse, quod excursionem illam, etiam si non a nostris hominibus facta fuisset, tamen e ditione nostra factam fuisse constat. Itaque, quid faciendum nobis, quidve responsi dandum esse censeat, Sinceritas Tua bene secum cogitet, ac diligenter nobis describat, pro officio suo et gratia nostra factura.

Acta Tomiciana стор. 159.

XI.

Sigismundus I Rex Poloniae Castellano[1]) et Palatino Cracoviensi[2]).
Cracoviae 15 aprilis 1546.

Magnifice... Minime iucundus advenit nobis a Caesare Turcarum nuntius, atque item litterae, sed litteras qui interpretaret, nunc ad manus non habebamus; legationis vero haec summa fuit: Caesarem nobis amicum esse, nos contra verbis quidem amicitiam polliceri, re ipsa hostilitatem ipsi ostendere, nostros homines e regno nostro in ditionem eius hostiliter invassise, oppidum exussisse, praedam abegisse: nisi cumulate exolverimus ea, quae repetuntur, Caesarem ipsum in nos nostraque vindicaturum. Est facile id quidem illi, hoc praesertim statu rerum nostrarum, si Tartaros modo et Valachos atque Transalpinenses in nos concitaret, satis abunde negotii nobis facesseret. Verbis illi vix satisfaciemus, nam, ut in potestate nostra non sunt perditi illi ac dissoluti homines, qui excursionem illam ad Oczakow facere, tamen, quod e regno nostro eam fecere, in nos ille culpam confert. Persolvere autem damna illa unde et qua ratione debeamus, et inquietos illos turbatores pacis quomodo ulcisci possimus, non intelligimus. Quocirca hortamur et postulamus Sinceritatem tuam, ut statim post Conductum Paschae[3]) huc veniat, nobiscum pariter his et aliis quibusdam de rebus consilium initura; quod faciet pro gratia nostra et officio suo.

Acta Tomiciana стор. 160.

---

[1]) Ян Тарновский.
[2]) Петро Кміта.
[3]) дня 2 мая.

XII.

Sigismundus I Rex Poloniae Solimano Imperatori Turcarum.

Serenissime... Et literas Mtis Vestrae accepimus, et nuntium audivimus, eadem prope, quae in litteris scripta erat, proferentem. Quoniam vero oppidum Oczakow, de quo inflammato et direpto Mtas Vestra nobiscum expostulat, longiore intervallo disiunctum est ab hac sede nostra Regia, hactenus nullum nuntio Mtis Vestrae certum responsum dare potuimus, sed investigari diligenter et modis omnibus explorari fecimus, per quem clade hac subditi vestrae Mtis sunt affecti; qua in re utimur etiam opera Ser. filii Nostri, qui in Magno Ducatu nostro Lituaniae summa et ipse diligentia in authores istius facinoris inquirit. Atque haec nobis fuit causa retinendi diutius nuntii Mtis vestrae, quod illi pro virili nostra in omnibus satisfieri cupimus praesente et inspectante eo, ut omnes intelligant, ea amicitia, quae cum Mte Vestra nobis intercedit, nihil esse nobis prius et antiquius. Dabimus itaque omnem operam, ut si qui ex nostris ea patrasse comperti fuerint, de quibus Mtis Vestrae subditi quaeruntur, ii debitas poenas non effugiant, atque ut omnia hominibus Mtis Vestrae sarciantur, si quae per nostros homines damna illis illata fuerint; si vero ab his commissum aliquid sit, qui nostrae iurisditioni non subsunt, culpam eorum ad nos non pertinere, facile pro prudentia sua Mtas Vestra perspicit. Sed nos tamen faciemus omnia in hac causa, quae ad amicitiam cum Mte Vestra et bonam vicinitatem conservandam pertinebunt, neque aut inquiremus, aut ulciscemur segnius, si quid per nostros peccatum esse constiterit, quam si contra nos ipsos peccatum esset, quemadmodum re vera peccat contra nos, qui pacem et concordiam publicam, quantum in ipso est, rumpere conat. Hac itaque sola de causa retinuimus nuntium Mtis Vestrae, ut nostrae diligentiae et eorum, quae hic acta per nos essent, oculatus testis esse possit: quod Mti Vestrae literis hisce significandum esse duximus.

Acta Tomiciana стор. 166.

XIII.

Sigismundus I Rex Poloniae Sigismundo II Regi Poloniae.

Qui autor sit cladis istius Oczakoviensis, nihil esse videmus istic a Mte Vestra cognitum, sed quantum ex iis, quae ad nos scripta mi-

sit Mtas Vestra, colligere licuit, istinc videtur esse profecta, non ex regno nostro. Quod si idem Mtas Vestra iudicaverit, vellemus, ut authorem cladis aliqua tamen poena afficeret, saltem, ut praefecturam sive capitaneatum ei adimeret, ex quo haec est clades illata Oczakoviensibus, qua tamen in re nihil praescriptum vestrae Mti voluimus; quae habita cum senatoribus Magni Ducatus nostri consultatione id statuet, quod esse e re intellexerit. Cuperemus id quoque per Mtem vestram provideri, ut quo autore damna isthaec Oczakoviensibus illata esse cognoverit, per eum refundatur nobis pecunia, quam nos pro alieno delicto soluturi sumus. Quae cum et ipsa pro damnis, per nonnulos illatis, satis fecisset, ii, qui damna dederant, quod erat per Mtem Vestram numeratum, id illi rependere coacti esse dicuntur.

Acta Tomiciana стор. 167.

XIV.

Sigismundus I Rex Poloniae Sigismundo II Regi Poloniae.

Serenissime... Accepimus et literas Mtis Vestrae et acta causae Oczakoviensis. Caeterum quod et sperabamus et optabamus maxime, ut aut decerneretur aliquid in ea ipsa causa, aut saltem consilium nobis a Mte Vestra suppeditaretur, id factum non est; nihil enim aliud quam acta nobis misit Mtas Vestra, sententiam suam non perscripsit. Nos hic cum consiliariis nostris diligenter, quid faciendum nobis esset, deliberavimus, visum est tandem, ut nuntium hunc Turcarum Caesaris ne teneremus diutius, sed qui damna passi sunt, iis ea sarcienda curaremus: unde autem sartiretur, quandoquidem a Mte Vestra nulla est lata sententia, inveniri non potuit, nisi ex fisco nostro. Designavimus itaque Albertum Starzechowski Belzensem et Nicolaum Grabia Chelmensem Castellanos, qui in certum locum aliquem non procul a finibus proficiscantur atque ibi damna passis, non iuxta regestrum, quod nobis missum est a Caesare Turcarum, sed iuxta id, quod fuerit legitime probatum, satisfieri curent. Quae quidem res dura nobis est et permolesta, nos enis poenas damus eorum, quae ab aliis malefacta sunt; et iam semel atque iterum nobis id evenit, ac veremur, ne nostra haec satisfactio pro culpa aliena speciem aliquam tributi prae se ferat, neve id a nobis deinceps frequentius exigatur. Porro, ut aliquod gravius supplicium de quoppiam sumeretur, visum non est, ne paulatim assuesceret Turcarum Caesar non solum pecu-

niam, sed et sanguinem arbitratu suo subditorum nostrorum expetere, quemadmodum in Valachia facere dicitur. Non est illi nimis indulgendum, sed providendum potius, ut a nostris deinceps eadem ista ne designentur, quod in regno nos providere conabimur, idem fieri velimus a Mte Vestra in Magno Ducatu Lituaniae, unde direptio haec Oczakoviensis et inflammatio profluxisse videtur, quam quidem impunitam esse nollemus. Ac fortasse liceret nobis hic aliquid contra istos publicae pacis violatores decernere, sed quando ibi Mtas Vestra praesens adest cum summa potestate, illi potius committendum duximus, ut ipsa scelus hoc vindicet; ante omnia autem curet diligenter, ut quam nos pecuniam numerabimus, ea refundatur nobis per eos, qui autores cladis istius Oczakoviensis fuisse convicti fuerint, porro, si quid a Pretwicz peccatum est, impune non feret, cogetur et ipse nobis satisfacere. Visum erat etiam Consiliariis nostris, quandoquidem Caesar Turcarum semel atque iterum ad nos scripsit, se mirari, quod ipsius homines de nostrorum iniuriis quaerantur, nostrorum autem nemo quaestus sit adhuc, se aliqua a Turcis iniuria affectum esse, ut nos quoque nuntium nostrum mittamus, qui sarciri damna petat, quae nostri non minora passi sunt a Tartaris, quam a nostris Tartari, quod nos consilium amplecti cogitamus, sic enim futura est aliqua damnorum ultro citroque datorum compensatio. Eam autem rationem modis omnibus inire studeat Mtas Vestra, qua prohiberi nostri possint, ut ne simile deinceps facinus in se admittant. Nos enim, quae nobis cum Caesare Turcarum intercedunt foedera salva et inviolata pro eo, ut facere tenemur, conservare cupimus.

Quod vero limites attinet inter Regnum et Magnum Ducatum, iam designati sunt per nos praecursores ex Maiore Polonia. Mandavimus, ut Calendis Augusti in finibus Prussiae, qui vero ex Minore Polonia, ut in Parczow ad eundem diem iuxta Vestrae Mtis sententiam compareant; quae suis vicissim istic mandabit, quo et ipsi ad eundem diem iisdem in locis praesto adsint. Datum Cracoviae postridie festi Corporis Christi[1]) anno 1546.

Acta Tomiciana стор. 168—9.

XV.

Sigismundus I Rex Poloniae Imperatori Turcarum.

Cracoviae 11 iulii 1546.

Serenissime... Veniens ad nos Mtis Vestrae amici nostri orator, literas nobis Mtis Vestrae reddidit, in quibus erat, Sendiacum Sili-

[1]) 26 червня.

striensem ac Cadeium Oczakoviensem Mti Vestrae significasse, quod homines nostri ex regno nostro Oppidum Oczakow invaserint, damna multa intulerint, ac quam plurimos in servitutem abduxerint, eamque rem Mti Vestrae molestam et gravem (ut par erat) accidisse, decet enim regem et principem non minus subditorum, quam suis commodis commoveri. Sed neque nos eam rem laeti audivimus, pro ea amicitia, quae nobis cum Mte Vestra intercedit, communem hunc casum nobis cum Mte Vestra esse existimamus. Et priusquam orator Mtis Vestrae ad nos venisset, iam de ea re literis nostris, quas celeri nuntio miseramus, Mti Vestrae significaremus, ut intelligeret facinus hoc scelestorum ac perditorum hominum, quod contra nostram voluntatem, ignorantibus praefectis nostris finitimarum arcium perpetrarunt, nobis vehementer displicere. Qui quidem latrones neque ex regno nostro fuerunt, neque unquam certum et firmum domicilium in regno et dominiis nostris habuerunt, sed interdum in finitimis nostris oppidis commorabantur; quos si tantum facinus ausuros, atque damnum aliquod Mtis Vestrae subditis illaturos putassemus, nunquam illis locus in regno et dominiis nostris fuisset. Porro, cum de damnis istis subditorum Mtis Vestrae per nuntium et per litteras illius essemus admoniti, communicato consilio cum Serenissimo filio nostro, qui nunc in magno Ducatu Lituaniae cum imperio est, accersivimus utrorumque dominiorum nostrorum praefectos finitimarum arcium ab iisque diligenter quaesivimus, qui tam audacis facinoris autores fuerint. Neque eo contenti misimus, quam late patet Dominium nostrum, sub fines Moschoviae, certos homines, qui praedones istos inquirerent. Verum et ex praefectis finitimurum arcium nostrarum et ex iis, qui ad conquirendos latrones istos missi a nobis fuerunt, cognoscere aliud non potuimus, quam quod iam antea Mti Vestrae scripsimus, oppidum scilicet Oczakow a perditis illis latronibus[1]), qui nunquam certo loco consistunt, sed per campos vagantur, direptum esse, eosque perpetrato facinore isto in dominiis nostris nusquam visos, nam nonnullos ex eis, dum de praeda inter se contendunt, occisos esse, reliquos poenas, quas commeruerant, metuentes, in Moschoviam profugerunt. Nos vero, cum non alia de causa Oratorem Mtis Vestrae tam diu retinuissemus, quam, ut eo praesente de latronibus istis, si qui forte adducerentur, pro meritis illorum supplicium sumeretur, atque ea exempla in eos ederentur, quae caeteros a tam audaci facinore in posterum

---

[1]) Той сам лист є в польськім перекладї А. Т. стор. 179—181; там се місце звучить: ze ci ludzie, ktorzi w Ocakowie skodi pocynieli beli kozacy polni, a nie osiedli ludzie na iednem mieisczu.

deterrerent, cum eius rei potestatem nobis non dari videremus, non putavimus, oratorem Mtis Vestrae esse diutius retinendum. Quam ob rem ita eum dimisimus, ut cum hominibus nostris, quos ad eam rem designaveramus, ad fines regni nostri proficisceretur atque ibi damna ista, de quibus nobis Mtas Vestra scripsit, cum Sandziaco et Cadeio aestimarent, nostri vero homines, ita, ut aestimata fuerint, subditis Mtis Vestrae resartirent. Etsi enim ii, qui ea damna subditis Mtis Vestrae dederunt, subditi nostri non fuerunt, neque earum rerum aliquid in dominia nostra importatum est, tamen, quod ex dominiis nostris ea damna intulerint, existimavimus, nos rem amicitia, quae nobis cum Mte Vestra intercedit, dignam facturos, si postulationis Mtis Vestrae rationem haberemus, atque ea damna, quae a latronibus istis subditi Mtis Vestrae pertulerunt, resartiri mandaremus, sperantes, Mtem quoque Vestram daturam operam, ut ea damna, quae nobis et subditis nostris in dominiis nostris a Turcis, Tartaris et aliis finitimis Mtis Vestrae subditis inferuntur, nobis subditisque nostris resartiantur. Quamquam enim ad nos Mtas Vestra scribat, nulla nobis subditisque nostris ex Mtis Vestrae ditione damna inferri, neque nos aliquando de eis quaeri, sunt tamen ea longe maiora, quam ea, quae interdum ex dominiis nostris subditis Mtis Vestrae fiunt; de quibus egimus cum Mtis Vestrae oratore atque exhibuimus illi ea, quae ex finibus regni scripta sunt, quam multa damna iam, cum ille ad nos venisset, illata a Tartaris sunt, et quam multi homines nostri in servitutem ab eis abducti sunt; verum decrevimus, nuntium nostrum ad Mtem Vestram mittere, qui de recentibus istis damnis et aliis veteribus quaeratur. Quamobrem perscribere ea nunc voluimus, numerum tamen hominum, qui in servitutem abducti sunt, conscribi mandavimus atque his literis includi iussimus; a Mte autem Vestra postulamus, ut si prior iste Mtis Vestrae orator ad Illam redierit, quam noster pervenire poterit, homines nostros conqueri mandet, quo redire ad dominia nostra possint. Atque ita oratorem Mtis Vestrae dimisimus, sperantes hoc nostrum erga Mtem Vestram amicum studium gratum illi futurum, Mtemque Vestram per studium et benevolentiam, in rebus nostris nobis exhibituram; nos enim eam, quae nobis cum Mte Vestra intercedit, amicitiam, firmam retinere cupimus, quem felicem valere optamus.

Acta Tomiciana стор. 170—2.

XVI.

Sigismundus I Rex Poloniae Sigismundo II Regi Poloniae.
Cracoviae 12 augusti 1546.

Serenissime... Maluissemus quidem latum esse a Mte Vestra decretum in causa direptionis Oczakoviensis, magna cum molestia liberati essemus, sed quas adfert causas, quamobrem id ab illa factum non sit, eas esse iustas agnoscimus. Quamobrem, quod non sine ratione praetermissum est a Mte Vestra, id in bonam partem accipimus, quin et illud boni consulimus, quod suos ad comissarios nostros non miserit, eorum nomine, quae a Graeco mercatore accepta fuerunt, iam Caesaris Turcarum nuntio satisfieri curavimus, misimus enim ex fisco mille ducentos florenos, si minus illi deberi cognitum fuerit, in lucro numerabitur, nobis enim, quod residuum fuerit, restituetur; de profugis quod rem ex sententia nostra Mtas Vestra curaverit, agimus illi gratia.

Ad fines inspiciendos nos quoque nostros misimus, utinam omnis materia litum aliquando praecidatur. Subditis Palatini Vitebscensis dari salvum conductum iussimus, ac quod iuris erit, si quis ius sibi dici petierit, de eo statuemus. Quae Mtas Vestra respondit ad Valachi quaerimonias, plane nobis satisfaciunt, atque iis, quae scribit Mtas Vestra, fidem habemus indubitatam. Allatum erat ad nos, quod ex hac vita Vaivoda excesserit, nondum tamen certi sumus, sunt enim, qui dicant, ex paralisi morbo laborare. Quare comissarios nostros in oppidum nostrum Camenecensem nihilominus proficisci iussimus, quibus Mtis Vestrae litteras descriptas mittemus.

Acta Tomiciana стор. 173—4.

XVII.

Sultan Soliman Caesar Turcarum Sigismundo I Regi Poloniae.

Roskazuiącemu Panu wyelkiemu zakonu krzescianskiego prziazn nassą. Ku Wam iest prziacelowi nassemu krolowi polskiemu Zigmuntowi pozdrowienie nasse. Oznaimuiemi y daiemi wam prziacielowi nassemu przess ten nass listh znacz, tich czasow, ktorichescie poslanca swego poslali do nass y do nassei wyssokiei stolice z listem sswim o sprawie zamku nassego Oczakowskiego, wymawiaiącz ssie przed nami w tim y oznaimuiącz nam iakoby czi liudzie, ktorzi przichodzieli

poth ten zamek nass, nye wassi beli, ani tego sswiadomi, iedno, zescie nam oznaimieli, iss ci liudzie beli z Litwi, a z Moskwei sswei ziemie przichodzieli, to zloczinstwo, ktore udzialane iesth od nich, nye wiemi, do ktorei stroni ucziekli abo gdzie ssą, ani sswiadomizmi onich, o timesczie nam oznaimieli, tess dla tich zloczincow, ktorzi to podzialali, chcącz ie ku rekom prziwiescz, posslalizmi sswoich liudzi, dowiaduiącz ssie y ssukaiącz ich. A tak my, ktoregozmi possla czawsza nassego poslali z listi nassimi, niech bedzie wedlug tego pierwssego listu nassego ta rzecz sprawiona, bo iestem zawsse na iednim sslowie, tego odmienicz nye mogę, iedno ze potrzeba tego wedlug listu nassego y dla prziazni tey, ktorą mami miedzi ssobą, tich lotrow, ktorzi to udzialali, abi ssie iakimi kolwiek prziczinami ich k rękom prziwiedli y tich poddanych nassych skodi, nakladi, wedlug regestru tego na nich oprawieli, a oprawiwssi to na nich przeth tim czawzem nassym abisczie roskazali gardly ich skaracz, aby to widzącz y slissącz takową wielką karnoscz, tego ssie nye dopuscali dzialacz, niech bi wssitkim od tego nauka bela. Otim biscie wyedzieli. Pissano w miasteczku na imie Baba Eskizi.

Acta Tomiciana стор. *175.*

XVIII.

Soltan Soliman Caesar Turcarum Sigismundo I Regi Poloniae.

Roskazuiącemu panu wyelkiemu w zakonie krzescianskim prziacielowi memu krolowi polskiemu y innich panstw zakonu krzescianskiego Zigmuntowi oznaimuiemi y daiemy wiedziecz przess ten nass list. Tich czassow do wissokiego a do sczessliwego panowania nassego przisslalisczie listh swoi, oznaimuiącz nam o thim, ktori list bel posslan przess czawsza nassego do wass w sprawie nassego zamku Oczakowskiego o ty zloczincze, wy prziaciel nass z wielką pilnoscią roskazali ssukacz tich zlocincow, y skoroby beli czi zloczincze poimani, obieczuyecie ssię ty zloczincze przed tim czawszem nassim karacz wedle pissania nassego do wass, a to pobranie rzeczi od tich zlocincow poddanym nassim nagrodzicz y wroczicz, y naprzot obiecuiecie ssie nam bicz dobrim prziacielem, zebi ona prziazn nassa nye miala zadni zmianki miecz miedzi nami, o timescie nam oznaimieli, y my s tego wassego pissania wsitkiemu dostatecznie wyrozumieli, y od wass wdziecznie przeimuiemi, a wssakoss ia y dopiero iestem na tim wedle nassego pierwssego pissania do wass, abi czi zloczinci tegoss czassu

beli nalyezieni y okrutną karnoscią beli skarani, a tim poddanim nassim za skodi ich zebi przess omięskania beli nagrodzoni, bo ta rzecz na przedluzeniu ku odkladaniu zadnego mieiscza miecz nye moze, niech by ta rzecz miedzi nami prziacielskim obiczaiem bela sprawiona; ieslibiscie tess chcieli tą rzecz na przedluzenie odkladiwacz, a tich zlocincow wedlug pissania nassego nye skaracz, a poddanym nassim za skodi ich nye nagrodzicz, tedi przeciwko priazni nassei belo bi to, ktorą mami miedzi ssobą, y przissla bi ta powinnoscz na nass Czessarza za skodi tich poddanich nassich sprawiedliwosci im dowodzicz. W timze liscie sswoim pissaliscie nyektore rzeczi okolo tich zlocinczow, a tak my nie chcemy zadnei rzeczi wiedziecz, iedno chcemy to miecz, aby tim poddanim nassim za skodi ich belo nagrodzono. O tim bisce wiedzieli. Pisan w Constantinopolu miesiąca lutego po smierci Machumetowei roku 952.

Acta Tomiciana стор. 176—7.

XIX.

Instructio a Sigismundo I Rege Poloniae commissariis data ad videnda damna in Oczakow per nostros subditos illata. Commissarii hi missi fuerunt: Albertus Starzechowski[1]) et Nicolaus Grabia[2]).

Gdi prziiadą commissarze nassi do Baru, iesslis tam bądą ot Krola Imczi mlodssego ssina nassego z Litwi posslani commissarze, tedi sz nimi wespolek bendą okolo ssaczowania tich skod, ktore ssie w Oczakowie sstaly, s poslem Czessarza tureczkiego y Sandziakiem Silistriiskim a z Cadeiem Oczakowskim postępowacz. A to iessli comissarze Krola Imczi mlodego, abo Sandziak Silistriski y Cadei Oczakowskiei, abo ktori ss nich prziiedzie, gdzie by więcz ktori s tich abo wsitczy nye prziachali ani prziiechacz mieli, tedi s tim, ktori prziiedzie, abo s samim posslem będą namowy czinicz.

Naprzod będą tego chciecz, abi ci, ktorich skodi ssą przess Czessarza tureczkiego w liscie omienione, skod swoich wedle prawa dowodzieli, a cegokolwiek dowiodą, a wssakoss nicz nadzwiss, iedno to co iest w liscie y regestrze Czessarza Tureczkiego omieniono y opissano, ktore przepissi mi slemi, to im bendą wedle nauki, ktorą panu Belskiemu[3]) o sprawach skarbu nassego iest dana, oprawowacz y placicz pienądzmi y timi rzeczami, ktore panu Belskiemu iuss ssą dane,

---

[1]) Каштелян белзський.

[2]) Каштелян холмський.

[3]) Альберт (Войцех) Старжеховский.

staraiącz ssie o to pilnie, iakoby co z namnieissim kostem ta rzecz bela skonczona, co ich wierze, ktorą nam powinni, y baceniu przipuscamy.

Odprawiwssi sprawę tę tureczką o skodi Ocakowskie, tedi z comissarzmi Krola IMCzi mlodego sina nassego wezmą przedssię skodi y krziwdi, ktore poddani krolowey Iey mczi malzonki nassei we wloski Barskiey i insich dzierzaw od xiądza Wlodimirskiego czierpią, a otim uznawacz bęndą, strzegącz tego pilnie, abi ty skodi y krziwdi, ktore ssie od niego dzieią, nagrodzone poddanym Krolowey Iey Mczi bely.

Przitim tess uznawacz bęndą o zbieglich poddanych krolowei Iey Mczi, o ktorich ym urodzony Bernard Pretwicz Starosta Barski sprawę da, ktore xiądz starosta Wlodimierski u ssiebie ma, a wrocicz ich nie chce, a gdi ssie tego dostatecnie dowiedzą, iss ie on przechowywal y iesce przechowywa, roskazą mu spolecnie, aby wssitkie wrociel.

Acta Tomiciana стор. 177—8.

XX.

Damna Turcis resarcita per Regem. Literae testimoniales Comissariorum Polonicorum.

Bar 5 septembr. 1546.

Nos Albertus Starzechowski Castellanus Belzensis et Capitaneus Drohobicensis et Nicolaus Grabia Castellanus Chelmensis et Capitaneus Lubomliensis manifestum facimus quibus expedit universis: Quia dum ex mandato speciali sacrae Regiae Mtis Poloniae Domini nostri clementissimi missi huc ad Bar ex Aula Mtis suae fuissemus, cum nuntio Serenissimi et Potentissimi Caesaris Turcarum Mechmet Czaus dicto, ut cum Sandiaco Siliestriensi et Iudice Oczakoviensi ex parte ipsius Serenissimi Caesaris convenissemus atque in eo congressu nostro de damnis, in Oczakow per praedonem seu piratam Karp Moscum factis, constitueremus, in qua re dum ad illum Sandiacum Silistriensem Serenissimae Regiae Mtis Poloniae Domini nostri, praesente hic nuntio Serenissimi Caesaris Turcarum praefato Mechmet Czausz, misissemus, idem Sandiacus nihil nobis respondere voluit, atque ideo nos mandato Mtis Suae Regiae pro damnis ipsis Oczakowiensibus, ut dicitur factis, in manibus nuntii sui Machmet Czausz deposuimus et dedimus omnium primum in auro florenos ungaricales auri puri et iusti ponderis duo milia trecentos triginta tres, quemlibet florenum ungaricalem per sexaginta aspras computando.

Item duodecim stamina panni Lundensis ipsi Mechmet Czaus Nuntio tradidimus, quodlibet stamen panni pro viginti octo florenis Polonicalibus, florenum vero Polonicalem pro quadraginta quinque aspris computando, pro quibus staminibus panni venerunt in summa trecenti triginta sex floreni Polonicales, qui ad aspras reducti constituunt summam quindecim millium apsprarum et centum viginti aspras; quae quidem summa tam in auro, quam in panno coniuncta reducta ad aspras facit summam asprarum centum quinquaginta quinque millia asprarum et centum aspras.

Item eidem nuntio dedimus mille et ducentos florenos polonicales moneta tamen lituanicali, qui dicebantur esse a mercatore Caesaris Turcarum videlicet ab Andrea Carcocandella Graeco ratione thelolonei exacti.

Item eidem Nuntio tradidimus pro Capici Bassa fratre Domini Rostembassae centum quinquaginta florenos Ungaricales in auro. In cuius rei fidem et testimonium praesentes litteras a nobis sigillatos ipsi Machmeto Czaus Nuntio tradidimus.

Acta Tomiciana стор. 187—8.

XXI.

Albertus Starzechowski Capitaneus Drohobicensis et Castellanus Belzensis et Nicolaus Grabia Castellanus Chelmensis Sigismundo I Regi Poloniae.

Bar. 6 septembris 1546.

Post subditae servitutis nostrae in clementiam Sacrae Mtis Vestrae humilem commendationem. Absolvimus tandem eum nuntium hominem malum Turcarum et felicitate Caesaris sui insolentem, quando Tartari ex Oczakow, qui damna passi in direptione oppidi illius dicebantur, non venerant, nec Sandziacus ille Silistriensis ad literas Mtis Vestrae nobis responderat, dedimusque ipsi nuntio in primis in auro florenos ungaricales 2333, quos nullatenus recipere voluit, quam per sexaginta aspras cum evidenti damno Mtis Vestrae, nam ad valorem monetae Polonicae reductae 40 grossos faciunt.

Item dedimus duodecim stamina Lundensis per XXVIII florenos Polonicales, quae fecerunt summam 336 florenorum, reducti vero ad aspras constituunt summam asprarum 15.120 àspras, maiore enim pretio pannum huiusmodi a nobis recipere noluit, et nos maluimus eam iacturam panni sustinere, quam monetae aureae.

Sic igitur tota summa ea, tam in auro quam in panno ad numerum asprarum reducta, constituit summam 155.100 aspras, et in hoc

convenit cum regestro damnorum, per Caesarem Turcarum Mti Vestrae misso, cuius exemplum nobis quoque Mtas Vestra dedit.

Deinde dedimus ipsi nuntio 1200 florenos Polonicales, moneta tamen Lituanicali, qui ratione thelonei ab Andrea Graeco mercatore Caesaris dicuntur esse recepti; et tametsi habuimus a Mte Vestra in mandatis, illi nuntio numerare 1200 florenos Lituanicales, tamen ille recepit 1200 polonicales; receperat siquidem quemlibet medientem Lituanicalem pro una aspra, seu duobus solidis, ut hic et in Moldavia communis valor eius monetae Lituanicae habetur, sed postea coacti sumus illo murmurante illi reliquum supplere, quod summa huiusmodi 1200 florenos Polonicales constitueret ad illum valorem, ut in Lituania recipitur.

Postea dedimus illi 150 in auro florenos Ungaricales pro Capici Bassa, ut in literis specialibus a Mte Vestra perscriptum habuimus, ad quas quidem summas, a nobis Mtis Vestrae nomine illi datas, Mti Vestrae illius nuntii literas recognitionis seu quittanciae mittimus.

Existimamus tamen necessarium, ut is nuntius, quem Mtas Vestra ad Caesarem illum Turcarum mittet, cognitam habeat hujusmodi expeditionem damnorum, per nos ipsi Turco factam; nam ipse, ut est homo avarissimus, totum hoc aurum degluciet, Tartaros vero illos panno contentabit; cum quibus Tartaris ubi huc ad nos venisset, facilius composuissemus, quam cum ipso insolente Turco, qui, ut hic edocti sumus, Tartaros illos venire prohibuit non alia ratione, ut aurum huiusmodi ipse absorbeat, ut parva re Tartaros illos contentet et nos, sperantes illorum adventum, expeditionem eius nuntii in eam moram protraximus.

Caeterum instetit apud nos vi et importune idem nuntius Turcicus, ut illi equos apud Oczakow Tartaris acceptos Mti Vestrae missos simul et occisorum capita soluissemus, inquiens unum sine reliquo fieri non posse, etiam quod infectis rebus omnibus abire debeat ad Caesarem; cui dum respondimus nihil de equis illis et Tartaris occisis nobis esse commissum, quin immo retulimus eos equos inter alia damna in literis Caesaris praescripta inclusisse, interminatus est, quod hac ratione ista omnia apud Caesarem suum irrita et infecta esse debeant et pro non satisfactis reputari, quodque ea imperfecta refusio damnorum facesset negotium nuntio Mtis Vestrae, ad Caesarem venienti, et erit causa, quominus Mtas Sua apud Caesarem illum voto suo potiatur. Proinde arbitramur necessarium esse, ut in ea re nuntius, qui a Mte Vestra mittetur, praemonitus fuerit, ut habito exemplo literarum Turcarum Caesaris sciret se regere, nam si quidem equorum numerus in literis Turcarum scriptus sit, tamen nullus illorum valor

additus est, quemadmodum aliorum damnorum nomenclatura scripta est in literis Caesaris. Addidit insuper idem Turcus, quod facile tandem Tartari illi valorem equorum suorum coram Cadeio facient, et iudex ille referet hoc ad Caesarem, cui dabitur fides, sicut in caeteris, et nos respondimus nec Tartaris nec Cadeio illorum credere velle, nec iudicio illius attinere. Bene et felicissime valeat Sacra Mtas Vestra.

Acta Tomiciana стор. 182—4.

XXII.

Albertus Starzechowski et Nicolau Grabia commissarii Sigismundo I Regi Poloniae.

Bar 7 septembris 1546.

Cum iam istae aliae litterae ad sacram Mtem Vestram a nobis conscriptae fuissent, allatae sunt nobis iterum aliae literae a Mte Vestra, quibus mandare nobis dignata est, ut ipsi nuntio Turcarum retulissemus de damnis, quae nuper in Volinia a Tartaris facta sunt, et quod Christianos omnes, qui ei ab obsequiis fuerunt, ultra fines regni Poloniae proficisci cum illo non permitteremus.

De damnis illis, per Tartaros factis, iam siquidem illi non semel antea diximus, qua re pertesus erat plurimum, et ad eam relationem et monitionem nostram scripsit ad illos officiales in Bialogrod et Oczakow quod non solum ab huius modi incursionibus temperent, verum eos omnes captivos, quos ex Volinia in praedam abduxerint, venumdare non praesumant; nihilominus rursus autem atque iterum dimittentes illum dicemus et nomina illorum Tartarorum, qui in ea excursione fuerant praecipui, in scriptis illi dabimus.

Cum autem idem Turcus cum litteris suis huiusmodi mitteret hominem suum, nos quoque alium hominem suum servitorem domini capitanei Barensis adhibueramus, ea ratione, ut illic de rebus omnibus deque moliminibus hostium et si quae copiae hostium in eam partem Boristenis processerint, exploret; cum quibus una profectus erat servitor Polonus illius mercatoris Andreae Carcocandelae Greci, qui ipsum nuntium comitatur, adolescens satis discretus et nobis favens, cui dato munere et viatico dedimus negotium, ut de his omnibus rebus nos certiores faciat. Servitor ille domini capitanei Barensis siquidem nondum abinde reversus est, nam iussu ipsius domini capitanei Barensis in Bialogrod ulterius exploratum profectus est, tamen idem servitor Andreae Graeci cum homine Turci reversus est et retulit nobis, Tartaros illos ex litteris istius nuntii perculsos

esse, et dum ei usmodi excursionibus cum illis Tartaris et praedis actis agerent, retulit, illos audivisse confiteri duntaxat de trecentis hominibus abactis, et quod in campis nulli hostes fuissent, quorum metueuda esset excursio, immo ad eas litteras nuntii Caesareolus, qui cum aliquot centum equitibus in eam partem Boristenis transierat, rursus ad illam partem profectus esse dicitur, et ait, nullos hostes prorsus in campis esse.

Cuius relatione nos perpensa voluimus hoc Mti Vestrae scribere, quandoquidem suspicamur Mtem Vestram ad scripta nostra et rumorem eum, qui hic do hostibus illis increbuerat, misisse pecuniam, quibus mille equites hic scriberentur, ut, si ita Mti Vestrae visum fuerit, quod dominus Orlik, cui ea provincia a Mte Vestra data est, paulisper se ab erogandis pecuniis contineret, quoad aliquid certius de hostibus recantatum fuisset, vel in eum duntaxat eventum hic ducenti vel paulo magis equites scriberentur, reliquae vero pecuniae servarentur ad eam necessitatem, quae hic in foribus esse dicitur semper. Conveniret vero, ut aliquod centum equites conscriberentur, praecipue hi, qui hic continuo in finibus mereri absque stipendio videntur, quos hic magnificus dominus palatinus Belzensis non exiguo numero alere pane et sale videtur ad illumque unum, quoties hic ingruerit necessitas, omnes conveniunt et longis mensis (sic!) assident. Deinde non praetermitterentur et isti optimi viri, qui domino Pretwicz capitaneo Barensi serviunt, quod equidem citra omnem adulationem etiamque praeter scientiam scribimus, nam cernimus eos prae ceteris hic esse expeditiores, adversus omnem ingruentem necessitatem. In quem modum scripsimus hic ipsi domino Orlik, ut in ea re Mtis Vestrae sententiam et instructionem expectet, quam non dubitamus hoc modo daturam fuisse, ut si necessitas ingruerit, pecuniam in milites erogasset, sed rogamus, ne in ea re hic prodamur, nam eorum hominum magnam impraecationem non evaderemus.

Quantum vero ad hoc attinet, ut omnes Christianos ab ipso Turco nuntio amoveremus, in limitibus regni hoc faciemus, sicut mandatum a Mte vestra habemus, et illi ante egressum illius hoc denuntiabimus, verum vectores Christianos, qui illius et aliorum Turcorum eum comittantium res praetio conducti vehunt, non conveniet nobis ab illo ammovere, eo quod vectores ipsi huiusmodi ductura assueti sunt et forte malmaticum rursus hic vehere sunt conducti. Dominus Deus tandem Sacram Mtem vestram Reipublicae nostrae diu servet incolumem et faustam.

Acta Tomiciana стор. 185—7.

Проєкт поліпшення торговлї на Українї, 1784 р.

Подав Микола Княжевич.

Один відділ Архива Коронного Скарбу (при Варшавській Казеннїй Палатї) чинять рапорти висших фінансових урядників, т. зв. „супер'інтендантів“ тих провінций, що на них реформою 1764 р. була поділена Річ Посполита. Між иньшими провінциями ми знаходимо там і „Рапорти Української провінциї“, як значать ся вони по архивнїй термінольоґії.

Головний зміст рапортів доторкаєть ся службових справ — збору ріжних податків, що головно й було обовязком провінцияльних супер'інтенденций і підвластних їм комор; та в залежности від сеї головної цїли рапорти дають нам чимало дат до внутрішньої та заграничної торговлї України. Як справа про торговлю на Українї поки що ледви зачіплена в історичнїй лїтературі, то ті дати дуже цїнні. Далї, через те що між економічним боком народного житя та иньшими його боками є тїсний звязок, — фінансові урядники звертають увагу і на ріжні факти суспільного і побутового характеру; такі факти є в рапортах, і їх уривочні вказівки можуть доповнити те, що вже відомо, а иноді дати й дещо зовсїм нове.

Рапорти обіймають майже всю другу половину XVIII ст., і нам бачить ся — варті того, аби на них звернули увагу люде, що займають ся внутрішньою побутовою історию України минулого столїтя.

Сим разом ми наводимо на зразок один рапорт з 1784 р., що більш меньш закінчений і має вид проєкту. Тема сього проєкту — поліпшеннє торговлї на Українї і побільшеннє тим скупих доходів знищеної Річи Посполитої. Властиво, істота проєкту для нас не дуже

цїкава, — цїкаві головно ті вказівки, що доторкають ся загального стану торговлї на Українї та побуту українського народу під конець XVIII ст.: їх подає чоловік, що жив на місцї, по службі своїй близький сїй справі і взагалї тямущий.

Вистане для прикладу сього образку українського промислу й торговлї (с. 4) — українські продукти становлять: мід, віск, лій, шкіри товарячі, козячі і баранячі, переважно не вичинені, дерево, поташ, смола, салетра, товар і конї в невеликім числї, трохи ганушу (анижу) і всякого рода збіже. Торговля сими продуктами одначе дуже слаба, бо лише мала частина тих продуктів іде за границю: Жиди українські вивозять до Нїмеччини мід, віск, лій і невичинені шкіри, беручи найчастїйші тамошнї продукти: сіль, коси, шовкові і вовняні матерійки і т. з. нїренберський крам. Худобу й коней продають в самім краю, і лише невелику частину коней часом купують Прусаки, що заїздять в сї сторони etc. — і таке инше.

Проект викликали побічні обставини. Як відомо, в 1782 р. марсельський купець Antoine випросив дозвіл у Потьомкіна оснувати в Херсонї товариство для вивозу морем за границю продуктів, найбільше хлїба, з південної України. Для збільшеня торгу сего товариства, що потім справдї дійшло до цвитучого стану, Antoine рішив розширити свої операциї і на територию правобічної України і для того обернув ся з просьбою до Комісиї Коронного Скарбу за підпомогою. Комісия віднесла ся зовсїм прихильно до сеї пропозициї (та мабуть і не могла инакше зробити) і з свого боку післала розпоряджуннє супер'інтенденту Української провінциї, — ним був тодї якийсь Жоравский.

В актах ми не знайшли того розпорядження, але про зміст його може дати поняте отсей рапорт Жоравского з Чуднова, датований 15 мая 1784 р.

„Listowną JO-ey Kommissyi dyspozycyą, de 16 Martii, na sessyi ekonomiczney datowaną, dopiero 13 praesentis z poczty odebrałem, w ktorey maiąc zalecenie, ażebym, fawore Imc Pana Antone, produkta kraiowe zkupować zamyślaiącego, wydał dyspozycye do komor, przez które transporta rzeczony Imc Pan Antone prowadzić będzie, y onemusz wszelaką łatwość y iak nayprędsze expedyowanie po komorach urządził; takowy rozkaz JO-ey Kommissyi (lubo żaden z kupców na przetrzymywanie ich lub zwlekanie expedycyi po komorach prowincyi moiey dotąd nie zalił się) natychmiast komorom od ściany Rosyiskiey, a nayszczegulniey na trakcie do Chersonu sytuowanym obwieszczę y aby nayściśley był zachowanym zalecę. Co się zaś dotycze następ-

nych w teyże dyspozycyi JO-ey Kommissyi wyrazów, ażebym uczynił rapport, iakie wspomniany JPan Antone zakupuie produkta, w iakiey wielości y gatunku, w którey okolicy, wodą czy lądem, y przez które komory oneż prowadzić zamyśla, nie mniey iak znaczna tychże produktów może być exportata, albo iaki jego stan y kredyt; o tym wszystkim, ponieważ tenże JPan Antone dotychczas w tey mierze nic nie przedsięwziął (chybaby partykularnie z iednym lub dwiema obywatelami), ani nawet sam przez siebie y przez pełnomocnika swego ze mną się dotąd nie znosił, przeto JO-ey Kommissyi w tym czasie nic o tym raportować nie mogę[1]). Względem zaś przełożenia zdania mego, w czym by wyżey nadmienionemu JPanu Antone z strony Skarbu, dla ugruntowania y ułatwienia handlu, można być pomocnym, pozwoli JO-a Kommissya, iż chyba na przyszłą pocztę, ile w materyi tak ważney, uwagi moie pod roztrząśnienie JO-ey Kommissyi podam" [2]).

Сповняючи свою обіцянку, Журавский з найблизшою почтою посилає в комісию обширну записку, або проєкт, де не тілько доторкаєть ся проєкту Antoine, але й показує способи, що можуть, на його думку, розвити торговлю України і пишними виразами рисує картину будущого добробиту як українського народу, так і скарбу. Наводимо сю записку цїлком: [3])

„Rapport do JO. Kommissiy Rzeczy Pltej Skarbu Koronnego od Super-Intendenta Prowincyi Ukraińskiey, dnia 17 miesiąca Maja 1784 roku z Cudnowa napisany.

Pełniąc rozkaz JO. Kommissij, dyspozycią listowną, dnia 16 marca na sessij w Warszawie datowaną, do mie przesłany, ażebym (względem ugrontowania handlu produktow kraiu naszego, przez JPana Antone, w Chersonie mieszkaiącego, zakupować się mianych, czyli w iakim by sposobie wspomniony handel z strony Skarbu Koronnego mogł być wsparty y ułatwiony) partykularne zdanie moie JO. Kommissij w rapporcie moim umiescił. Lubo naymniey handlu znaiomy iestem, przecież zaufaniem zwierzchnosci moiey ośmielony, a bardziey przychylnością, kraiowi własnemu powinną, zagrzany, niżey wyrażone uwagi moie z wyrażeniem, iakowe produkta na Ukrainie znaydować się mogą y iakim sposobem przez handel zbywane bywaią, pod grontowne rostrząnśnienie JO Kommissij poddaię.

---

[1]) Чудно, що Жоравский анї в сїм, анї в дальшім ратортї нї словом не згадує про засноване вже тодї польське Херсонське товариство, з Протом Потоцьким на чолї.

[2]) Відділ XXXVIII, Укр., кн. 5.

[3]). Вона є в тїй же 5-ій кн. XXXVIII відд. Архива.

1-mo Do rospoczęcia handlu każdego, w którymkolwiek bądź kraju przedsięwziętego, a tym bardziey do ułatwienia y ugruntowania onegoż, zdaie się nayprzod wiedzieć, z iakich tenże handel produktów składać się będzie, wodą czy lądem prowadzony być może; przeto JO. Kommissią uwiadamiaiąc, iakie na Ukrainie produkta krajowe znayduią się, nadmienię oraz, iaki y przez kogo składały handel. — Produkta Ukrainy, tey nader żyzney y dosyć obszerney kraiu naszego części są te: miody, woski, łoje, skóry bydlęce, koźle y baranie, nayẃięcey surowe, drzewo, potaż, smoła, saletra, bydło i konie w niewielkiey części, anyżu cokolwiek y zboże wszelakiego rodzaiu. Te tedy wszystkie produkta słaby bardzo składaią handel tak dalece, iż mała onychże cząstka obcym od nas dostaie się narodom; y tak miody, woski, łoie y skóry niewyprawne żydzi ukrainscy w kray cesarski wywożąc, wzamian biorą nayczęściey tamtego kraiu produkta, iako to: sól, kosy, materijki iedwabne y wełniane, tudzież rozmaite towary norembersz-czyzną zwane. Drzewo y smoła Dnieprem w kray Rossyjski od obywatelów, a częstokroć y żydów spławiane bywaią, potaż naywięcey Bugiem do Gdańska, a saletrą częścią do Królewca, częścią w kray Cesarski posełaią. Bydło zaś i konie po kraju własnym rozprzedawane bywaią, a w małey czasem części przez zaieżdżaiących w tę stronę Prusaków konie rozkupowane bywaią. Anyż ile nie nayprzednieyszy do gorzałek w kraju, naywięcey przez żydów pędzonych, rozchodzi się. Nakoniec zboże, powszechny y obfity całego tego kraju produkt, a w szczegulności iedyny każdego mieszkańca maiątek, prawie niszczeie, bo mało co w Pobereżu Turcy, rolnictwa nie pilnuiący, przenicy y jęczmienia zakupuią; niemniey chłopi tuteysi, szukaiąc pieniędzy na opłatę podatków, nie wielką część w kray Rossyiski wywożą, tudzież żydów krajowych żywiąc, podobnież za bezcenne toż zboże zbywaią pieniądze, a więcey podobno przepiiaią. Część znaczna na gorzałki przez obywatelów, a naywięcey żydów wykurza się, reszta zaś (użytkowi własnemu dostarczywszy), po stepach w stertach rozstawiona, dla niesposobności sprzedania, zbytniey tanności długo utrzymywana, częstokroć gniie, przepada y ginie. Ztąd zaś wynika że obywatele zbóż swoich zpieniężyć nie spodziewaiący się, rolnictwo (nad którego wydoskonaleniem inne narody pracuią) zaniedbywaią, a co gorsza rolnicy, podobnież zysku z pracy swoiey (innego nad wyżywienie się) doczekać się nie mogąc, próżniactem y pijaństwem zaprzątnieni, ledwie nie co rok po wielu mieyscach kupy hultajów składaią, y codzienną w tym kraiu wszystkich obywatelów przerażaiąc boiaźnią, częstokroć wielom utratę maiątku y śmierć zadaią.

2-do Do ugruntowania zaś handlu, którego pożytki kraie szczęśliwemi czynią, następnie ułatwienie przeszkod tych, które ułatwić iest w mocy narodu, pragnącego widzieć kwitnący handel u siebie, y które ułatwionemi być, dla zachęcenia cudzoziemców, a bardziey własnych obywatelów, koniecznie powinny; toż samo ułatwienie zachęci do iak nayprędszego rozpoczęcia żądanego handlu, a skoro się rozpocznie, nadzieja sama spodziewanego zysku mocną nader stanie się pobudką do prowadzenia go na dal. Los, który — ja za prędko, bo przed czasem dla nas szczęśliwym, a przynaymiey pozornym nazwać ośmielam się, wydarzył odkrycie nowego portu przez założenie Chersonu w państwie Rossyjskim, od kraiu Ukrainy naszey nie nadto odległego, y w tym tylko punkcie (że lądem wszystko oprócz drzewa prowadzić trzeba) nieco zawiłego, — lecz ieżeli przeż ugruntowanie handlu niezliczone dla kraiu każdego wnosić należy pożytki, możemysz w tym zakącie Ukrainy sposobnieyszy nad teraznieyszą oczekiwać pory, gdy nadto Nayjaśnieysza Imperatorowa JEm przez wydanie świeżych w kraiu swoim ukazów, do wspólnego z sobą wszystkich sprzymierzonych zachęcaiąc handlu, szczegulnieyszą nam Polakom okazuiąc przychylność, odnowieniem ukazów dawnieyszych, produkta polskie, około Mało rossyjskich y Biało russkich gubernij rodzące się, bez opłaty cła na tamożniach Rossyjskich do kraiu swego wpuszczać rozkazała? Tudzież gdy JO Kommissia przez dozor swóy, o uszczęśliwienie kraiu troskliwa, łącząc starania swoie z Nayjaśnieyszym królem, o ugruntowaniu y ułatwieniu handlu tegoż chcąc być informowaną, mieć pieczą zaczyna? — Nie zostaie tedy więcey, iako tylko zachęcić extraneos, do zakupowania naszych produktów, a to przez sposób ten, który w nizszych punktach umieszczaiąc, na ten tylko moment nieiako od obowiązków officialisty skarbowego odstąpić odważam się; gdy pełniąc wolę JO Kommissyi względem przesłania zdania mego przeciwko opłacie cła, którego pilnować powinienem, pisać przedsiębiorę, zawsze iednak wolą JO Kommissyi wykonywać będę.

3-tio We wszystkich europeyskich narodach, a podobno y wszędzie, cło exportationis iest mnieysze od cła importationis, bo pierwsze zachęcać powinno obywatelów do iak nayznacznieyszego produktów kraiowych za granice wyprowadzania, a za te wprowadzania w krai własny pieniędzy y bogactw obcego państwa.; drugie zaś przez podniesienie opłaty od towarów y produktów obcych utrzymuie nieiako obywatelów od wprowadzenia tego do kraiu co się zbytkiem nazywa; y to iest, co by w kraiu naszym Polskim, podobno z przyrodzenia do zbytku skłonność maiącym, zachować należało. U nas zaś cło exportationis iest większe od cła importationis, y tak gdy intraneus wpro-

wadza do kraiu zagraniczny produkt, płaci na cło osim (sic) od sta, gdy zaś kraiowe produkta za granicę wywozi — 10 od sta na cło zapłacić powinien. Cudzoziemiec czyli extraneus, gdy do kraiu zagraniczne prowadzi towary, na cle 10 od sta opłaca, a gdy kraiowe za granicę wywozi — 12 od sta skarbowi koronnemu płaci. Takowe albowiem cła exportationis wyniesienie wielkim dla kupców stało się odstręczeniem, y od wyprowadzenia produktów kraiu naszego wstrzymuie. Gdy więc traktaty wiadome, a nayprzód Grzymułtowski 1686 roku w artykule 48, powtóre 1768 w artykule 8, na koniec 1775 w artykule 5, wyzszych ceł na towary od Rossyi wchodzące y tamże wychodzące stanowić zabraniaią, nie można za tym cła importationis podnosić, ale cło exportationis zmnieyszyć dla ułatwienia y zachęcenia do handlu, z produktów naszych składać się maiącego, zdaie się być wolno. Nadto chociażby zdawało się, iż przez zmnieyszenie cła exportationis kilkanaście tysięcy złotych skarbowi koronnemu ubywać będzie, czyliż ta ofiara, w tym razie na dobro narodu czyniona, nie byłaby drogo nagrodzona, gdy tym sposobem zachęceni kupcy, produkta kraiowe wyprowadzaiąc, exportationem onych pomnożyliby, y opłacaiąc mniey, dla pomnożonego wywozu towarów naszych za granicę, koniecznie więcey percepty skarbowi koronnemu składać by musieli? Już więc nie tylko JPan Antone, ale y inni cudzoziemcy, tudzież obywatele do wywozu zbóż y innych produktów rzuciliby się; w kraiu zaś, gdy znaydziemy tych, którzy produkta nasze kupować z chęcią zaczną, izalisz rolnictwo, dotąd zaniedbane, doskonalić się nie będzie, izalisz, mówię, kmiotek do uprawy lepszey gruntu swoiego brać się nie będzie, gdy pewnym zostanie, że wszystko spienięży? Sama łatwość dostania pieniędzy na opłatę podatków, chłopów tuteyszych z próżniaków uczyni pracowitemi, a tak z czasem pola okiem nie przeyrzane, od wieków obłogiem leżące, w żyzne zamienią się obszary; zgoła cała Ukraina, miasta y wsie swoie ludnieysze zobaczy, a nowe osady, we dwoie lub troie w czasie zasadzone, z dzikich i niedostępnych stepów panom swoim obfity przyniosą pożytek; daley zaś przez wprowadzenie pożytecznych rękodzieł produkta kraju pomnożonemi, handel, coraz bardziey szerząc się na zawsze ugrontowanym być może; nakoniec JO. Kommissia, spełnione troskliwości swoiey o dobro kraiu zamiary znalazłszy, zapatrywać się na nie będzie z ukontentowaniem iako na owoc, iey ręką zaszczepiony, a dobry y mądry król widząc oycowskie chęci swoie dla narodu uiszczone, wspolną z nim dzielić będzie szczęśliwość. Wszakże Anglia, Francia, Holandia y inne narody bez sposobów y kosztu tey, którą maią, nie depięły potęgi. Szwaycary nawet, nie nadto obszerny y żyzny kray, bez przemysłu y pracy stałey y prawdziwey wolności nie osiągnęli by byli.

4-to Druga okoliczność, która wielkim mogłaby dla skupuiących produkta kraiowe do wyprowadzania tychże za kray być zachęceniem, iest ta: ażeby w należącey się opłacie cła skarbowi koronnemu od produktów, czyli to wyprowadzanych, czyli wprowadzanych, mogli mieć pozwolony kredyt od JO Kommissyi do roku lub przynaymniey puł roku. Zezwolić zaś na takowy kredyt nie można inaczey, dopóki skarb koronny niewątpliwie zostanie pewnym swoiey prowincyi w przepisanym czasie. Zapewnienie tedy takowego kredytu w tym sposobie udecydowaniu JO Kommissii podać mam honor: ażeby kompania Czarnomorska, z obywatelów kraiowych składaiąca się, a bez wątpienia w porozumienie z kupcami, w kraiu naszym produkta zkupować maiącemi, wchodząca, uroczyście opisała się, iż czyli to JP. Antone, czyli inny kupiec do okupowania produktów kraiowych wezmie się a pozwolony od JO Kommissij kredyt względem opłaty ceł mieć będzie, za takowego, z wiadomością kompanii skupuiącego kupca taż kompania skarbowi koronnemu należytość w tym czasie, który w rewersie od kupca, wyprowadzaiącego lub też wprowadzaiącego produkta, w gatunkach y rodzaiach swoich dokładnie opisanych, wziętym będzie, tudzież pieniędzmi takiemi y w tym sposobie, w iakim na komorach brać się powinny, zapłaci; tym tedy sposobem dogodziło by się kupcom z iedney strony, iż to, co mieliby na opłatę cła obracać, łożone by być mogło na skupienie więcey produktów, z drugiey strony dla skarbu była by pewność odebrania w czasie przepisanym należytości skarbowey, a iako żaden handel bez kredytu prowadzonym być nie może, tak JO Kommissya w tey mierze odmówić onegoż nie zechce. Inaczey zaś czyniąc, to iest aby officium celne czyli superintendent miał uważać stan y kredyt kupca, było by iedno, co skarbową proweniencią zawodnemu oddawać losowi.

5-to Trzecia okoliczność zdaie się byc do ułatwienia handlu spodziewanego zmierzaiącą, ażeby (ieżeli to być może) z umnieyszeniem cła exportationis, tudzież z ofiarowaniem proiektowanego kredytu nie czekać, aż o to prosić będą ci, których do handlu z nami zachęcać iest naszym interessem, przedwczesne albowiem takowego przez JO. Kommissyą urządzenia ogłoszenie nie tylko JPana Antone, ale y innych zagranicznych kupców pobudzić może do prędszego rozpoczęcia żądanego handlu; wszakże y do Chersonu ieszcze okręty cudzych państw nie przychodzą, a ukazy imperatorskie wolność handlu y jego zasłonę upewniaiące, ieszcze in februario wydane zostały[1]. Niech że

---

[1]) Журавский мае тут на оцї манїфест 22 лютого 1784 р. „О свободной торговлѣ въ городахъ Херсони, Севастополи и Θеодосіи“, де між иньшим говорить ся: „Сей городъ (Херсонъ), а съ нимъ вмѣстѣ и лежащіе въ Таврической области

więc y JO. Kommissya przykładem Wielkiey Katarzyny idąc, podobnież zachęci do krzewienia się oczekiwanego handlu. A gdyby takowe ułatwienie miało być bezskutecznym srzodkiem do ugruntowania spodziewanego zamiaru, w mocy zawsze JO. Kommissyi zostanie odmienić czyli poprawić urządzenia swoie. Lecz pragnąć widzieć uszczęśliwienie kraiu przez handel, należy okazać prawdziwą chęć narodu — widocznie, że chce być czynnym, że iest troskliwy o udział tych korzyści, których inne narody z naywiększym usiłowaniem szukaią. — Uwagi czyli błahe zdanie moie pod władzę i umiarkowanie zwierzchności moiey przesyłaiąc, pewien iestem, że ta sposobem doskonałego idąc snycerza, z nieciesanego słupa kształtne przed oczy narodu wystawić potrafi widoki, a ja pełnić iej rozkazy moim poznaiąc obowiązkiem, wiernie y szczerze za rostropnym przewodnictwem postępuiąc, uskuteczniać rozrządzenia JO. Kommisyi pragnę. Żorawski".

Проект сей був предложений комісиї скарбу на засїданю 9 червня 1784 і комисия стала на тому, що післала Жоравскому ось яке письмо:

„Kommissya uwagi W. Pana nad pomnożeniem handlu krajowego w produktach prowincyi tamecznej, Kommissyi swoiey przełożone, odbieraiąc, tym chętniej mu swoią w tym oświadcza approbacyą i ukontentowanie, że ma za cel nadgradzać prawdziwe dla Skarbu Koronnego wysługi. Jako zaś proiekt ten zmierza ku dobru publicznemu, a w czasie pomnożeniu dochodów skarbowych, tak użyć go na dopełnienie zamiaru tego Kommissyi będzie staranniem[1]).

приморскіе города наши Севастополь, извѣстный до сего подъ названіемъ Ахтъ-Яръ, одаренный превосходною морскою пристанью, и Өеодосію, инако Кефою именуемый, въ разсужденіи выгодности ихъ, повелѣваемъ открыть для всѣхъ народовъ, въ дружбѣ съ Имперіею Нашею пребывающихъ, во пользу торговли ихъ съ вѣрными нашими подданными. Вслѣдствіе сего симъ торжественно объявляемъ, що всѣ помянутые народы на собственныхъ ихъ или наемныхъ судахъ подъ флагами ихъ могутъ свободно, безопасно и безпрепятственно къ тѣмъ городами приплывать, или сухимъ путемъ пріѣзжать, нагружать суда ихъ и оттуда отплывать, или отъѣзжать по своему произволенію..."

[1]) Див. протоколи засїдань комісиї за 1784 р., в Архиві Коронного Скарбу.

Miscellanea.

Грамота московського уряду до донських козаків про українські справи 1659 р.

История відносин між українськими і донськими козаками зовсїм не розроблена; в загальних працях, що займають ся историєю козачини, стрічаємо лише висловлені по дорозї дрібні уваги[1]; тим часом вони далеко не без'інтересні. Уже в самому заселенню донського краю „Черкаси" брали діяльну участь і, бачить ся, чинили серед Донцїв найнесупокійнїший елемент. Далї, Черкаси брали участь в усїх великих рухах Донцїв, що иноді платили їм тим же. Так гетьман Брюховецький піднїмав Разіна на повстаннє, щоб витворити трудности московському правительству і тим відвернути бурю від себе; прихід Черкас і Запорожцїв у разіновське містечко в кінцї 1666 р. оживив пригаслу було разіновщину; разіновцем був і звісний самозванець, буцїм то царевич Семен Алексїєвич, що появивсь на Українї після Хмельницького і наробив стільки клопоту Москві.

Пізнїйше у спілцї з Донцями поступав запорозький кошовий Грицько Сагайдачний і славний хвастівський полковник Палїй. Навіть при Петрі Великому, коли в 1707 р. уперве розбито Булавіна, він сховав ся на Запороже і вийшовши відти з новими силами, зробив другий бунт, паралельно з котрим ішла дїяльність Некрасова на Волзї: Гордїєнко збунтував Запороже, Лебедин пробував під-

[1]) З українських істориків більш уваги звернув Кулїш у своїх „Материялах".

няти Полтавщину і Голий грабував біля Сум. Тільки через нерішучість на той час гетьмана Мазепи огонь не обхопив усеї України.

Найбільше заховало ся звісток про відносини донського війська до дніпрових і запорожських козаків у часи війн за Україну при ц. Алексію Михайловичу, коли з одного боку українські діячі хотіли запоручитись помочию Донців, а з другого Москва особливо старалась привернути їх до себе і потім пустити проти Криму, щоб перешкодити татарам давати поміч тим гетьманам, з котрими хани бували в згоді.

Чимало інтересних документів до сих обставин напечатано в давньому і малозвістному провінциональному виданню „Историческое описаніе земли войска Донскаго“ 2-й в. Новочеркаськ 1872 р., головно вибраних з донських актів Моск. Архива Загр. Справ. Та деякі акти й доси не опубліковані. Імпер. Археоґр. Комісия (у Петербурзї) задумує видати збір усіх дохованих донських актів під редакциєю автора поважної праці про раскол на Дону В. Гр. Дружініна, та се виданнє може появитись ще не швидко; тим то вважаємо не зайвим подати отут списаний для нас з донських актів Моск. Архива документ, що належить до вказаного вище часу.

Обставини, серед котрих він з'явив ся, були ось які: за Богдана Хмельницького дніпрові й запорозькі козаки довго були в союзї з Кримом, Донцї-ж нападали на Крим і з сего поводу в 1649—1650 р. у Хмельницького вийшли живі зносини з Донцями, при чому він грозив ся їм війною, коли вони не помирять ся з ханом. Літом 1650 р. Тимофій Хмельницький навіть ходив з Запорожцями до р. Міусу проти Донців, та до війни діло не дійшло; а в 1652 р. Богдан Хмельницький, уже в спілцї з військом донським, грозив війною Кримови. Таку перемінчиву полїтику що до Криму вів він і пізнїйше до самої смерти.

Новий гетьман Виговський завівши спілку з Річю Посполитою проти Москви, рішив опертись на Крим; у Москві дізнались про сей плян і хотіли паралїзувати його нападом на Крим Донців, для чого післаний був на Дон думний дворянин Ждан-Кондирев, але та його поїздка мала дуже нещасливі наслїдки (Соловьевъ Ист. Росс. т. XI, вид. 2, ст. 62). Хан прибув на поміч Виговському, через що й вийшло конотопське розбитє московських військ. В часи страшенного переляку, що обхопив тодї московське правительство, Ордін-Нащокін рекомендував цареви знову спробувати підняти Донців проти Криму, що, видно, було сповнено і навіть з успіхом, бо

Донці тоді основно пограбили Крим (ibid.), а до Виговського після того віднеслись дуже ворожо.

Та й у самій Україні справа Виговського не вигоріла і в вересні 1659 р. на Расавській раді він навіть зложив булаву, що дісталась Юриеви Хмельницькому, вибір котрого гетьманом був потверджений на раді в Переяславі 17 жовтня тогож року. От про сї події московське правительство признало користним оповістити військо донське грамотою з 11 ноября, закликаючи козаків помагати Юриеви Хмельницькому. Ся грамота й подаеть ся тут. Вона зробила свое, бо на другий рік Юрий Хмельницький увійшов із військом Доньским у спілку проти Криму.

Одеса 17/29 марта 1897 р.

Ол. Маркевич.

Посылка на Донъ Посольскаго Приказа толмача Полуекта Кучумова съ Государевою грамотою войску Донскому. ($\frac{7168}{1659}$ ноябр. 11, N 10).

Отъ Царя и Великаго Князя Алексѣя Михайловича всеа великія и малыя и бѣлыя Росіи Самодержца на Донъ въ нижніе и въ верхніе юрты атаманомъ и казакомъ Осипу Петрову и всему войску Донскому.

Въ прошлыхъ годехъ по многимъ присылкамъ и слезнымъ прошеніямъ гетмана Богдана Хмельницкаго и всего войска Запорожскаго пожаловали ихъ, приняли подъ нашу Великого Государя высокую руку въ вѣчное подданство и отъ ляховъ ихъ свободили и вѣры христіянскіе разорити и церквей Божіихъ обругати ляхомъ не дали. И они намъ Великому Государю передъ нашимъ Великого Государя бояриномъ и дворецкимъ и намѣстникомъ Тверскимъ предъ Васильемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ на вѣрное и вѣчное подданство передъ святымъ евангеліемъ обѣщаніе съ клятвою учинили и крестъ цѣловали, и мы Великій Государь многажды ихъ отъ непріятелей нашими Царского Величества ратными людьми боронили и какъ гетмана Богдана Хмельницкаго не стало и они всемъ войскамъ обрали гетманомъ писаря Ивана Выговского и присылали къ намъ Великому Государю бити челомъ, чтобъ мы Великій Государь пожаловали, на подтвержденее гетман-

ства єво велѣли дать нашу Великого Государя жаловалную грамоту, и мы Великій Государь по челобитью всего войска Запорожскаго послали нашу Великого Государя жаловалную грамоту съ окольничимъ нашимъ и оружейничимъ и намѣстникомъ Ржевскимъ съ Богданомъ Матвѣевичемъ Хитрово съ товарыщи, и велѣли отдать тому ихъ новообранному гетману на радѣ. И Иванъ Выговской при томъ нашего Царского Величества окольничемъ и оружейничемъ и при всемъ освященномъ соборѣ вѣру учинилъ и крестъ цѣловалъ въдругіе и обѣщался съ клятвою, что безъ нашего Великаго Государя вѣдома ни съ коими государи не ссылаться, а отъ котораго Государя послы къ нему присланы будутъ, и ему про то вѣдомо чинить намъ Великому Государю. И послѣ того не въ многомъ времени учалъ онъ тайно ссылаться съ поляки и съ Крымскимъ ханомъ и проискивати измѣну, и которые изъ войска Запорожскаго подданные наши, помня свое крестное цѣлованіе и нашу Великого Государя къ себѣ милость, учали єво въ той измѣнѣ обличать, и онъ за то вчалъ междоусобіе и привелъ крымскихъ татаръ и ляховъ и многое въ войскѣ Запорожскомъ разореніе почвнилъ.

И мы Великій Государь, наше Царское Величество Государь христіянскій, жалѣя о православныхъ христіянехъ и слыша про междоусобіе ихъ и невинное кроворазлитіе, посылали къ нему многіе наши Великого Государя грамоты, чтобъ онъ отъ междоусобія престалъ и на православныхъ христіянъ враговъ креста Христова бусурманъ не наводилъ и разоренія и въ плѣнъ расхищенія бусурманы христіяномъ не чинили. И онъ своимъ злоумышленіемъ и хотя тѣмъ угожденіе ляхомъ учинить, наши Великого Государя грамоты поставилъ въ презрѣніе и отъ злаго своего дѣла не престалъ.

И послѣ того послали мы Великій Государь нашихъ Царского Величества ближняго боярина и воеводу и намѣстника Казанскаго князя Алексѣя Никитича Трубецкого съ товарищи не для войны, но хотя то междоусобіе успокоить; и онъ гетманъ и противъ насъ Великого Государя вчалъ войну и намъ Великому Государю измѣнилъ и учинился у польскаго короля въ подданствѣ, также и малую Росію, войско Запорожское, всѣхъ православныхъ христіянъ злымъ своимъ умысломъ и прелестьми хотѣлъ отъ насъ Великого Государя изъ подданства отвести и, угождая королю, привелъ на православныхъ христіянъ крымского хана и татаръ и многое разоренье и невинное кроворазлитіе учинилъ. И та-

кимъ своимъ злымъ умышленіемъ и смертнымъ прещеніемъ многихъ полковниковъ и черкасъ въ свое единомысліе ужъ было привелъ.

И нынѣ за милостію всемогущаго Бога все то учинилось инако, и злые его замыслы разорились, и все войско Запорожское — полковники и сотники и казаки и всякихъ чиновъ духовнаго и мирского чину люди, вспамятовавъ страхъ Божій и свое обѣщаніе, оставя того врага Божія Ивашка Выговскаго, яко лживаго гетмана, добровольно и безо всякаго понужденія намъ Великому Государю въ винахъ своихъ добили челомъ и учинились подъ нашею Великого Государя высокою рукою въ вѣчномъ подданствѣ по прежнему и на вѣрное и вѣчное подданство присягу учинили и прежнее свое крестное цѣлованіе подтвердили, и того врага измѣнника Ивашка Выговского отъ гетманства отставили и хотѣли ево убить, и онъ изъ войска ушелъ, а дядю его Васку Выговского, полковника Авруцкого, да племянниковъ его полковниковъ же Юшку да Илюшку Выговскихъ прислали къ намъ Великому Государю къ Москвѣ[1]). А которые польскіе жолниры были въ черкасскихъ городехъ на залогахъ въ Переяславлѣ, въ Нѣжинѣ, въ Черниговѣ и въ иныхъ мѣстехъ, и тѣхъ всѣхъ побили больше трехъ тысячъ человѣкъ; и совѣтника Выговского, которой его на всякое зло приводилъ, шляхтича Юрья Немирича убилижъ. И въ нынѣшнемъ во 168 году ноября въ 1 день писали къ намъ Великому Государю бояринъ нашъ и воеводы князь Алексѣй Никитичъ Трубецкой съ товарищи, что въ Переяславлѣ на радѣ при нихъ бояринѣ нашемъ и воеводахъ совокупясь все войско обоихъ сторонъ Днѣпра, обозной и судьи и ясаулы войсковые и всѣ полковники и старшина и войты и бурмистры и райцы и лавники и вся чернь обрали въ гетманы Юрья Хмельницкаго и наше Великого Государя жалованье булаву ему дали.

И тотъ новообранной гетманъ Юрій Хмельницкой и обозной и судьи и ясаулы войсковые и полковники и старшины и казаки на вѣрное и вѣчное подданство въ Соборной церкви по евангельской заповѣди при нихъ бояринѣ нашемъ и воеводахъ вѣру учинили и крестъ цѣловали на томъ, что ему гетману и всему войску Запорожскому быти подъ нашею Великого Государя высокою рукою въ подданствѣ на вѣки неотступно во всей нашей Вели-

---

[1]) Взято було в неволю і брата Виговського Данила, але він вмер дорогою Виговських послано на Сибір.

кого Государя волѣ и въ послушаньѣ. И какъ къ вамъ ся наша Великого Государя грамота придетъ, а изъ войска Запорожскаго гетманъ Юрьи Хмельницкой буде учнетъ къ вамъ о промыслу на непріятелей и враговъ креста Христова на бусурманъ писать, и вамъ бы къ нимъ быти совѣтнымъ и надъ непріятели нашими, гдѣ буде случится, промыслъ съ ними чинити собча. Писанъ на Москвѣ, лѣта 7168 ноября въ 11 день.

Наукова хроніка.

Нові розвідки з історії давньої Руси.

Д. Я. Самоквасовъ — Изслѣдованія по исторіи русскаго права, вып. I, Москва, 1896, ст. XVIII+107+34.

И. Филевичъ — Исторія древней Руси, томъ I: Территорія и населеніе, Варшава, 1886, ст. X+383.

Русскія юридическія древности, томъ второй — Власти, вып. II — Совѣтники князя, В. Сергѣевича, Спб., 1896, с. VIII+337—618.

Fr. Rawita-Gawroński — Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. w zarysie. Льв., 1896, с. 224.

Исторія Смоленской земли до начала XV ст. Монографія П. В. Голубовскаго, К., 1895, с. III+334+II+таблиця й мапа.

В. Е. Данилевичъ — Очеркъ исторіи Полоцкой земли до конца XIV ст., ст. К., 1896, ст. XVII+260+таблиця й мапа.

I.

Історня давньої Руси розроблюєть ся з рідкою й неустанною енерґією ученими ріжних национальностей; кождий рік приносить серию розвідок то більш специяльних, то загальнїйшого характеру, і ми, уділяючи в бібліоґрафічнім відділї кождої книжки нашого видавництва кілька сторін новинкам сїєї лїтератури, хочемо тут поговорити трохи ширше про кілька праць більших обсягом і загальнїйших змістом з історії чи то давньої Руси взагалї, чи то поодиноких земель держави Руської. Ми оглянемо їх, ідучи від загальнїйших до більш специяльних.

Автор першої з названих в горі книжок — давнїйше варшавський, тепер московський професор історії руського права, не раз в своїх роз-

правах застановляв ся над початковими часами руської історні. Видана тепер книжка служить вступом до дальших спостережень в сїй сфері.

Автор виходить з тїєї гадки, що сучасна наука історниї руського права, викинувши з своєї сфери перед-історичні часи Руси й обмеживши ся для початкових часів Руською Правдою й Початковою лїтописею, безпотрібно зменьшила свою сферу і втратила ту важну поміч, яку могло дати для пізнання права давньої Руської держави знаннє права часів перед-християнської Руси; самі ж джерела давнього руського права не вистарчають, і тому за браком материялу фактичного з'явились ріжнородні теоретичні комбінациї, що самі себе відкидають і побивають. На доказ сього автор, по коротких загальних увагах про науку історниї права руського (і російського — по звичайній схемі, що про неї говорили-сьмо) і про історию науки історниї права взагалї, переходить ріжні теориї й доктріни про громадсько-полїтичний устрій і право давньої Руси часів перед-християнських, зводячи їх до двох категорий — в першій розвиваєть ся теория Аристотеля про початковий перед-державний стан родинно-родовий, в другий — Геґелева трійця: родина — суспільність — держава. Сей перегляд закінчує автор виводом, що в науцї історниї руського права панує цїлковитий хаос, а всї доктріни мають цїлком теоретичний характер, представляють собою гіпотези, не оперті на фактичній основі. В противність ним висловляє він свої гадки, як дійсно виглядає суспільно-полїтичний устрій руських народів в часи перед-християнські, які джерела має наука для пізнання його окрім Початкової лїтописи і який метод має бути прибраний для користання фактами порівняної етнольоґії й социольоґії.

Треба признати, що в докорах, зроблених автором ріжним теориям за довільність і нефактичність, є багато правди, хоч в зробленій ним характеристицї і систематизациї не з усїм можна згодитись: автор напр. двох геґелїянцїв — Нікітского і Чічерина заніс до двох цїлком ріжних категорий; посередні теориї родинної громади не виставлені власне як щось середне між скрайними поглядами; задружну теорию автор занадто легко позбуває, виказавши лише, що задругу занадто натягають, розширюючи до обсягу верви, погоста etc. Цїлком справедлива його гадка, що безпотрібно викидаєть ся з науки період перед-християнський: закиди теориям „порожнього місця“, на якому витворяєть ся Руська держава, робились вже й давнїйше, але не стратили своєї користи й доси. Але тут власне починаєть ся ряд питань позитивних: які джерела і який метод мають послужити до пізнання устрою перед-християнських часів, і тут повстають деякі трудности.

Автор вичисляє такі джерела до сього (с. 94-5): окрім метаполїтики і традиций Початкової Лїтописи до сього мають послужити —

1) материял археольоґічний, що має показати стан економічний і культурний руських народів в часи передхристиянські; 2) оповідання чужесторонців про побут народів східньої Европи, „що увійшли в склад київської держави X в. під іменами Руси і Славян, але відомих в европейській історії здавна під иньшими іменами, а визначеннє їх становить одну з задач науки; 3) пережитки перед-християнські в пізнійших часах; 4) студиї мов иньших Славян вияснять прославянську термінольоґію правнополїтичну; 5) порівняна социольоґія й етнольоґія дає анальоґії з устроєм народів, що живуть в культурнім станї такім як перед-християнська Русь.

Сих всїх джерел треба уживати одначе дуже обережно, щоб не напустити в науку туману і не привести її ще в гірше становище. Автор робить остереження, цїлком справедливі, лише що до уживання материялу социольоґічного, доводячи, що можуть мати значіннє лише порівняння з народами того самого степеня культурного, але того рода остереження треба зробити й про иньше.

І так нїм притягати археольоґічні дати до вияснення відносин громадсько-правних, треба аналїзою того материяла виділити напевне те, що дїйсно належить до руських Славян. Тепер лише роблять ся перші проби того рода клясифікациї, і поки ми тут будем зоставатись в сфері проб і гіпотез, сей материял і до иньшої науки — історично-правної може притягатись лише в формі гіпотетичній.

Такий сам брак певности панує і в звістках чужостороннїх письменників про східню Европу. Знайдеть ся дуже не велике число звісток, що можна з цїлою певностию прикласти до Руси-Славян; візьмем же напр. звістки Арабів про Русь: нераз заходить питаннє, чи говорить ся про Русь-Славян, чи про якийсь — як думають норманїсти — нарід ґерманський, а знову в деяких звістках під іменем Руси описано, правдоподібно, якихось Тюрків (як в оповіданню Ібн-Фадлана про короля руського). Так з Русию, щож доперва як взяти до науки історично-правної гурму звісток про всякі иньші народи? Сам автор вправдї на наведеному місцї заявляє, що наука має визначити, котрі з сих народів мають уважатись за Славян, але на иньших місцях говорить він меньш обережно: так в передмові, зводячи до купи головні свої виводи, він між джерелами до пізнання перед-християнського руського права ставить „простору лїтературу перекaзів давнїх грецьких, римських, византийських, нїмецьких і арабських письменників про побут і звичаї **Скитів**, **Сарматів**, **Ґетів**, **Даків**, Венетів, Антів, Склавинів, Славянів і Русів, що повинні служити засобами до пізнання історії полїтично-правного побуту руських Славянів поганської епохи, з такоїж причини, як переказм Юлїя Цезара і Тацита про давнїх Ґерманцїв признають ся джере-

лами до пізнання поганського побуту пізнійших Німців, Шведів, Французів і Анґлїйців“ (с. IX, пор. додаток с. 24). З сього б виходило, що автор уважає можливим звістки про Скитів, Сарматів, Ґетів, Даків уживати для реконструкциї поганського права руського; тим часом, кажучи словами автора ж, доперва наука повинна ще ствердити, що то були предки Славянів-Руси; а від себе скажемо, наука каже і доведе, певно, цілком противне — що відомостей про ті народи (розумію Скитів, Сарматів, Ґетів і Даків) не можна до Славянів-Руси прикладати і заведеннє їх до науки історично-правної наробило б великого лиха.

Що до лїнґвістичного материялу славянського, то тут можна приложити лише в більшій мірі, ті слова Льорана, які автор прикладає до інтерпретациї памяток руського права християнських часів: „Слова більш живучі, ніж річи, ними заступлені, вони задержують ся, але для означення ідей нових, нових інституций, породжених новою суспільністю“. Коли сї слова (і справедливо) можна приложити до памяток християнських часів, що ж сказати про термінольоґію праславлянських часів? З сучасної термінольоґії славянської можна робити про неї хиба більш-меньш правдоподібні догадки (і тут теж ще є поле для наукової роботи), а знову праславянська термінольоґія мусїла пережити певні переміни в життю Славян руських по їх відділенню з тієї аморфної праславянської маси (як що можемо ми її собі уявити), і тут знову ще раз треба приложити слова Льорана По такій процедурі не богато що зістанеть ся такого, що цілком певно можна буде прикласти до історії руського права.

Таким чином, згоджуючись принципіяльно з автором, признаючи потребу студий у вказаній ним сфері і притягання до того вказаних ним материялів, ми мусимо значно обмежити границї їх приложення і міру їх позитивної вартости та признати потребу попереднїх наукових робіт коло їх приготовання; а поруч з ними, як і дальше, займати муть першорядне місце руські памятки часів християнських — по части безпосередними вказівками, по части як материял для студий ретроспективних, а при них і памятки правні иньших народів славянських.

Ще коло одного пункта в розправі проф. Самоквасова повинні ми спинитись — се коротка схема громадсько-полїтичного устрою Руси, подана на основі лїтописи на с. 86—8; автор тут приймає en toutes lettres слова лїтописи, а поодинокі факти або сказане про поодинокі народи бере в значінню загальних явищ. Се трудно.

З одного боку, звістки лїтописи про правно-полїтичний стан руських народів перед X в., писані значно пізнїйше, підлягають історичній критиці, так само як і всякі иньші (автор — археольоґ з фаху нехай пригадає собі лїтописне оповіданнє про культурний стан сусїдів Полян[1].

З другого боку, не можна говорити про всї народи того самого, бо ріжницї в громадсько-полїтичнім устрою поодиноких народів безперечно істновали. Сучасний напрям в історioґрафії — обробляти специяльно поодинокі землї мусить прикладатись і в загальних студиях історичних, історично-правних і культурних: не класти всього на купу, а збирати ріжнородні відомости для вияснення побуту й житя поодиноких земель і доперва виходячи з них, робити загальні виводи.

Тим кінчимо свої замітки з поводу інтересної й користної в усякім разї праці московського професора.

II.

Книжка варшавського професора Філєвича теж ставить загальні методичні питання, і тому від працї проф. Самоквасова найлїпше буде до неї перейти. Автор теж незадоволений сучасним станом історioґрафії давньої Руси, не жалує саркастичних висловів на адресу її, поодиноких її заступників, і головно їх „проґресивного“ метода, натомісь рекомендує метод реґресивний.

Книжка за тим всїм дає досить чудне вражіннє. На титулї читаємо: „Історія давньої Руси — Територія і людність“, і сподїваємось мати докладне представленнє справи про територію давньої Руси й її залюдненнє. В передмові одначе (с. VIII—IX) заявляє автор, що його праця, яку має він вести до кінця XIV в., буде мати характер моноґрафічний, що „під давньою Русию“ розуміє він ту часть славянської цїлости, з якою імя руське звязане було найміцнїйше від самого початку історичної епохи, а перед тим заявляє він, що задача його Історії — заповнити прогалину в науцї, бо „історії цїлої території особливо близької і памятної давнїм руським переказам, в письмі закріпленім в початковій „Повісти про руську землю“, досї не заведено до історичного представлення давнього руського житя (с. VIII). Не знати, що властиво мав задачою автор: бо з самої книжки можна бачити, що автор ту Русь κατ' ἐξοχήν бачить в землях українсько руських, тим часом як останні слова можуть належати лише до України-Руси угорської, що одна лише, дїйсно, не була заведена до загальних курсів історії давньої Руси.

По передмові бачимо вступ просторий (с. 1—68) під титулом: „Задача і метод досліду“. Тут автор говорить про занедбаннє карпатської Руси в науцї і в звязку з сим про російського ученого Надеждіна, що вказав на особливе значіннє прикарпатської Руси в історії руської кольонїзацнї і про рекомендований ним реґресивний метод до-

слїду, починаючи від студий над термінольоґією хороґрафічною і диялектольоґією. Розумієть ся, і важність прикарпатської Руси в загальнім крузї руської науки і користність реґресивного методу — се річи, з якими згодить ся кождий, тим більш, що автор констатує вже ряд праць, де звертала ся увага на сю Русь, і значне число учених, що сим методом послугують ся, тож може не було потреби так дуже над тим розводити ся, так ентузиазмовати ся думками Надєждіна (памяти його присьвячена й книга), тим більше, що, як сам автор констатує, вони були висловлені і перед ним і по нїм від нього незалежно, — і взагалї впадати в якийсь тон новатора, що має сокрушити „проґресивний метод" і повідати сьвіту правду, укриту досї тими недоріками — заступниками проґресивного методу, що виступає тут жертвенним козлом і відповідає за всї виводи і помилки історіоґрафії, авторови неприємні. Сей тон, запожичений автором, здаєть ся, у славистів гіршого сорту, де патос і „обличенія" не право мислящих взагалї і Нїмцїв специяльно заступають місце докладної й позитивної арґументациї і заповнюють натомісь сторінки загальними фразами і натяками, проходить далї через цїлу книгу і робить дуже неприємне вражінне на читача, ослаблюючи значінне і справедливих гадок, в нїй висловлених.

По сїм вступі іде роздїл: „Територия і людність" (с. 69—275). Автор дає з початку огляд фізичної ґеоґрафії Карпат і сусїднїх країв, далї застановляєть ся над повтореннями назв хороґрафічних на північ від Карпатів, де етноґрафічна стихия славянська найбільш чисто заховала ся. Явище се незаперечне, констатоване не раз; автор, ще раз сконстатувавши його, робить при тім ряд виводів більш меньш гіпотетичних, не уарґументованих відповідно і невідомо — для чого авторови потрібних (с. 111—123). Зо сказаного тут у нього виходило б, що низини на північ і північний схід від Карпат — то територия на скрізь славянська; але слїдом (с. 125 і далї) автор вичисляє на териториї між Вислою, Березиною і Припятю „ряд імен, яких славизм або може мати непевність, або визначаєть ся тим архаїзмом, що кидаєть ся нам у вічи напр. в топоґрафії Вел. Польщі", і сї імена у нього переходять і на правий бік Припяти, в глубину Волини і Київщини. Автор ще перед тим дає до пізнання, що він фільольоґічного об'яснення справи на себе не бере, і припускає помилки в картоґрафії, отже лишає читача з сїєю загаданою йому загадкою в цїлковитій непевности — яка ж в сих краях етноґрафічна основа, і деж славянська основа буде на певно чистою, початковою? По методу Надєждіна треба б перевірити назви ґеоґрафічні на ґрунтї, уставити їх початкові форми, щоб робити якісь виводи. Але автор сього не робить, лише загадавши загадку, твердить потім, що на правім боцї Припяти „все звучить по славянськи" (с. 142). Він переходить до Карпатів

(с. 142 і далї), знову застановляєть ся над хороґрафією, вказуючи на повтореннє деяких і тотожність з хороґрафічними назвами північних країв; наводить дещо з сучасної хороґрафії й топоґрафії, при чім одначе при теперішнім станї материялу не має можливости вдавати ся в деталї (с. 185), і через те часом робить лише „натяки“, будучи „не в станї уарґументовати“ їх (с. 194). Автор, дійсно, користуєть ся для сучасної хоро- і топоґрафії мапами й шематизмами, і обмежуєть ся нечисленними вказівками, зіставляючи „славянському фільольоґу, ознайомленому з угорською мовою“ (с. 208) помножати їх число; анї перевірити термінольоґію на ґрунтї, анї розслїдити докладно її історию він не міг. Екскурси його в документальні відомости мають якийсь уривковий характер, і в результатї просторий (с. 142—213) екскурс про Карпатську Русь розмірно дуже мало посовує наші відомости наперед: автор обмежив ся константованнєм фактів вже відомих, не уарґутентованими ріжними натяками і не вняснив докладно анї границь колишнього роспросторення Руси ґеоґрафічно, анї довів його істновання докладно в часи перед-угорські; ми й по його розправі зістаємось при ріжних правдоподібностях, які напр. ще в 70-х рр. ставив Реслєр.

По сїм автор переходить до означення границь кольонїзациї руської з осадами сусїднїх славянських народів — Білорусинів, Поляків, Словаків; тут він вже признає, що хороґрафія і топоґрафія, або як автор каже — „язик землї“ не може придатись для означення етноґрафічних границь, а находячи в диялектольоґії теж дуже слабу опору, звертаєть ся то до історичних вказівок, то до більш меньш априорних виводів; при тім він заразом заперечує істнованнє меньших етноґрафічних ґруп в границях самої Руси, вказаних лїтописею (с. 221—3), то знову признає етноґрафічні відміни для дуже давнїх часів (с. 227); взагалї автор сам, здаєть ся, зрозумів, в які вертепи неясностей і непевностей вивів цїлу справу, і на кінцї сього роздїлу (с. 275) вже скромно висловляє надію, що наука признає важність прикарпатських країв для давних часів Славянщини і Руси і значіннє реґресивного методу. Але і те і се — річи прийняті наукою, і автор не багато поміг її в сїй справі. Що до резюме, поданого на с. 272, то тут маємо здебільшого загальні вискази, які нїчого нового теж не дають, лише точка 3 має більш конкретний характер: „В язику землї всього сього центра (країв прикарпатських) звязок з Руським морем зазначений цїлим рядом назв, одноіменних з назвою сього моря, а давність сих назв потверджуєть ся безперечно документами“. Та, як сказано, ся теза не нова і, на жаль — автор не взяв на себе труду її докладнїйше перевести.

До сього додано роздїл: „До етноґрафії давньої Руси“. Тут автор застановляєть ся над слїдами славянської людности в степових просто-

рах чорноморських, при чім, давши спокій Надєждінському методу, звертаєть ся до історичних відомостей, якими оперували попередні дослїдники сього питання. На жаль, тут що добре, то не нове, а самостійні виводи автора мають стільки довільного і уложені ще в таку претенсийну і недокладну форму, що мабуть мало що справа на його дослїдах позискає. Напр. Улучей він не може припустити нїде инде як на „луцї“ Днїпра між Днїстром і лиманом Днїпровим (с. 298); Тиверцїв він вимазав, як термін книжний, що не мав реального значіння, а найшовши топоґрафічні назви подібні до Дулїбів в Галичинї, розтягає їх територию на цїле карпатське підгірє; для початкових часів уважає версию Ніконовського кодекса важнїйшою від кодексів Іпатського і Лаврентєвського, приймаючи останні за попсовані редакторами. І се все майже голословно, без докладного уарґументовання. І напустивши одним стрілом такого туману в нашу давню історию, автор не перестає поучати про надзвичайне значіннє зазначених ним явищ і ганьбити всїх заступників нещасливого „проґресивного методу“. Над дрібнїйшими довільностями годї застановляти ся, бо для того треба було б за багато місця.

Се все тим більш шкодить, що автор не в однім має справедливі погляди і гадки. Нїхто не буде заперечувати важности реґресивного методу анї потреби докладнїйших студий Руси прикарпатської і її важности в загальнім крузї руської науки. Автор признає неможливість норманської теориї і підносить приналежність руського імени Руси українській, київській; ще раз застановляєть ся над колишньою руською людністю чорноморською; є і в подробицях неодна думка оріґінальна і інтересна. Але се все уложено в таку неможливу форму, закутано в такий туман пророковань, натяків, неконсеквенций і довільностей, що хіба може діскредітувати гадки, положені в основу працї.

III.

Новий том „Юридических древностей“ проф. Серґєєвича під загальним титулом: „Дорадники княжі“ містить в собі дві цїлком осібні студиї: про княжу думу і про духовенство. Чудним, певно, здасть ся не одному уміщеннє духовенства під катеґориєю княжих дорадників, наче б се було його головне призначеннє, але се залежить від того, що в сїй главі автор застановляєть ся властиво над вищою єрархиєю церковною і специяльно — над її участию в княжій управі і впливом на неї. Низше духовенство не було згадано поміж ріжними верствами вільної людности; чи де небудь ще автор прийде до нього, не знати.

Обидві студиї мають в значній мірі характер полємічний; автор виступає проти поглядів широко розповсюднених в історіоґрафії, і се

примусило автора окрім роздїлів, присьвячених виясненню тих двох інституций — думи і єрархиї, дати ще два роздїли для полєміки з противними поглядами, висловленими в історичній лїтературі; розумієть ся, ся полєміка значно помагає виясненню арґументациї автора і улекшує розумінне його теориї.

Схема автора звістна вже нашим читачам (див. Записки т. X): він розуміє під давнїм періодом Руську державу давню (або по російській термінольоґії — період київський і володимерський) і державу Московську й оглядає сї часи разом, без ріжниції; при тім головна увага його звернена на часи московські, і для нас ся його книжка не багато дає.

В першій студиї автор виступає проти погляду, нїби княжа дума була інституциєю повсечасною, сталою, з більш меньш докладно означеним складом і компетенциєю; натомісць в думі бачить він лише „акт думання, наради князя з людьми, яким він вірить" (с. 337). Є в сїм погляді багато і справедливого і несправедливого, як на нашу думку.

Передо всїм треба розграничити думу давньої Руси і думу московську; автор часом сам признає ріжницю між ними, але не розділяє їх докладно — то вже загальний брак його історичної схеми, сполучення давньої Руси з державою Московською в одно.

Ми будем говорити лише за першу.

Розумієть ся, сю давню думу не можна прирівняти до форми сучасних інституций урядових, з докладною реґламентациєю, з певно означеними членами і кругом завідання, як взагалї не можна прикладати до тодїшнїх початкових форм орґанїзациї сучасної мірки. Далї, не можна представляти думу якоюсь самостійною інституциєю, ставити її поруч князя як щось самодовольне, бачити в нїй такуж основну форму громадсько-полїтичного устрою, як князь і віче, як се роблять декотрі. Але з другого боку не можна звести її до такого розуміння, яке подає д. Сергієвич.

Княже думанне з боярами є явище реґулярне, звичайний атрибут княжої управи; коли Мономах признає інтеґральною частиною княжої щоденної дїяльности „сѣдше думати с дружиною" (Лавр. с. 238), коли проти князя висловляєть ся, як докір, що він „думи не любяшеть с мужми своими" (Іпат. с. 444) або радить ся з якимись заушниками, а не з „лїпшими мужами" (Іпат. с. 416), то ясно, що ми маємо тут роботу не з спорадичними, припадковими актами наради, а з явищем санкционованим звичаєм, практикою, опінїєю громадською.

Так само не можна згодитись цїлковито з другою половиною фрази: що князь радить ся з тими, кому він вірить. Сього ще мало, сим власно відріжняєть ся дума з „мужми" від наради з своїми „милостьниками". Покликанне до думи боярина не є лише актом ласки і довіря

княжого, але й потреби — опиратись на солїдарність дружини. Князь мусить брати до нарад впливових бояр, що звичайно займали перші місця в адмінїстрациї і в дружинї. Князь потрібує дружини, значить в відносинах до неї повинен поводитись в певній мірї не своїми симпатиями, а її поглядами, инакше буде розрив, як то бачимо в оповіданню про Володимера Мстиславича (Іпат. с. 367). Бояре княжі, що перебували в княжій резиденциї і не були спинені якоюсь перешкодою, властиво не могли бути поминені при княжій радї, инакше була б неласка специяльна, близька до зірвання відносин.

Розуміеть ся, князь міг робити що хотїв без княжої думи, але се вже була аномалїя, потоптаннє звичаю, анальоґічне з всяким противленнєм вимогам звичаю й опінїї; вона могла не привести часом до конфлїкта — коли становище князя що до дружини було занадто вигідне, коли він був паном ситуациї, але лише для сього. Инакше князь міг почути відповідь: „о собѣ еси, княже, замыслилъ, а не ѣдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали“.

Відносини князя до дружини що до думання з нею можна прирівняти до відносин князя до віча, mutatis mutandis: коли князь сидить дуже міцно на столї і громади не потрібує, він може не кликати її до наради, не питатись, але се не значить, щоб участь громади в справах залежала лише від ласки й довіря князя: се було доконечною умовою солїдарности князя з громадою. А що солїдарність з дружиною для князя була доконечною, то й відсовувати її від участи в своїх плянах він звичайно міг далеко рідше, нїж громаду.

Тільки та ріжниця, що дума без князя не істнує (як віче) і виступити самостійним фактором не може.

Взагалї огляд давньої думи у проф. Сергієвича здав ся нам трохи побіжним, зробив вражіннє добору цитатів для переведення своєї думки, а не всестороннього дослїду; автор дає забагато ваги мовчанню документів про участь думи (що само ще нїчого не доводить), не розріжняє звичаю від незвичайного; та й місця присьвячено давнїй думі дуже мало.

Одностороннїм здав ся нам і погляд автора, переведений в роздїлї про духовеньство. Автор виходить з погляду про теократичний характер византийської держави; на Руси, на його думку, духовна власть мала далеко більший авторитет перед неофитами князями, далеко меньш була залежна від них, залежучи від патриярха константинопольського, і мала широку можливість мішання в справи громадські (с. 498). Автор слїдить при тім власне за громадсько-полїтичною ролею духовеньства; він вказує на його високий погляд на себе, як на щось висше від власти полїтичної, на його вимагання, щоб власть сьвітська показовала до неї „послушаніе и благопокореніе“ взагалї, не лише в справах церковних,

і що воно дійсно мішало ся в справи праводавства, полїтики внутрішньої й заграничної, і з того всього виводить, що перед сими претенсиями духовеньства становище княжої власти „було дуже непорадне і дуже мало подібне до становища византийського імператора“... „князї — ученики духовеньства, і то не лише в духовних справах, але і в багатьох сьвітських. Учителїв своїх вони повинні слухатись, инакше загрожує їм кара Божа. В випадку суперечности з ним вони підлягають суду патриярха... Як ми візьмем на увагу переважне значіннє релїґії в історії тих часів, значіннє сих неминучих і своєвільних дорадників стає перед нами в цїлій своїй гнетучій силї. Кождий сьвященник був уже дорадником. Дорадники сї приступали до князїв то по одному, то кількох разом, на остапку — в формі цїлого собору“ (с. 523).

Він слїдить далї за практикою відносин духовеньства до княжої власти і окрім проявів чутя поважання до духовенства вказує на те, що князї звертають ся по науку до духовенства, а те ще й з власної ініцнятиви давало їм свої поучення в ріжнородних справах, брало участь само чи на зазив князїв в усяких справах полїтичних; автор застановляєть ся над конфлїктами тих двох властей і приходить до виводу, що лише за часів Петра I закінчилось конкурованнє власти духовної з сьвітською, до тих часів — в давнїй Руси й Московщинї перевага, очевидно з представлення автора, зіставала ся по стороні духовеньства.

З сим поглядом трудно згодитись; автор оглядає й узагальнює лише одну катеґорию фактів, бере en toutes lettres деякі фрази більш етикетального характеру, і занадто легко збуває собі явища супротилежні (с. 539—541); додамо, що перегляд справи знов утрудняєть ся тим, що автор „свиває оба поли сего времени“ — давнє руське з московським, роздїлене значними відмінами.

Почати з того, що князї і в духовних справах не все зіставались в ролї учеників; адже знаємо, яку діяльну участь брали вони в суперечках про піст, накидаючи часом і епископу свій погляд, а часом скидаючи епископів з противними поглядами, — про се згадує й сам автор (с. 540—1). Коли князї не брали участи в важнїйших, доґматичних питаннях, то лише для того, судячи по сим фактам, що їх не було, бо бачимо, що само духовеньство зверталось до них часом в чисто духовних справах: напр. така справа, як канонїзация св. Теодосия не обійшлась без князя: печерський архимандрит звертаєть ся з сим до Сьвятополка, „и нача Святополк узвѣщати житье Федосьево, и велѣ и вписати в сѣнаникъ, еже створи митрополитъ“ (Іпат. с. 187). І хоч не можна рівняти що до авреолї власти князя до византийського імператора, але можна сказати на певно, що духовеньство переносило на своїх князїв дуже багато з ідеї імператорської власти і її відносин до церкви.

Але окрім теориї мала вплив і практика. Митрополит хоч іменовав ся в Константинополї, мусїв дуже оглядатись на князя: від князя залежала дотация катедри, князь мав тисячні способи дозолити йому, і навіть — не прийняти або скинути, маємо приклади в історнї з Климом Смолятичом: патриархат нїчим не поміг скиненому Костянтину, а посилаючи Івана, удобрухав Ростислава подарунками. Ще в більшій залежности стояв епископ, бо й іменованнє його залежало від князя київського й місцевого; маємо численні випадки виганяння епископів князями і навіть суду княжого над ними. Отже не можна признати становища князїв що до духовеньства непорадним, навпаки — і па Руси, як і в Византиї, невважаючи на всї теориї про висшість духовного стану, сей останній стояв в значній залежности від сьвітської власти.

Так само і з мішаннєм духовеньства в справи княжі: воно головно могло стільки туди мішатись, скільки то йому позволяла княжа власть, инакше міг наступити конфлїкт, а тут уже скорше положеннє духовеньства, нїж князя можна назвати непорадним, і ті колїзиї, певно, не були пожадані для духовеньства; пригадаймо прославлену Нестором сьмілпвість Теодосия що до Сьвятослава: Теодосий мусїв покорптись. Взагалї не треба перецїнювати значіння релїґійних питань в тодішнїх кругах полїтичних і вражливости князів до голосу духовеньства: вражливі князї становили меншість.

З деталїв зазначимо, що історию поставлення руських митрополитів автор представляє в старім сьвітлї — змагань до автономії духовної, не вважаючи на зроблені в сїй справі вказівки проф. Ґолубінского.

Критичний відділ книжки містить в собі багато цікавих заміток, але головно для часів московських.

IV.

Польський белєтрист д. Ґавроньский (писав звичайно під псевдонїмом Равіти) виступив з ширшою розвідкою про устрій державний і громадський Руси в XI—XII в., що друковала ся в львівськім Przewodnik'y naukow'im i literack'im і тепер вийшла осібною книжкою. Автор в примітцї (с. 8) дає знати, що забрав ся до студий устрою громадського „na kresach wschodnich“ з огляду на інтерес, який вона може мати для історнї польської й специяльно — для попертя гіпотези наїзду в історнї Польщі. З того вже самого видно, що автор що до історнї Руси мусїв виступити завзятим норманїстом. На жаль одначе автор не дав собі труду познаємитись з новійшими перипетиями норманської прі і черпає свої відомости про неї, здаєть ся лише з працї Рулїковского і Радзіміньского, а altera pars заступалась для нього моєю

історнєю Київщини, що, розумієть ся, мусїла авторови сильно не неподобати ся. Але не лише що до норманської гіпотези, але й взагалї — автор виказує дуже слабу знайомість з науковою лїтературою; се він маскує вправдї заявою, що пише на підставі джерел першої руки (властиво — лїтописей і Руської Правди), але враджує се на кождім кроцї. Досить сказати, що автор про монетну систему черпає відомости з Чацкого і мит. Евгенія, уважаючи гривною сребренники київського музея, а про софійські фрески — з Закревського, находячи в них костюми і обстанову руських княжих дворів. Коли до сього придати ще помилки, які показують, що автор не дуже уважно читав і ті джерела, які читав (напр. на с. 24 помилка про Сьвятослава замість Олега, на с. 27 Всеслав замість Всеволода, родовичі зам. рядовичі, виведені для того від р і д с. 80 etc.)[1], етимольоґічні елюкубрациї (напр. у с р я щ е т від срачица — значить: приодягне — с. 84, гумно — від мати, а хлїв в звязку з хлїб і gleba), то се одно вже звільнить від потреби докладнїйше застановляти ся над гадками і виводами автора.

Розвідка подїлена на чотири частини; в першій автор оглядає елементи державного устрою, при чім одначе устрій вічевий увійшов у другу частину, до огляду устрою громадського, де говорить ся про власність земельну і верстви людности; в третій частинї говорить автор про господарство, а на закінченню — на кількох сторонах (с. 112—122) — про побут; уваги про господарство випали ще розмірно інтереснїйше, автора, очевидно, вони більш цїкавили, і він бодай задав собі труду хоч трохи познаємитись з орґанїзацнєю великоросийської сїльської громади і її господарством, а до того притягнув деякі уваги, безпосередно зібрані, про господарство українське, але й тут методичні скоки і слаба знайомість з лїтературою дають себе відчувати. Взагалї робота робить вражіннє недбало і претенсиозно зробленої дїлетанської роботи, справжнього „наїзду“ на руську історіоґрафію, що не приносить особливої чести анї імени автора, анї польській історіоґрафії, що якось дуже тяжко здобуваєть ся на солїднїйшу знайомість з історнєю Руси.

V.

Наш огляд закінчуємо двома моноґрафіями краєвими, що з'явились на сторонах київських „Университетских Извѣстий“ одна по однїй і присьвячені історії кривицьких князївств до к. XIV в. Вони заповнюють певну прогалину в нашій історичній лїтературі, бо недавня праця д. Довнара-

[1]) Зауважу ще, що він подекуди хибно розуміє наше слово: громадський в значінню gminny, замісь społeczny.

Запольского (Исторія земель Кривицкой и Дреговицкой до к. XII в., 1891), присьвячена між иньшим і Смоленській та Полоцькій землям, обіймає значно меньший період, при тім не виріжняє їх з ґрупи полїтичних тїл, що утворились на етноґрафічнім кривицько-дреговицьким ґрунтї, а иньші видання, давнї й нові, присьвячені специяльно Полоччинї й Смоленщинї, не відповідають сучасним науковим вимогам. Для нашої науки обидві моноґрафії цікаві, розуміє ся, лише посередно, в такій мірі, в якій ті дві землї давньої держави Руської ілюструють історию її взагалї і дають анальоґії для иньших земель, українсько-руських специяльно.

Автор першої моноґрафії д. Петро Голубовский, теперішнїй професор київського унїверситету (наступник на катедрі проф. В. Антоновича) положив значні заслуги коло студийовання поодиноких земель давньої держави Руської, присьвятивши їм всї більші свої працї. Історнї Сїверської землї присьвятив він свою першу студенську працю (Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в., К., 1881), маґістерська дісертация його присьвячена історнї кочовничих орд, що займали українські степи (Печенѣги, Торки, Половцы до нашествія Татар, исторія южнорусскихъ степей, К., 1884); нарештї для дісертацнї докторської вибрав він историю Смоленської землї, присьвятивши її вгорі названу книжку (друковалась в Київських Университетских Извѣстіях в р. 1894—5).

Серед істориків, що обробляли історнї поодиноких земель давньої Руси уставила ся певна схема для того рода моноґрафій — огляд ґеоґрафічний, історичний, внутрішнїй устрій; д. Голубовський в своїм часї виступив (в рецензнї на мою книжку про Київщину — К. Старина 1892, IX) проти такої схеми, і свою книжку уложив инакше: за просторим оглядом фізичних обставин, кольонїзацнї й полїтичних границь землї (с. 1—86) подає він огляд промислу і торговлї (с. 87—170), далї наступає катальоґ смоленських князїв (с. 171—206), огляд громадсько-полїтичного житя землї (с. 207—258) і на останку — полїтична історня (с. 259—334).

Вже з сього виказу видно, що автор переважно зайняв ся т. зв. внутрішньою историею, віддавши зверхній, полїтичній лише третину книжки; розуміє ся, така перевага першої над другою цїлком рациональна і відповідає зовсїм сучасним вимогам науковим, лише при тім не повинна тратити що до глубини і докладности аналїзи история зверхня, бо й при сучаснім напрямі науки, що порвала з традициями описування подій, героїв і династий, ся остання має свою важність за для першорядного впливу свого на історию культурну і громадсько-полїтичну. Про огляд зверхньої історнї будемо говорити низше, а тепер що до загального укладу працї зауважу, що як природним з'являєть ся получеинє до купи огляду фізично-ґеоґрафічного з оглядом промислу, торговлї й побуту, так

неприродне відірваннє від сього огляду осьвіти й письменства й прилученнє до огляду громадсько-полїтичного устрою; причиною такого пляну у д. Г. був, мабуть, звязок сієї просьвітної справи з духовеньством, але тут власно показуєть ся, що стара схема, хоч проти неї виступав автор, мала також свої внутрішні причини. Тай уклад верств громадських тїсно сполучений з побутом економічним, так що й тут знову — задля прилучення їх до огляду громадсько-полїтичного устрою, бачимо певне механїчне роздїленнє. Може відповіднїйше було б умістити по оглядї промислу і взагалї економічного побуту огляд громадського складу, далї — орґанїзацию управи (принаймнї в період до-історичний), і потім — зверхню полїтичну історию. В усякім разї катальоґ князїв вставлено не на місцї, і поставити його треба було б по оглядї зверхньої історнї, як його доповненнє.

Що до свого історіоґрафічного методу автор вже в передмові до попередньої своєї дісертациї (про людність степову) заявив, що виключає всякі вказівки на погляди, які істнують в історичній лїтературї на ту чи иньшу справу і взагалї на становище в ній поодиноких питань, уважаючи се цїлком безпотрібним балястом: „раз ми будуємо на основі перших джерел, тим самим виступаємо проти тих поглядів, з якими не згоджуємо ся. Ми не пишемо історпї студийовання питання, а студиюємо саме питаннє“. Того самого погляду й методу тримаєть ся автор і в новій своїй розправі. Одначе менї він здаєть ся не конче оправданим. Працї автора сей метод не полекшує: всякий дослїдник попри джерелах повинний ознайомитись докладно з лїтературою свого питання, се річ загально принята, бо навіть перестаріла книжка часом може його чомусь навчити, і хибна в основі теория може мати здорові гадки в подробицях, і навпаки. Що до читача, то погляди неможливі, відкинуті наукою, дїйсно, нема чого йому переказувати, се справдї належить до історнї студийовання питання, але є маса випадків, де можна на певну справу ріжним способом задивлятись, і де сам автор, коли він хоч трохи здатний до обєктивности в поглядах, сам почуває, що його спосіб рішення того чи иньшого питання не єдино можливий, і що иньші погляди також мають певне право на істнованнє; в такім разї читачу дуже цїкаво й користно знати не тільки, як задивляєть ся сам автор на справу, але й те, яке місце займають його погляди в становищі сього питання в науцї; се помагає йому самостійнїйше, сьвідомійше приймати виводи автора, не йдучи за ним на слїпо, а з тим і сама праця стає для нього користнїйшою. З того погляду розвідки, написані методом проф. Голубовского, властиво надають ся скорше для близших специялїстів, не для ширшої громади, бо для неї совістно зроблений звід результатів сучасних дослїдів користнїйший нїж субєктивна, хоч би й дотепна оріґінальна праця. Певна страта

авторської працї на такі лїтературні вказівки (не так і велика, бо такі вказівки можуть обмежатись лише важнїйшим і бути короткими) вирівнює ся її користию, а що сей метод не виключає і не вяже самостійних поглядів автора, нема чого й казати.

Як трудно консеквентно перевести той метод і задержатись при виводах на основі самих джерел, показує і сам автор, від часу до часу роблячи уваги (дуже невеликі вправдї) що до поглядів инших учених (напр. на с. 17 ув. 3, 46 ув. 2, 49 і т. и.).

По сих загальних увагах перейдемо до поодиноких глав. В 1-ій главі автор починає з гідроґрафії, застановляючись на нїй докладно з огляду на значіннє, яке вона мала при кольонїзациї; автор слїдить тут річні дороги, як звичайно се робить ся; признаючи важність їх, думаємо лише, що того рода означення річних доріг, зроблені при столику на мапі, мають досить проблєматичне значіннє без провірки їх в дійсности. Сей огляд гідроґрафії приводить автора до виводу, що вона улекшала рух і мішаннє людности, і сей же вивід, на його думку, потвержує материял археольоґічний; зауважимо, що деякі виводи автора занадто катеґоричні при сучаснім дуже ще початковім станї місцевої археольоґії (напр. на с. 20 — про материял славянських могил), иньші знов оперто на материялї ще дуже не багатім (напр. про етноґрафічну границю Кривичів — див. с. 17, 43, пор. с. 51); взагалї виводи, які автор робить тут на основі материялу археольоґічного і лїнґвістичного не завсїгди добре оперті на фактах і не відповідають часом сьому фактичному материялу. Так напр. на с. 31 читаємо припущеннє, що колись угро-финська людність йшла далеко на південь, стикаючись з скитско-іранською, бо сим поясняють ся слїди іранського впливу на финську мову; далї (с. 33) автор досить обережно говорить про істнованнє в полудневій частинї сучасної Росії назв „созвучних“ з північними, про деякі топоґрафічні назви, що можна об'яснити з мови финської, а низше (на с. 34) вже читаємо, що з огляду на се не можна припустити, аби на териториї Смоленщини не було Финів колись (катеґоричний вивід з припущень?), а ще низше вже довідуємось, що „Финскій нарід“ протягав, як ми бачили, свої осади до Карпатської правітчини Славян (с. 50).

Дуже проблєматичний характер має дальша арґументация автора: з звістних Merens, Mordens, Tiudas Iорланда виводить ся догадка, що сї народи жили тодї більш на полудень (об'яснити можна се цїлком инакше — див. мої Виїмки с. 11); з істнования на кривицькій териториї людности з білоруською і великоруською мовою, виводить ся, що та двоїстість залежала від вплива литовської мови, і на териториї сучасної

білоруської мови в доісторичні часи роспросторений був нарід литовський (с. 43); з однаковим правом хто не будь міг би припустити дві початкові етноґрафічні основи у сучасних поліських і центральних диялєктів українсько-руської мови.

Цілком проблєматичний характер має і теория славянської кольонізациї, що наступає по тому у автора: виходячи з думки (дуже непевної, хоч у автора вона не підлягає сумніву — с. 42) про правітчину славянську коло Карпатів і опираючись на гіпотези археольоґічні і лінґвістичні (с. 41, 43), пізнійші перекази (с. 52) і баламутні звістки Якимівської літописи (с. 46)[1]), він виводить схему славянської й специяльно кривицької кольонізациї, і ся схема представляєть ся вже чимсь певним (с. 50, 86).

Я застановив ся над сею частиною, бо необережне орудованнє матеріялом і робленнє не досить уарґументованих виводів в ній виріжняєть ся від загального характеру праці, солідного й основного[2]).

Друга половина глави присьвячена осадам і границям Смоленської землї. Головним і дорогоцінним джерелом з'являєть ся тут грамота Ростислава, і відшукованнєм згаданих в ній осад головно займаєть ся тут автор, догадуючись, що вони в грамоті виступають ґрупами, звязані або ґеоґрафічним своїм положеннєм або звязком торговельним (с. 62, 68); сей останнїй звязок одначе мусить довільно досить уставлятись, і тому не має великої певности. Другий закид можна зробити, що автор часом слабо трохи опирає означіннє тієї чи иньшої осади: зближає назви цілком иньших пнів (напр. с. 59 Лодейниці і Лодижичі), бере припадкові ознаки (с. 80, церква в Крупцї). Додамо ще, що належність місцевости до двох сусїдних держав не завсїди означала „страшенну плутанину граничних відносин (с. 85), а могла бути цілком натуральним становищем для граничних, неутральних осад (пор. В.-Буданова і Леонтовича — Очерки Исторіи литовско-русскаго права с. 177 — про такі волости на границях в. кн. Литовського).

В главі другій автор оглядає попереду промисли, стан культурний людности, торговельні зносини і дає просторий екскурс про редакциї

---

1) Не дуже більше варта і звістка Архангелогородського літописця, дуже пізнього.

2) Дрібні уваги: автор означає сторони ріки навпаки (с. 14, 28): замість правого боку виходить лївий; на с. 47 (і 105) автор говорить про згадку Полоцька в умові Олега з Греками, тим часом як се місто стоїть не в текстї умови, а в оповіданню лїтописця, що міг його взяти і з умови Ігоря; на с. 49 до авторів, що виводять імя Кривичів від криве, треба додати Тебенькова; Еймундова саґа заховалась в пізнїйшій редакциї, тож і не може служити важним доводом на с. 48; ледви чи про верхнїй Дніпро (на території Радимичів) можна сказати, що він не мав важного торговельного значіння (с. 52).

умови торговельної Смоленська з Нїмцями, де уставляє хронольоґію, історичні обставини й обопільні відносини їх (с. 110—132), і потім — головно на основі її — описує торговлю Смоленська з Нїмцями; в кінцї глави додано en regard текст умови з двох редакций (с. 156—170). Автор — цїлком справедливо — для сього представлення ужив звістки специяльно смоленські, не користаючись загальними відомостями про давню Русь (с. 137); але при тім користав — за браком давнїйших — зі звісток пізнїйших, XVII—XVIII в. (с. 89—90, пор. с. 95, 98): думаємо, що з тих самих причин, з яких автор обмежив ся звістками місцевими, треба було обмежитись і що до часу. І тут подекуди автор говорить катеґорично про те, що властиво є лиш догадкою (с. 91 — старини), подекуди з одиничних вказівок роблять ся раптом дуже загальні виводи (с. 102). Звязок, що автор уставляє між скарбами монетними і напрямом доріг торговельних, трохи натягнений (не зауважено припадковости анї самих скарбів, анї їх находок) — с. 101, 104. Цїлий екскурс про редакциї умови належало б виділити і дати в кінцї книжки, як додаток.

За усїми тими хибами, що головно можна звести до невідповідности між представленнєм і фактами, на яких воно оперте, — сї дві глави, становлячи майже половину книжки, представляють заразом найбільш цїкаву, найлїпш оброблену частину розправи; автор використав дуже ріжнородний материял, перейшов велику лїтературу і многосторонно оглянув справу, як рідко в якій иньшій моноґрафії про давні руські землї.

Гл. III містить в собі катальоґ смоленських князїв; він призначений для всякого рода справок: князї йдуть в порядку азбучнім, при кождім зведені лїтописні відомости про нього; до сього додано ґенеальоґічний реєстр і таблицю. Що сей катальоґ треба б було умістити де инде, я вже казав; зауважу ще, що автор лїпше б зробив, як би все, що може мати цїкавість для загальної історії землї виніс би звідси в свій огляд зверхньої історії, бо тут часом при княжих біоґрафіях застановляєть ся і над справами загальнїйшого характеру (див. напр. екскурс на с. 197), тим часом сей катальоґ ледви чи хто буде перечитувати по ряду.

В гл. IV автор насамперед зберає слїди (як звичайно — дуже бідні) полїтичної дїяльности громади, функций віча, характеризує житє громадське (с. 217), переходить до князївської власти, адмінїстративної орґанїзациї, по тому наступає громадський склад — верства боярська, духовенство (для селянства в Смоленщинї майже нема нїяких звісток); про дружину автор говорить при князївській власти і адмінїстрациї, про осьвіту — при духовенстві; оглядом лїтературних утворів Смоленщини і лїнґвістичних відомостей Смольнян кінчить ся глава; в кінцї доданий текст грамоти Ростислава.

Що до орґанїзациї власти автор стоїть на становищі діархиї: „до останнїх днїв самостійного істнованя Смоленська віче є головою землї зарівно з князем і як мусїло уступатись, то лиш по енерґічнім противленню, під натиском сторонньої сили“ (с. 222); автор одначе не пробує виясняти, яким компромисом мирили ся суверенні права віча з компетенциями князя, і з його слів можна виводити, нїби певні компетенциї були причиною боротьби віча з князем; се наближало б смоленський устрій до новгородського, тим часом як в українсько-руських землях віче претендує не на компетенциї, а на право контролювати дїяльність князя і його аґентів; треба було б по можности вияснити сю точку.

Що до характеристики громадського житя, то автор користає з слів житиня Аврама Смоленського (с. 217—8), що дуже тхнуть риторикою і тому ледви чи можуть уважатись за історичний документ.

Що до боярства то на с. 226 автор відріжняє його („місцеве смоленське боярство“) від дружини, кажучи, що з поміж нього князь іменував тисяцького; доводів на таке іменованнє тисяцького з поміж бояр не-дружинних автор не наводить, та їх і нема; а низше (с. 229) автор зауважає, що дуже рано в Смоленщинї дружина злила ся з місцевим боярством; коли так, то повстає питаннє, чи можна говорити за боярство не дружинне, як особливу верству громадську? (в дїйсности цїлковите злученнє боярства дружинного з земською аристократиєю припустити трудно — див. Очеркъ ист. Кіев. з. с. 351).

В своїм оглядї просьвіти автор для ілюстрациї смоленської осьвіти притягнув деякі джерела не зовсїм справедливо: осьвіта Клима Смолятича зовсїм не може сьвідчити про се (с. 242), бо Клим хоч би й був Смольнянином з роду (автор не застановив ся над тим, чи дїйсно Смолятич — Смольнянин), осьвіту свою міг завдячувати зовсїм иньшим культурним центрам; в своїм листї до смоленського сьвященника Хоми він зовсїм не сьвідчить про знатє Хоми або його учителя Григория в грецькій мові, або що для них не чужими були утвори письменників грецьких (с. 243), навпаки противоставляє їх ученим книжникам київським, кажучи метафорично, що сї Смольняне вміють лише елементи, азбуку. Оповіданнє Татїщева про просьвітну дїяльність Романа Мстиславича (с. 222—3, 254) після уваг Ґолубінского треба приймати що найменьше cum grano salis, а євангеліє не звісно де писане і лише переховане в Оршї (с. 245), розумієть ся, не може бути доводом про списуваннє рукописей в Смоленщинї.

Остання глава містить в собі коротенький огляд зверхньої історії землї. Подекуди автор одначе трохи поверховно трактує справу, не заглубляючись в причини та звязок подїй; можна б дарувати часом деякі подробицї, подані з джерел автором, аби натомість була вияснена ся

праґматична сторона подій. З подробиць, не спиняючись на меньш вэжнім, зауважу, що ледви чи можна згодитись з автором, нїби в землї смоленській не було удїлів в значінню полїтичних одиниць, як по иньших землях, що князь смоленський все зіставав ся цїлковитим хазяїном для усієї землї, а удїли його свояків були іно волостьми, з яких йшли доходи на їх удержаннє (с. 277). Автор кидає сю увагу лише по дорозї, не заглубляючись в справу, тим часом вона дуже важна, і думка автора дуже була б цїкава, як би можна її довести (в науковій лїтературі є такий погляд що до удїлів княгинь). Автор опирає її лише на тім, що до середини XIII в. в Смоленщинї ми не знаходимо боротьби за удїли; але се зовсїм не доводить того: боротьби не могло бути за для нечисленности родини, родинного почуття, яким визначають ся часом певні родини, далї — задля уставленого порядку в переходї кожного члена родини з меньшого удїла на більший і т. и., але при всїм тім кождий князь міг бути володарем цїлковитим в своїм удїлї.

На сїм кінчаю уваги; я застановив ся досить широко над книгою і перейшов її подекуди детально не для того, аби зменьшити її вагу наукову, а власне — з поважання до наукових заслуг автора в давнїй руській історії і в надії, що мої замітки можуть шан. авторови де в чім придатись. За всїм вказаним книга його представляє одну з лїпших історий поодиноких земель давньої Руси і становить цїнну вкладку в історичну лїтературу.

VI.

Коротші далеко будуть мої уваги на історию Полоччини д. Данилевича. Се студентська робота, написана на предложену факультетом тему і представляє першу більшу наукову працю автора; відбило ся се і на технїцї роботи, з її подекуди слабо обробленим стильом і важким, непрозорим способом викладу, де не завсїди автор уміє відріжнити важнїйше від другорядного, від деталїв, відповідно розложити оповіданнє, щоб виразно виступали факти більш характерні, що служать вказівниками еволюциї історичної і т. и.; за всїм тим праця автора, як на початкову, випала дуже добре, а і без огляду на се становить користну і пожадану роботу, бо для Полоцької землї за часів полїтичної відрубности її не було досї специяльної моноґрафії.

Автор прийняв звичайну схему моноґрафій про краї давньої Руси і в трох роздїлах, присьвячених огляду ґеоґрафічному (перша глава, с. 1—38), зверхнїй полїтичній історії (глави I—V, с. 39—176) і внутрішньому устрою й побуту (глава VI с. 177—247), старав ся дати

можливо повну збірку відомостей про Полоцьку землю, перевірених критично, головно лїтописних і документальних, оминаючи надто гіпотетичний елємент. Мету сю в значній мірі осягнув автор. Він дійсно досить обережно і критично вибрав відомости з широкого круга джерел і осьвітив їх здебільшого відповідно. Можна зазначити подекуди критичні помилки, але вони не численні. Частїйше дає себе почувати в кінцї недостача ширшого осьвітлення фактів; подекуди се, мабуть, виникло з похвальної охоти автора — вистерегатись „гіпотез, що не були б збудовані на основі певних фактів“, але, як то кажуть Нїмцї, не годило ся з купілею викидати й дитину й бути занадто боязьким, коли є можливість для поставлення оправданої гіпотези, підказаної самими фактами.

В першій главі автор уставляє границї Полоцької землї й оглядає осади. Якось не в'умів автор здати собі справу з етноґрафічного підкладу землї: говорить він про „етноґрафічні границї Полочан“, не вияснивши етноґрафічного типу їх — кілька уваг про се кинув він в нотках, вертаєть ся до сієї справи не раз потім (екскурс про ознаки полоцького диялєкту знаходимо на невідповіднім місцї — в кінцї книги), але етноґрафічний підклад зістаєть ся не виясненим докладно; автор занадто легко собі збув погляд про дреговицьку основу Миньщини (в нотцї на с. 3), а на основі її пробувано об'яснити полїтику минських князїв, їх відокремленнє від полоцьких і боротьбу з київськими — об'ясненнє дуже важне, над ним в усякім разї треба було докладнїйше застановитись. Границї землї означав автор близше на основі хороґрафічних назв (метод Барсова), — джерела не дуже певного, а при сїм означенню границь не скрізь вказує джерела, на яких його операє. Історию кольонїзациї землї скорше б сподївались ми бачити тут, нїж в дальшім роздїлї.

Історичний огляд розпочинає автор короткими — занадто вже — відомостями археольоґічними і висловивши гадку про финську кольонїзацию в перед-славянські часи, переходить до кольонїзациї славянської; питання сї трактовані одначе занадто коротко і побіжно, дає себе відчувати користаннє фактами з других рук — правда, що трудно й жадати від автора більшого в тих важких питаннях, що стояли лише в частковім звязку з його темою. За те почавши від історичних часів автор опанував свій предмет і показує докладне обзнайомленнє з джерелами й лїтературою — головно российською; джерела і лїтературу цитує він детально, вправдї — не запускаючись в полєміку. Зауважимо по дорозї, що автор стоїть на становищу антинорманськім, і на його погляд „Олег був таким же полянським князем, як Аскольд і Дир, і початок оповідання про завойованнє Київа Олегом можна об'яснити тим, що Аскольд

(або Дир) княжив в Київі, а Олег в якімсь иньшім містї“ (с. 57). Гадка в усякім разї ориґінальна.

Історию Полоччини подїлив автор на чотири періоди: до утворення з Полоччини осібного князївства по смерти Володимира, до повороту полоцьких князїв з византийського заслання, до князювання литовських князїв, і до кінця полїтичної відрубности полоцької землї, себ то до уступлення Скиргайла й Свидригайла з Полоцька й Витебська: подїл взагалї добрий, але випадало б його трохи лїпше умотивувати, вказати лїпше значіннє сих граничних точок.

Можна пожалувати, що автор не застановив ся близше над причинами, чому полоцька земля зайняла якесь виїмково-відрубне становище серед иньших земель: автор лише констатує, що в лїтописи нема про те вказівок (с. 61), але на тім, розуміють ся, не кінець. Характеристика Всеслава вийшла занадто панеґірично і слабо оперта (с. 63). Полїтика його, боротьба з Ярославовичами і взагалї цїла ся цікава фіґура історична зісталась невиясненою. Рівнож не об'ясненою вийшла дїяльність другої інтересної фіґури — Глїба Всеславича, і взагалї цїла боротьба полоцької династиї з київськими князями. Знову закінченнє сієї — III глави може бути взірцем нещасливої стилїзациї, яку подибуємо часом у автора.

В істориї нїмецького завойовання й панування литовських князїв в Полоцькій землї автору можна закинути необзнайомленнє з працями нїмецькими до істориї Лївляндиї й польськими — до істориї в. кн. Литовського (напр. моноґрафію Лятковского про Мендовга, Смольки про відносини Кейстута і Ягайла).

Не вдаючись в подробицї оповідання автора, перейду до огляду внутрішнього устрою. Взагалї він представлений досить правильно. Автор стоїть на принципі діархиї і надає вічу головну ролю в управі. Можна пожалувати, що автор не застановив ся над впливом, який міг мати полїтичний росклад землї за Всеславичів на відносини віча полоцького до пригородів, а також над перемінами, що вийшли в становищу віча при переходї полоцького стола до князїв литовських: очевидно, відносини сих литовських князїв, з їх девізою: старини не рушати, могли чи навіть мусїли бути иньшими в порівнянню з князями Володимерової династиї, що виховалась в сьвідомости свого природженного, монопольного права князювати в своїх „отчинах“ і мала ще в сьвіжій памяти пригнїченнє вічевої дїяльности елементом князївсько-дружинним в період формовання Руської держави. Не досить ясно представив автор також ролю віча в звичайній управі землї. Здаєть ся, що автор не признає нїякого специяльного круга компетенций, а лише право контролї і полагодження всякого рода справ в обставинах надзвичайних, але се треба було б ви-

разнїйше представити; вічеве право суда, признане автором на с. 192, підлягає значному сумнїву: коли князь боявсь з'явитись в Полоцьку по нещасливій битві, то, мабуть — сподївавсь вигнання, ще з грабованнєм свого двору і дружини, а не суду: віче не судить князя, а зриває з ним, коли тратить довіре до нього, і для того не потрібує судової розправи; рівнож згадки в торговельних умовах про суд „Полочан" означають лише суд полоцький взагалї, в противність нїмецькому, а не вічевий специяльно.

До росправи додав автор реєстри і таблиці князїв і мапу історичну; на остатнїй треба б пояснень до означень граничних і більше назв річок.

Закінчу свою замітку жаданнєм, що б ся праця автора не була останньою в сфері давньої руської історії.

VII.

По виданню розправ д. Голубовского і Данилевича цикль моноґрафій по історії поодиноких земель наближаєть ся до кінця. З земель сих тепер лише Турово-пинська і Переяславська не мають специяльних моноґрафій: істория першої до к. XII в. увійшла, яко частина, в моноґрафію М. Довнара-Запольського про землї Кривичів і Дреговичів, Переяславська, як частина етноґрафічної сїверянської території — в історию Сїверської землї; одначе специяльні моноґрафії були б доконче пожадані.

Але деякі з оброблених давнїйше земель вимагають зі зростом суми відомостей і з розвоєм вимагань наукових нового оброблення. Передовсїм се треба сказати про історию Новгорода і Пскова: славна праця Костомарова, що мала так важне значіннє в розвою історіоґрафії давньої Руси взагалї, анї що до материялу, який автор мав, анї що до методу студиї вже не відповідає потребам сучасної науки, а пізнїйші моноґрафічні роботи (між ними головне місце займають розвідки Нікітского, ориґінальні, але часом апріорні) не можуть заступити цїлостної історії. Так само дуже потрібне нове обробленнє історії Галицької Руси в часи до польського завойовання по давнїх поважних на свій час працях Зубрицького і Шараневича.

Нарештї — все ще зістаєть ся не заповненою прогалиною істория Руси, що дісталась поза границями Руської держави і тим особливо цікавої — Руси угорської. Вище обговорена праця Філєвича, як ми бачили, хоч близше її присьвячена, не зробила властивого

поступу в сїй так мало обробленій справі. Сї дві задачі останні — обробленнє історії Руси Галицької (з теперішньою Буковинською) і Угорської передовсїм тяжать на Українцях галицьких; заінтересованнє Русию Угорською, що виявилось в Галичинї останнїми часами, дає надію, що раз уже ся справа вийде за межу загальних пригадувань і дезідерат і прийде до детального студийовання — на ґрунтї.

М. Грушевський.

БІБЛЇОҐРАФІЯ

(рецензиї й справоздання).

А. О. Кашпаръ — Раскопки кургановъ въ окрестностяхъ Симферополя, произведенныя проф. Н. И. Веселовскимъ въ 1895 году (Извѣстія Таврической ученой архивной коммиссіи N 24, 1896, с. 138—150 + таблиця).

Інтерес сих розкопок полягає головно на находках в т. зв. кількоповерхових могилах. На споді, в ґрунті в них показувались могили з т. зв. фарбованими кістьми. Сей похоронний обряд, що характеризував ся, як догадують ся, обмазуваннєм трупа грубою верствою червоної мінеральної фарби, широко розповсюднений на нашій териториї (і не лише на нашій, бо напр. констатований в Італїї) і належить до періоду неолїтичного. Находки кримські виказують сей обряд на переходї від неолїтичної культури до металїчної: в однїй находцї на черепі була пара срібних кульчиків (сережок), в иньшій мідяна стріла, наручники з мідяного дрота і меч (з чого?), в третїй мідяний спис і заразом дві кремяні шкрябалки. З сього виходило-б, що тут, на чорноморськім побережу ся культура стрілась з розвиненою вже металїчною культурою — правдоподібно заморською, привозною, і підпала її впливови.

На останнїм з'їздї археольоґічнім в Ризї проф. Кулаковский, теж на основі подібних кількоповерхових могил, проєктував назвати сей тип кімерийським, як ще давнїйше називав їх проф. Самоквасов. Назва була-б добра, коли-б назва Кімерийцїв для чорноморської людности в давнину не мала, як можна судити, наскрізь умовного, конвенцонального характеру і як би ми щось знали за ту кімерийську культуру.

В кількоповерхових могилах над сими фарбованими гробами лежать гроби двох типів: одні, звичайно пограбовані і зруйновані вже, належали

до культури металїчної, характеризованої присутностию золота в значнім числї, і се було, очевидно, причиною їх зруйновання чи окрадання — се могили т. зв. скитського типа. Другий тип — се могили вояків з зелїзною зброєю і конем; очевидно, се могили ще пізнїйші.

Обопільні відносини сих типів можна отже уставити з значною правдоподібністю. Иньші похоронні типи, що стріли ся тут же — не так ясні. Взагалї справозданнє се не досить докладне, де що недоговорює, і можна пожадати публїкациї автентичних дневників і находок, що могли-б нам вияснити з цїлою виразностию надзвичайно цїкаве і важне питаннє: як наступали по собі тих кілька типів похоронних. *М. Г.*

Geschichte der byzantinischen Literatur von Iustinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453) von Karl Krumbacher (Handbuch der classischen Altertumswissenschaft, herausgegeben von Dr. Iwan von Müller, IX Band 1 Abteilung) вид. 2, Монахів, 1897, XX+1193.

Перше виданнє історії византийської лїтератури К. Крумбахера, теперішнього професора монахівського (München), що вийшло в р. 1891, розійшлось від разу, і вже кілька лїт як вийшло цїлком з продажі. Се одно вже сьвідчило про потребу в такій працї і про вартість її. Воно, дїйсно, дивно й подумати, що така важна з культурного й історичного боку лїтература як византийська, немала доти наукового огляду загального. Потїшений усьпіхом першого видання, автор доложив рук до його усовершення. Він доповнив свій курс не лише новою лїтературою, але ввів до нього силу нового матерuялу, зачерпненого з студийовання рукописей і значно розширив суму попереднїх відомостей; прийшов новий віддїл специяльної лїтератури (право, науки лїкарські, математика і астрономия, науки природничі і воєнні) — с. 605—638; розширено віддїл теольоґічної лїтератури, до чого автор взяв до спілки специялїста — А. Ергарда, професора церковної історії в вюрцбурськім унїверситетї, що й обробив цїлий сей просторий віддїл (с. 37—218), а знов иньший спільник — єнський історик Гельцер подав короткий підручник византийської історії від Теодосия до завойовання Константинополя, уміщений в додатку (Abriss der byzantischen Kaisergeschichte, c. 911—1067). Сей компактний курс, з масою дат, без цитат (їх заступає покажчик лїтератури в кінцї книжки), доповнений реєстрами імператорів і константинопольських патриярхів, становить дуже користний додаток до працї Крумбахера, хоч може неоден з читачів волїв би мати сей огляд історичний в ширшій формі і в осібнім томі.

Особливу увагу звернув і як сам каже — з особливим замилованнєм обробив автор бібліоґрафію; для неї не пожалував він місця: крім просторих виказів бібліоґрафічних — загальнїйших при початку кождого розділу, і специяльнїйших — в кінцї поодиноких параґрафів, подав автор в кінцї книжки великий систематичний показчик бібліоґрафічний (с. 1069—1148). Бувши редактором специяльної часописи (Byzantinische Zeitschrift), що особливу увагу звертає на бібліоґрафію, має автор рідке обзнайомленнє з сучасною лїтературою, а при тім сильно старав ся зібрати материял з періодичних видавництв давнїйших, навіть меньше приступних видавництв славяньських, волоських etc.; розуміеть ся, при надзвичайно великім обсягу науки і силї силенній видавництв шан. автор не міг цїлковитої повноти осягнути, ще більше мусїв цитувати на основі посереднїх відомостей, упущено напр. немало не лише з нашої, але і з росийської наукової лїтератури, але за всїм тим бібліоґрафія книжки дуже богата і дає можливість бодай з виказаної лїтератури прийти до решти; лїтература доведена, як то кажуть — до вчорашньої днини: заведені видання 1896 р.

Про надзвичайну вагу і користність сеї працї нема чого казати. Для української науки, що звязана з Византиєю і її письменством і культурою тількома звязками протягом майже цїлої своєї історії, вона має специяльний інтерес. Для всякого рода справок се підручник доконче потрібний, бути підручником — се і мета книжки, але було-б пожаданим поза датами, бібліоґрафічними виказами etc. більше вказівок загальнїйшого характера, ширшої оцїнки і характеристики поодиноких утворів лїтературних і їх авторів, себ то того, що властиво становить відміну справжньої історії лїтератури від підручника. Як коротко і конспективно трактовані тут справи, вистане для пересьвідченя сказати, що автор присьвятив Константину Порфирородному напр. властиво півчетверта сторони, а Льву Диякону трохи більше як сторінку. Повторяю, книга й має служити не чим иньшим як Handbuch'ом, але історня лїтератури — desideratur, і коли від кого, то від шан. автора міг би учений сьвіт її найскорше сподїватись. *М. Г.*

И. Соколовъ — Состоянie монашества въ Византiйской церкви съ половины IX до начала XIII в. (842 до 1204), Опытъ церковно-историческаго изслѣдованiя, Казань, 1894, с. 536.

„Ченцї Західної Европи дочекали ся уже своєї історії; східні ченцї ще ждуть свого історика". Сї слова Ленормана, справедливі взагалї до всеї історії східного чернецтва, більш всього належать до

того періоду його, що обіймає наш автор своєю працею. Окрім Атона, нема майже нічого докладно вислїджено про східне чернецтво середних часів істориї Отже д. Соколов, як і сам каже в передмові до своєї працї, взяв ся поповнити брак історичних росправ про східне чернецтво і вибрав такий його період, який є самим темним в істориї, — від часів іконоборської єреси до латинської імпериї (842—1204).

Середні часи істориї — се царство ченцїв. Нїколи не було їх так багато і нїколи не грали вони такої видатної ролї, як в середні віки. Що до Византийської держави, то тут їх було безперечно занадто багато. Доволї нам глянути на реєстр манастирів, що наш автор подає в кінцї своєї книжки, щоб запевнити ся в свому, — реєстр сей займає 20 сторін міленького друку. На великий жаль, автор дуже мало цікавить ся питаннєм, які причини впливали на такий широкий розвій манастирів та чернецтва. Він, правда, коротенько зазначає, що головними причинами такого факту були: релїґійність тодїшнього суспільства, непевність полїтичного стану Византийської держави та мода, або манїя, будовання манастирів. Але хіба-ж се всї причини? і хіба ті причини, що виставив автор, є справдешними причинами такого широкого розвою чернецтва? Релїґійність не є дійсна причина розвою чернецтва, бо можна бути релїґійним і в миру; непевність полїтичного стану держави теж не є причина розвою чернецтва, бо полїтична непевність держави є також і непевність самих манастирів; мода, або манїя, будовання манастирів сама повинна мати якусь причину свого істновання. Очевидно, глубші культурні, суспільні та економічні болячки Византийської держави того часу сприяли розвою чернецтва, коли-б явилась аж манїя до будовання манастирів. Але про них автор нїчого не каже.

Всю працю автор подїляє на дві частини: в першій — він викладає фактичну історию чернецтва; в другій — малює його внутрішний стан.

Викладаючи фактичну історию манастирів, автор подїляє її на два періоди — період Македонської династиї (1 глава) і період династиї Комненів (2 глава). Цїсарі македонської династиї були дуже „монахолюбними“, і через те за їх часів становище східного чернецтва було найлїпшим. Майже всї вони сприяли розвою чернецтва. Вони будували манастирі, дарували їм землї, хутори з їх селянами і т. и. Через те багацтво манастирів з кожним роком побільшувалось, побільшувалось і число манастирів.

Тільки два цїсарі з сїєї династиї глянули на чернецтво з иньшого боку — Никифор Фока та Іван Цимисхій. Побільшуваннє манастирів та їх богацтва все більш та більш відбирало від держави оподаткованого

селянства та оподаткованої землї, бо манастирські землї та селянство податків на державу не платили. Такий стан річей був дуже некористним для держави. Через те цїсар Никифір Фока видав новелю проти даровання манастирам земель та будовання нових манастирів, а запомогу старим манастирам дозволив лише грішми та господарством. Але, каже автор, виконувала ся тільки перша половина, а що до будовання нових манастирів, то воно мало місце і за Никифора. Новеля Фоки оставала ся в силї і за Івана Цимисхія, але вже Василь II скасував її, і манастирі знову почали побільшувати ся та богатїти.

В другій главі автор розглядає історию манастирів за часів династиї Комненів до Латинської імпериї. Перший цїсар сеї династиї Ісаак відобрав від деяких багатих манастирів землї в державну скарбницю, але вже другий цїсар Константин Дука скасував сю постанову. Михайло Парапінак знову відобрав землї від манастирів. Користували ся манастирським богатством й иньші цїсарі: Олексїй Комнен скасував деякі привилеї манастирських земель, Мануїл Комнен затвердив новелю Никифора Фоки. Починаючи з Андроника Комнена манастирі починають терпіти великі нещастя від латинян та хрестоносцїв, і ся епоха простягаєть ся до самого кінця взятого автором періоду. Яко окремі глави в працю д. Соколова входять: история гори Атона (III глава) та манастирі в патріархатах александрийському, антиохийському та єрусалимському (IV глава). Сї глави автор взяв цїлком у Порфирия Успенського, викинувши лише характерні подробицї, які власне наддають більш всього цїни працям Порфирия.

В другій частинї д. Соколов малює внутрішнїй стан византийського чернецтва: в 1-й главі побут ченцїв, в 2-й орґанїзацию, в 3 й моральний та духовий стан чернецтва, в 4-й значіннє чернецтва в історії византийської церкви та держави. Все се змальовано так блїдо, такими ріденькими фарбами, що не тільки не можна уявити собі картини житя византийського чернецтва, а навіть, прочитавши книжку, досить трудно згадати, що взагалї говорить автор і що хотїв сказати.

Взагалї про книжку д. Соколова треба сказати, що зайві подробицї та особливий спосіб викладання історії по царюванням в першій частинї, брак історичних фактів та подробиць там, де їх власно треба, в другій частинї — робить неприємне враліннє на читача. Сю працю треба назвати не історичною росправою, а простим реєстром византийських манастирів та відносин до їх цїсарів. Через те виходить, що східні ченцї ще й на далї мусять ждати свого історика, який певно покористуєть ся не в однїм з працї д. Соколова. *С. Л.*

С. Карскій — Особенности Мстиславова Евангелія, Варшава, 1895, ст. 25 (відбитка з час. Русскій Филологическій Вѣстникъ 1895, IV).

Після коротенької передмови бібліоґрафічного характеру автор переходить до аналїза памятника з погляду палеоґрафічного, фонетичного і ґраматичного. З палеоґрафічних заміток автора можна занотувати, що досить часто стрічаєть ся ѹ замість оу, найбільш в слові Ісѹс, хоч не можна в сьому помітити консеквенциї; замісць ꙑ раз маємо ьи — сьи; два рази знаходимо прикмету мягкости ' при д — ижд'еноу і жажд'еть.

Фонетичний огляд автор почииає з носових; в Мстиславовім евангелїю юси вже втратили свій носовий характер вимови, дуже часто стрічаєть ся оу і ю замість ѫ і ѭ — коудѫ, роукѫ; не так часто знайдемо заміну оу і ю на ѫ і ѭ. Глухі ъ і ь ставлять ся взагалї вірно, але питання про голос їх в поодиноких словах автор не рішає. З иньших фактів можна занотувати, що повноголос зустрічаєть ся тільки в записи, наприклад Володимирю; замісць подвійного маємо один голосозвук имамь, иматъ, имате і навпаки від пня алк форми з подвійним възаалкатисѧ, възаалчють; автор виясняє се тим, що в въз+алк за приняли за приіменник. В сфері суголосних звертає на себе увагу заміна жд (dj) через ж, на що є богато прикладів, і шт—щ через ч; прикладів сеї останньої заміни дуже мало.

З сфери ґраматичної можна занотувати: шостий відм. основи суголосної ю на имь—єленимь, гноимь; другий відм. основи на а маємо дуже часто ѣ—конѣ і т. п. У прикметників в третім відм. окрім оуоумоу ще стрічаємо оуомоу, ооумоу, оомоу, наприклад Новъгородьскоуомоу, слѣпооумоу, распѧтоомоу. В особових закінченнях дієслів для 2 і 3 од. і мн. маємо тільки ши, ть, ть; дещо характерне знаходимо в основі імперфекта, аориста й дієприкметників.

З ознак складнї занотуємо невірне уживаннє заіменника иже — всѧкъ иже възьрить.... В согласнованню слів дѣла съвѣдѣтельствоуеть, слышавъ бывающааго.... вьсѧ.

Маленький покажчик містить в собі 69 вартих уваги слів і форм. Статя закінчуєть ся уривком з памятника — Л. 28 б. α—β (Ев. Мат. V. 20—26). *О. Г—ий.*

Antoni Prochaska — Przyczynki krytyczne do dziejów Unii, Краків, 1896, с. 68 (відбитка з т. XXXIII Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział historyczno-filozoficzny).

Під таким титулом шан. автор подає, як сам зазначає на вступі, серию специяльних розвідок окремих, звязаних лише своєю (близшою чи

дальшою) приналежностию до історні унії в. кн. Литовського з Польщею за Ягайла і Витовта. Майже половину займає перша розвідка (с. 2—30), присьвячена „Внутрішнїм відносинам в Литві перед унією“. Десять дальших (II—XI) розвідок чи заміток дотикають ся поодиноких питань, звязаних з зверхньою, полїтичною історнєю унії: про автентичність записи Витовта р. 1384; про відступленнє Витовта від віри (католицької); про заміри Ягайла охрестити ся з перед р. 1386; чи Скиргайло був в. кн. Литви і рік його смерти; Витовт став в. князем р. 1401; привилеї Ягайла для Русинів; про з'їзди на Литві, скликувані Ягайлом в р. 1405—6; хто проводив під Ґрінвальдом; про поводи, що привели Витовта до відступлення з під мурів Мальборґа в р. 1410, і його уклади з Жиґмонтом 1412 р.; про дідичне право Ягайловичів на основі Городельського акту.

Найбільш інтересна може бути для нас перша розвідка; вона має вияснити на ґрунтї державного устрою в. кн. Литовського перед унією переміни, внесені унією; вона поділена на два віддїли, в першім автор оглядає орґанізацию в. князївської власти і верстви громадські, князївські і боярські, другий — специяльно присьвячений феодалїзму литовському; автор подає тут інтересну уставу для ленної служби в князївствах Слуцькім і Копильськім, уложену р. 1662 Богуславом Радивилом (с. 21—30).

Питання, поставлені автором, досї не вияснені докладно, не вважаючи на дуже поважні працї істориків російських і польських, що з'явились останнїми часами, і дуже інтересні, але розвязати їх на 20 ст., присьвячених їм автором, де він каже і про князївську власть в XIII в., і про західний вплив за Гедимина, і про феодалїзм в Польщі, — їх, розуміеть ся, не можна розвязати, хіба висловити лише свій особистий погляд. При масї поставлених і зачіплених тут питань переходити їх по одному й оцінювати погляди автора — се було-б дуже трудною та й невдячною роботою, зазначимо лише тезу загальну: деспотичний характер в. князївської власти і невільничий характер громадського устрою в. кн. Литовського, еманципований доперва унією (автор при тім знову оперує загадковим і як нам здаєть ся — заснованим на непорозумінню — терміном: prawo służskie. Характеристика деспотичної, необмеженої власти в. князїв зроблена аподектично, без доводів, і по части оперта на випадках, які могли мати виїмкове значіннє; принаймнї їх загальний характер треба-б довести. Що до обовязків служби до держави, який тяжів зарівно на всїх верствах, то се факт давно признаний в науцї, лише осьвітленнє безправности, невільництва, яке тому дає др. Прохаска, ледви чи може бути оправдане; але про осьвітленнє потім.

Що до феодального устрою, то автор по части опирає його на феодальних термінах латинських і німецьких актів в. кн. Литовського, забуваючи, що тут в сю феодальну термінольоґію могли вкладати ся відносини і факти цілком иньшого характеру, по части на формах устрою в. князївства, що нічого спецефічно-феодального в собі не мають. Материялом для автора при тім послужили присяжні грамоти князїв литовських, що брались з них Ягайлом по унії, — грамоти, що викликані були виключними обставинами унїонними, диктувались польськими сферами дипльоматичними, і з сеї причини можуть лише служити другорядним джерелом що до внутрішнього устрою в. кн. Литовського. Так само і друге джерело — грамоти т. зв. верхівських князїв XV в., що стояли в виключних обставинах, і уклади їх з в. кн. литовськими скорше опирались на праві межинароднім, ніж державнім в. кн. Литовського. При тім автор хоч знає про паралєлїзм в розвою інституций державного права в. кн. Литовського і Московського (хибно уважає він автором сїєї уваги проф. Володимирского-Буданова, тим часом як цілком виразно підніс її ще небіщик Новицький в своїй розвідцї про селян, див. Записки т. IX, Наук. Хронїка с. 21—2), але цілком іґнорує (тим часом як ся сторона має рішуче значіннє в питанню) і виводить феодалїзм із впливу хрестоносних брацтв сусїднїх, розумієть ся — дуже слабо се доводячи. Взагалї західний вплив автор шукає скрізь (навіть об'ясненнє того, що деспотична власть в. князя не перетворювала ся в безправє, шукає він — ще до унії — не так в особистих ознаках (князїв), як в „великім впливі християнського заходу", себ то „впливі, що виходив зарівно від архиепископа ризського і його суфраґанії і від обох братств (zakonów) в Пруснї і Лївляндиї, а також впливі, що йшов з Польщі", а цілком іґнорує ту основу, на якій властиво утворило ся право державне в. кн. Литовського, — право і культуру руську.

Коли мусимо отже занотувати брак фактів і наукового уарґументовання, то, з другого боку, неприємно дає себе відчувати в статї такого поважного ученого як др. Прохаска сила загальних неуарґументованих фраз на тему добродійних впливів унії, католїцизму, західної культури на устрій і житє в. кн. Литовського. Панеґіризуючи лїберальний вплив Польщі і унії, автор все забуває при тім пояснити, що розширеннє горожанських прав було удїлом шляхетської меньшости, при чім на користь її втратила свої дотеперішні права горожанські і людські не-шляхетська більшість, а при тім виказати, що властиво спільного має ідея християнська і справжня культура з таким позбавленнєм прав більшости на користь меньшости.

Той же настрій автора виразно просьвічує і в иньших його, дрібних розвідках; напр. в розвідцї IV читаємо несподїванно таку характе-

ристику Ягайлового християнства перед унїєю: „Відомо одначе, яке то було хрещеннє (chrzest); була то річ потайна, відома тільки прибічникам, була то шата, в яку вбирано княжат, висилаючи їх до ріжних руських князївств, віра, яку ховано потай і на дворі в. князя, послугуючись нею в потребі як полїтичним способом, переповнена єресями манїхеїзму і стригольництва (!), помішаними з забобонами й віруваннями Литвинів". Шан. автор при тім забуває пояснити, як віра, хована потай, могла служити способом полїтичним, і які материяли він має для історії манїхеїзму в Литві XIV в.

Не застановляючись довше над осьвітленнєм і ріжними flosculi, як „Русь вирвав з клещів заплеснїлого сходу, з кайданів служебництва і пут підлої підданської неволї", „соки цивілїзацийні, що схизма заморозила в руськім народї" etc., згадаємо за важнїйші позитивні виводи дра Прохаски в сих меньших розвідках.

В розвідцї V автор доводить, що докази про те, нїби Скиргайло не був в. князем, не важні, і сам, хоч без докладної арґументациї, признає його в. князем в р. 1387—1393. В розвідцї VI пробує збити оповіданнє Посільґе про непорозуміння між Витовтом і Ядвигою і оголошеннє в 1398 р. незалежности Литви, і дату іменовання Витовта в. князем, проти погляду проф. Левицького, переносить на р. 1401. В роз. X доводить, що Витовт не зрадив Польщі в війнї 1410 р., а відступив, боячись за безпечність своїх земель. *М. Грушевський.*

Adolf Pawiński — Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego, 1374—1505. Варшава 1895, ст. VIII+240+LXVII, 4°.

Такий заголовок передостанньої працї недавно помершого вельми заслуженого польського історика А. Павіньского, професора варшавського унїверситету, присьвяченої однїй з найважнїйших сторін польського державного устрою, цїкавий і для нас з огляду на руські землї, що належали до Польської Корони вже в часи, обняті сією працею.

До виходу сеї просторої працї була думка, що польські земські сеймики настають від р. 1454, від статутів даних шляхтї на нєшавських полях. Воно правда, в сих статутах ті сеймики у-перше близше означені тай подані певні розміри їх дїяльности, та се ще не доказ, що перед р. 1454 подібної інституциї не було. Пок. Павіньский і взяв ся показати перші завязки й початковий зріст сеймиків. З тих єго студий зложила ся отся праця, що зробила небувалу переміну в поглядах на XV ст. польської історії. Як у сїй працї порушені й тодїшні відносини руських

земель, що належали до Польщі, то вважаємо потрібним подати головні єї досліди.

Жерелом буйного шляхотського житя взагалї, і специяльно провінциональних сеймиків, треба вважати кошицький привілей з р. 1374, де шляхта добула у Людвіка цїною польського стола такі великі користи, що на них опісля виросла величезна будівля шляхотської вольности. Від тепер польська шляхта не мала платити нїяких повинностей, нї замкових, нї королївських, нї військових поза границями Польщі, і навіть нїяких податків, окрім двогрошевого податку з лану (королївщина, порадльне, подимне) і то з селянських ґрунтів! Наслїдки такої умови ясні від разу: лихий мілїтарний стан, погані скарбові відносини; натурально, з часом переміняють ся житєві обставини, вимоги до житя ростуть, в половинї XIV ст. доволї було двогрошевого податку (разом з иньшими доходами), для вдержаня в руху державної машини, але на завсїди таку згоду могли встановити тільки короткоглядні люде. Зі зростом продукциї і житєвих вимог мусїло незабаром показатись, що звичайні державні доходи не відповідають потребам часу, хоч би вже тим, що вартість гроша чим раз далї паде.

Не пройшло й 40 років, і виявила ся неминуча правда. Ще в 1404 р. король Владислав, коли прийшла справа викупу добржинської землї від Пруських рицарів, а в короннім скарбі не було гроша, — скликав земські сеймики, аби шляхта признала на згадану цїль надзвичайний податок. Шляхта згодилась видати по 12 грошей з мужицького лану (разом з подимним). Се конечна консеквенция кошицького привілею, що на усе, що виходило поза нього, шляхта завше мусїла давати дозвіл. Отже тут є в-перше згадка про земські сеймики. Ще більше: згадка про них у Длуґоша така, що годї сумнїватись, аби перед тим не шукано подібного якого призволу у загалу шляхти. То ж на певно можна сказати, що інституция, яка опісля виступає під назвою сеймиків, починає ся десь в останнїй четвертинї XIV ст. На се є навіть жерельний натяк (під р. 1399 згадка про серадський сеймик, а під р. 1402 про берестейський). Сеймики з р. 1404 ще тим інтересні, що шляхта, розуміючи добре своє заґварантоване становище, додає до ухвали вимову, аби сей добровільний податок не шкодив шляхотським правам і вольностям, аби не був уважаний примусовим. Далї бачимо, що королївське внесенє на сей податок домагалось його від шляхти, ухвала же (знов консеквентно до прівілею 1374, що шляхта особисто абсолютно свобідна від данин) звалює тягар на селян, а окремо на міста. Ось де завязок браку гармонії між обовязками і правами поодиноких станів у Польщі! Шляхта в згаданім роцї має ще по своїй сторонї таку перевагу, що ухвалює сей надзвичайний податок передавати в руки не королївських урядників, а окремих нею вибраних збирачів.

Таким способом пущена раз в рух машина не спинилась, а йшла чим раз скорійшим темпом, доки свойого переможного становища не заґварантовала собі виразно уставами.

Центральний королївський уряд міг від разу порозуміти, куди доведе ся дорога, то ж певно, по змозї не випроваджував справ перед форум шляхти. Але з сего мусїло вийти винищенє державних доходів, що складали ся з дібр коронних, жуп, мита і т. ин. Та хоч уряд здержував ся від прохань до шляхти, сеймикова орґанїзация все таки розвиває ся чим раз більше. Тут трактують ся такі справи, як вибір кандидатів на земські судові уряди, нормованє відносин межи шляхтою і селянством, шляхтою і духовенством і т. и. Але вже з початком XV ст. дїяльність сеймиків не обмежуєть ся в границях самоуправи. Вона навіть бере безпосередну участь в загальних справах. Вона стикаєть ся з центральним урядом не тільки в справах податку (1404), але і в справах загальної управи, має вплив на постанови про монету, на переслїдуваня єретиків, забирає голос у справі вибору короля (1432—34). Правда, в сих справах сеймики ще не мають рішучого голосу, але значінє їх не мале. На елекцийний сейм р. 1434 їм признано право вибору посла.

Усе висше сказане дотикаєть ся тілько земель Великої і Малої Польщі. Руські землї не брали участи в тих рухах. Аж у 1433 р. Русь, згодивши ся признати наслїдство синам Ягайла, була припущена до користей єдлинсько-краківського акту. Від тодї руські землї припасовують ся в орґанїзациї полїтичній, правній та адмінїстративній до земель польських. Коли в 1434 р. на коронацийнім сеймі зрівнано Русь у вільности від податків і тягарів із Польщею, затерлась ріжниця між руськими й польськими провінциями, хоча се, як каже Длуґош, богато пралатів і панів уважали кривдою та образою річи посполитої. Неприхильність польських панів тому зрівнаню, була причиною великого руху серед руської шляхти, та обставини єго близше незвістні. В 1436 р. на вишенських полях зібрала ся шляхта землї подільської, львівської, перемиської, сяноцької, галицької, холмської та белзької і заявила, що пристає до спільного звязку. Умови того звязку були ось які: а) вірність королеви; б) застереженє ненарушимости набутих прав для себе і для спадчиків; в) загальна поспільна оборона. Далї йдуть два найважнїйші пункти: г) против шляхтича, що з якої небуть причини легковажив би сю умову і не хотів би приходити на земські сеймики, мають виступити усї разом; д) сеймикова постанова обовязує всїх безумовно. Інтересно, що письменний акт того звязку підписала сама низша шляхта. Сеся конфедерация руської шляхти дала пожадані овочі. Незабаром сеймики починають фунґовати і на Руси, подібно як у Польщі. В міру зросту сеймиків

упадає значінє судового віча (colloquium generale), і богато з єго функций переймає на себе сеймик.

Незабаром сеймик забрав голос і в справах першорядної ваги, себ то податку. За час панованя Владислава Варненського господарка скарбових доходів була така нужденна, так розхоплено публичне майно, що швидко головна частина коронних дібр знайшла ся в руках вірителїв. Пекуча потреба гроша зараз у початку панованя Казимира примусила уряд звернутись до сеймиків за дозволом надзвичайного податку. Шляхта була прихильна новому королеви, то й дозволила на 12 грошевий податок від лану (1447). Зі свого боку вона сподївалась, що король потвердить усї її права й привілеґії. Та король зволїкав і межи шляхтою ширилось невдоволенє. По довшій боротьбі Казимір видав загальне потверджене прав 1453 р. Шляхта бажала більшого, вона хотїла иньших здобутків, і вже в найблизшім роцї на ново потверджено її свободу від податків. Тим часом почалась пруська війна, король мусїв покликати посполите рушенє. Великопольська шляхта, зібравши ся коло Цереквицї, зложила сеймик. За цїну безплатної служби під час пруської війни вона дістає церееквіцький акт (1454), що незабаром, коли прилучилась до того і шляхта малопольська, перетворив ся в нєшавські привілєї.

Тут не тілько була признана сеймикова інституция, але в § 33 привілєю Великопольща дістала право — дозволяти посполите рушенє. Як бачимо, сеймик уже перейняв одну з найважнїщих прероґатив уряду. Оборонна сила держави була захитана раз на все. В 1456 р. і Малопольща зрівнує ся тут із Великопольщею. Сим способом сеймики в цїлій Польщі виходять за властиві границї і стають чинником розкладу. Найкрасше видно се на пруській війнї, що провадила ся з великою трудностию й коштами, майже тілько через те, що кожда важнїща потреба грошева чи військова вимагала попередньої згоди сеймиків.

Був раз, що низша шляхта була охочою до радикальних перемін у шляхотських правах. То податкова ухвала з 1456 р., де наложено загальний податок і на шляхту та духовенство в стопі 50% річного доходу. Але через опір панів та нездарність короля сей інтересний напрям не увійшов в житє. Воєнна невдача дуже знеохочувала шляхту, вона на сеймиках обурювалась на короля, звалюючи вину за невдачі на нього. За цїлий час тринацятилїтньої війни король майже що року виступав перед сеймиками з податковим внесенєм, і шляхта по найбільшій частинї дозволяла надзвичайні податки. Аж по скінченю війни вона перейшла в опозицию до короля, хоча податок на заплату наємного війська був неминучий. В 1470 р. полагоджено справу остаточно.

В другій половинї панованя Казиміра зросла вага і значінє сеймиків. Вони не тілько вдержали, але й скріпили своє становище в спра-

вах податкових і військових. Більшу частину сего часу виповнюють випадки, що складають ся на так звану заграничну полїтику Казиміра. По верха і на перший погляд сї випадки кидають широкий блиск на пановане Казиміра і взагалї на тодїшнїй стан Польщі. Та хто поглубить ся у внутрішні відносини і зважить ролї в тих справах, той побачить дуже невідрадні відносини: нездарність короля, брак полїтичного чутя у шляхти, загальну неохоту і деморалїзацию.

Король бачив свою залежність від шляхти, то й бажав зміцнити своє становище заграничною полїтикою. В 1471 р. він вислав одного сина в Чехію, другого на Угорщину, зовсїм не питаючи дозволу шляхти, анї просячи підмоги. Перша виправа ішла дуже погано, друга соромно закінчила ся. Тодї роїло ся в Польщі від неоплачених наємників, що страшно нищили землю. Казимір таки мусїв звернутись до шляхти за надзвичайним податком. Шляхта по неволї ухвалює невисокі податки, за кождим разом докоряючи королеви, висказуючи своє невдоволенє з його полїтики. Супротив погроз Матїя угорського, Польща опинила ся в дуже поганім станї. Брак війська і нужденний стан скарбу показували безсильність та неміч, при загальній апатиї. Король мусїв звернутись на одиноку дорогу: він заставляв і винаймав що міг — добра, жупи, мита і т. д. Невдачі і байдужна опозиция сеймиків так знеохотила короля, що він 1479 р. виїхав на чотири роки на Литву. Ще в 1477 р. повіяв якийсь реформаторський дух; з того року маємо проєкт податковий і військовий, що обтяжав усї стани і редукував посполите рушенє. Одначе ніяких наслїдків з того не було. Мабуть сеймики погребали сї проєкти.

Правда, супроти небезпечности в 1480 р. перед Турками, сеймики ухвалюють податки, один по другім, але не то що не віддають їх до розпорядимости урядам, але й часто призначують на иньші цїли, як було треба. Сим способом шляхта переймає скарб у свої руки, і опісля він зве ся земським скарбом. Під конець 80-их років XV ст. сеймики відбувають ся в 10 місцевостях великопольських, 6 малопольських, між останнїми руські в Вишнї, Белзї і Холмі. Сеймики вже беруть уділ в головних провінциональних соймах через послів, часами тут і громадно з'їжджає шляхта. Ті самі посли брали опісля уділ в ґенеральнім сеймі в Пйотркові. Представителї сеймикові на сеймі по своїй інструкциї можуть робити пресию на уряд, бо кождого разу їх голос може вернути справу назад до земських сеймиків.

В 70 і 80-тих роках сеймики мають великий вплив на орґанїзацию судову і взагалї на устави. Що до Руси, то вона йшла за прикладом Малопольщі, одначе не рівночасно. Можна добачувати певну відрубність і самостійність. Найлїпше бачимо се на холмськім статутї з р. 1477, де вже сеймик не ограничає ся сферою провінционального уставодавства,

а порушує зовсїм иньшу сторону. В Краснїмставі (22/9 1477) відбув ся сеймик землї холмської, і там постановлено глибокі і важні переміни у правно-економічних відносинах дїдичів до мужиків. Кинено тут на селян ярмо залежности, побільшено тягари й повинности, звязано свободу руху. „Хотячи, — починаєть ся ухвала, — добра шляхотські, що в поганім станї, полїпшити працею і роботою селян та осадників, постановляємо...“ Головні пункти тої ухвали ось які: 1) кождий селянин повинен за один лан відроблювати один день в тижнї; 2) платити річного чиншу 24 грошей, до того 4 курки, 4 сири, 24 яєць; 3) привезти 4 вози дров; 4) дати щорічно 2 кірцї вівса; 5) по черві бути з возом на услугах двора, але лишень в границях холмської землї; 6) відроблювати толоку по волї пана, на його хлїбі; 7) направляти, в міру потреби, млини та греблї; 8) робити два днї з серпом на своїм хлїбі; 9) комірники або загородники мають платити по 6 грошей з огорода і робити один день в тиждень і т. д. Вільний перехід селян ограничений тим, що 10) селянин не може инакше виповісти пану, доки на своїм місці не поставить відповідного иньшого; 11) селянина, що утїк, не може нїхто приймати, навіть міста; 12) коли б хто з шляхти, говорить ухвала, не хотів того придержуватись, буде перед старостою засуджений на кару. Хоча в красноставській ухвалї знесено „відумерщину“, то все таки вона видана лишень на користь одної сторони. Впроваджуючи примусову роботу, вона випереджає майже на 50 років загальну конституцию бидґовського сейму. Інтересно, що з затвердженєм тої постанови шляхта мабуть зовсїм не зверталась до короля, вважаючи домовою справою те, що входить в компетенцию сеймику. Уряд в своїй немочи і грошевій потребі не міг би навіть відмовити затвердженя. Зрештою, шляхта може подібну справу порушити кождого часу в сеймі через своїх заступників.

Незабаром для шляхти настають незвичайно приязні обставини: два безкоролївя, одно по другім — два королї залежні від шляхти задля зруйнованя скарбового господарства і невдач воїнних, переходять через нові кавдинські ярма і звалюють в низ повагу корони.

Вже в справі вибору Ольбрахта рішучим був голос шляхти сеймикової. 1493 р. відбуває ся загальний сейм у Пйотркові, де посли за потверджене прав дозволяють податок 12 грошевий, міський та 25%-вий чиншовий. Сей сейм дуже відріжняє ся від попередних, він уже має всї признаки пізнїйшого „вального“ сейму. З тою хвилею кінчить ся уставодавство провінциональне, а повстає загальне, що вже обіймає всї землї. Але і по утвореню посольської палати сеймики не перестають відбуватись, вони розвивають ся далї, яко орґани місцевої самоуправи, маючи удїл в ухвалї прав, податку і війни. Голос в тих справах передовсїм забирають сеймики на власних зборах, а опісля на

сеймі через своїх послів. Посольські інструкциї були в разу устні і самі посли не мали сталого мандату, можна було їх ще переміпити перед сеймом.

Цілу шляхту огорнув якийсь дух, що гнав її до виробу чим раз більших вольностей. Так сейм 1496 р. в своїй уставодавній праці посьвячений був виключно шляхотським справам, моральним та материяльним інтересам шляхти. Потверджено нешавські статути, заґварантовано свободу від мита не лишень на сіль королївську, але й на всї товари й продукти, вивожувані з дому шляхотського або спроваджувані до дому. Митники, що нарушували б сю уставу, відповідали перед земським шляхотським судом. Така відгорода від иньших станів зміцнилась § 34 пйотрковського статуту, де нешляхту відсуджено від земляної власности, при чім навіть зазначено примусове відбиранє від дотеперішнїх власників-нешляхтичів.

З дальших постанов треба зазначити: відсудженє плебеїв від вис-ших духовних урядів; заострено, що в однім роцї лишень один селянин міг вийти з села; лишень один син є вільний, не є вільний навіть одинак і т. д.

Завдяки таким користям шляхта згодилась на волоський похід. Ольбрахт дорого заплатив за надії з війни: він страшно завів ся, а шляхотські привілеї полишились.

По смерти Ольбрахта шляхта знов знайшлась у вигіднім положінию. Олександер ідучи під ласку шляхтї мусїв часто звертатись до сеймиків за запомогою. Серед дуже критичних фінансових відносин ограничуванє королївської власти ішло швидко. Не тілько відсуджено короля від виключного уживаня коронних доходів, але шляхта майже зовсїм перейняла в свої руки скарбове господарство. Кульмінацийним пунктом тих змагань шляхти була конституция радомського сейму з 1505 р., знана під назвою Nihil novi. Вона не впроваджувала нїчого нового, усе те вже було в практицї, але тепер єго раз на все усьвячено. Сеї конституциї не треба вважати якоюсь конституцийною хартиєю, як дехто хоче; як що не зазначено в конституциї, то воно ще не значить, що його зовсїм не було (обопільні відносини праводавних інституций, спосіб голосованя і т. д.) вони були в практицї. В тих вироблених відносинах вже були зароди й liberum veto.

Ось загальний зміст працї А. Павіньского. Учена дїяльність і прикмети автора надто знані, аби близше висказуватись про вартість сеї працї. Скажемо лишень, що після історії М. Бобржиньского, нї одна праця не відслонює нам так внутрішнього житя Польщі, не розвиває так зверхнього, штучного блиску і не показує голої, правдивої дїйсности

як „Sejmiki ziemskie“. Ся праця доконче потрібна кождому, хто хоче пізнати внутрішні відносини кінця польських середнїх віків.

В „додатку“ до праці надруковано 194 документи, то в цїлости то в фраґментах, як lauda і ухвали судових віч, земських сеймиків та провінциональних соймів. До Руської землї належать документи 177—189. Важнїщі з них: 1) Litere conjuracionis Russie 1436 (177); 2) Статути красноставського сеймику 1477 (184). Иньші подають звістки про сеймики в Грубешові 1430 (178), Холмі 1438 (179, 180), Краснім-ставі 1440, 1443 (181, 182), Войславичах 1446 (183). Документ N 185 належить до справи суду pro centum marcis, який передає сеймик земському судови. Вкінцї подано уривки з друкованих згадок в Актах ґродських і Земських вид. у Львові, а то 8 згадок (1435—1475) з актів галицьких т. XII і 20 згадок (1437—1468) з актів преворських т. XIII.

Вкінцї надруковано потверджене прав з 1493 р. і кілька сеймикових унїверсалів. *С. Томашївський.*

Початки козацтва пôсля вôдчитôвъ В. А. написавъ Л. Д. (Книжечки Просьвіти, рік 1895, кн. 12), Льв., 1895, ст. 30, 12⁰.

Під тим титулом вийшов переклад частини короткого университетського курса про козачину проф. В. Антоновича, лїтоґрафованого в своїм часї його слухачами; вона містить в собі історию козачини до повстаня Жмайла (р. 1625). Гадку сю — видати в перекладї той коротенький курс, читаний приступно і не для специялїстів, треба назвати дуже щасливою, бо того рода коротенької і науково уложеної історії козачини ми не маємо, а специяльно початкові часи козачини не заступлені якоюсь основнїйшою розвідкою на нашій мові (при перекладї „Богдана Хмельницького“ Костомарова вступні глави було поминено). На жаль одначе оригіналом для перекладу послужило виданнє слухачів, не переглянене самим професором; тому, як звичайно буває, і з самого початку були тут ріжні недокладности; окрім того курс був виданий давно, перед кільканадцятю лїтами, а з того часу не одно перемінило ся в науцї. Одже не одно належить в книжочцї сїй спростувати. Викажемо кілька таких недокладностей і суперечностей.

Книжечка розпочинаєть ся словами, що найдавнїйша документальна звістка про козаків належить до р. 1499. Так воно й дїйсно було, але в виданім потім, р. 1881, збірнику документів про литовсько-татарські відносини К. Пулаского опубліковано лист в. кн. Олександра з р. 1492 (р. 223), де говорить ся про напад козаків на татарський корабель;

отже до сього року належить тепер посунути першу документальну звістку про козаків.

На с. 2 нещасливо стилїзовано оповіданнє про переходи селянські; тут сказано, що селяне, стративши землю, не стратили свободи, для того кидаючи свої осади, брали в аренду землї державні й приватні; сї фрази представляють недокладно процес закріпощення селян та причини їх міґрациї, й для того їх лїпше викинути, так само і кінцевий уступ сього першого роздїлу, де говорить ся про служби в в. кн. Литовськім; бо ся службова орґанїзация не прикладала ся до тієї українної людности, що осїдала на українських пустинях в XVI в.

На с. 7—8, в відділї про зреєстрованнє козацтва те ж знаходимо деякі недокладности. Передовсїм належить справити тут нещасливо стилїзовану фразу, ніби польське право признавало поміж людностию лише два стани — шляхту і селян. Низше говорить ся за зреєстрованнє козаків; тут поминено пробу реєстровання за Жиґимонта Августа і переказуєть ся давнїйше загально розповсюднений погляд на реформу Батория. Тим часом висловлена ще Кулїшом в I т. його Істориї возсоединенія Руси (с. 94) гадка, що реформа Батория в її традицийній формі, з подїлом на полки, з 6 тис. реєстром etc., в дїйсности не істновала, потвердилось пізнїйше виданими документами, й тепер заходи Стефана представляють ся цїлком анальоґічними з заходами його попередника, не більше: Жиґимонт Август сформував козацький полк з Бадовським на чолї, Стефан формує козацький полк під проводом Оришовського, що в реєстрі 1581 виступає в числї 500 (Źródła dziejowe XX p. 154, вид. p. 1894); 6-ти тисячний реєстр, назва лейстровиків, подїл на полки — все се з'явилось значно пізнїйше.

Кілька дрібнїйших поправок належало б зробити на дальших сторінках. Так на с. 14 задля невідповідної стилїзациї виходить, ніби дрібна шляхта взагалї була незадоволена з люблинської унії. На с. 16 належало б сказати, що Косинського вбито підчас нового походу на Україну. На с. 23 треба поправити слова, що Сагайдачний перебував на Запорожі 12 літ, заким став на чолї його: той рахунок оснований на датї походу на Кафу, а сей знову датуєть ся 1606 р. для того, що на віршах на похорон Сагайдачного хоч стоїть 1616 р., але десяток приписаний чорнилом (Собраніе сочиненій Максимовича I с. 389), але похід дїйсно відбув ся 1616 р., як видко з доводів, зґрупованих Еварницьким в його Історії запорозьких козаків (II с. 614).

На с. 27 Бородавку названо гетьманом реєстрових козаків, такий був традицийний погляд на нього (пор. Історию Русовъ с. 45), але він розминаєть ся з документальними звістками, бо з сих виходить, що Бо-

родавку висадили на гетьманство не реєстрові, а навпаки випищики, себ то не заведені в реєстр (Listy S. Żółkiewskiego p. 146).

Нарешті оповіданнє про козацькі петициї про свої права на сойм 1625 р., що оперте на якихось не звістних близше джерелах, використаних у Костомарова (Богдан Хмельницький I с. 14—5) досить непевне і поки не справджено — може бути приймемо з певними застереженями.

З сими поправками видана Просьвітою книжечка стає дуже користним оглядом початкових часів козачих, придатним для кождого інтелїґентного читача, що хотїв би, не заглубляючись в лїтературу, про них довідатись. Можна лише пожадати скорого видання дальших частей — correctis corrigendis. *М. Грушевський.*

A. Brückner — Z dziejów polskiego różnowierstwa. Aryanie. (Ateneum 1896, т. II с. 1—31 і III 437—465).

Автор не думає писати обширної історії ариянської секти в Польщі, хоч се материял доси мало оброблений. Західні історики, навіть у своїх найспецияльнїйших працях та й польські історіоґрафи тільки доторкнулись єго[1]). Автора інтересує ариянїзм яко незвичайна проява на полї польської культури XVI і XVII ст.; він звертає увагу повістярів на сей доси не визисканий ними, а дуже гарний материял. Саме представленє розвою й істоти арияньства вийшло в автора на лад радше повістевий, чим історичний; автор подає багато анеґдотів і коротших або довших виїмків із сучасної полємічної лїтератури.

Розправа обіймає час від перших початків социнїянської секти в Польщі до початкових років дїяльности Фавста Социна і кінчить виїмками з книжки Симеона Будного, провідника ариян на Литві, що була звернена проти обниманя урядів приклонниками тої секти, та з книжки Вильковского, що навернувшись на католицтво, виявив усї тайни секти. Для історії ариян у руських землях і їх відносин до православної церкви розвідка не дає нїчого нового, бо згадує за се лиш при нагодї. І так межи висланниками литовських ариян на синод до Ракова 1569 (ст. 21) подибуємо руські імена, на ст. 451 згадує ся Василь Цяпиньский (себ то Тяпинський), що перекладав евангеліє на руську мову; автор звертає увагу і на Башкина, Θеодосия Косого і иньших „юдаізантів" (!). Та не можемо брати дуже за зле авторови, що не зробив тут чогось більшого, зваживши єго намір тай малий розмір єго розвідки супроти великости материялу. *С. Р.*

---

[1]) Для социнїянства на Українї маємо основну працю О. Левицького.

Начеркъ исторіи уніи рускои церкви зъ Рымомъ, накладом комітету ювилейного, Льв., 1896, ст. 154+4.

Як видно з титулу та обширнїйшого переднього слова, книжка є ювилейним виданєм з нагоди 300-них роковин берестейської унїї. Комітет поручив первісно написати книжку проф. І. Матїєву, але потім узяв ся за се о. Д. Дорожинський, катихет руської ґімназиї у Львові, і допровадив почату проф. Матїєвам працю до кінця.

Як виходить з переднього слова книжка має бути „короткою, популярно написаною. а поучаючою істориєю унїї". Вже через те саме наукова вартість книжки мала́, тим більше, що пов. автор надав їй напрям більш морально-релїґійний, нїж історичний. Представленє опирає ся на працях Лїковского, Пелеша, Гарасевича, навіть на біоґрафії Гіепена і т. и., себ то виключно на працях католиків. Вже се само знехтованє історичної максими: „Audiatur et altera pars" (тим більше, що по тій сторонї є численні жерельні публїкациї і основні працї, котрими иньші історики з католицької сторони цїлком не погорджують) доказує, що автор не думав об'єктивно представити справу. Окрім названих праць (взагалї лиш пригідно цитованих) автор користує ся кількома иньшими, особливо для найновійших часів. З жерел автор цитує лиш раз (ст. 78) Тейнера. Книжка прикрашена кількома портретами та ілюстрациями; в додатку автор помістив кілька актів 1595 р. і з 300-лїтного ювилея, також екскурси про історию унїї на Угорщинї та про ріжницю межи церквою католицькою та православною. *Р. Д.*

Дръ Исидоръ Шараневичъ — Церковная унія на Руси и вліяніе ей на змѣну общественного положенія мірского руского духовеньства, Льв., 1897, стор. 2+30.

Се відчит дра Шараневича, що він мав на католицькім вічу у Львові 1896 р. По короткім представленю істориї унїї руської церкви з Римом аж до перших років XVIII ст. автор приступає до властивого свого темату: короткого обговореня суспільного положеня руського духовенства перед унїєю і по нїй. Перед унїєю стан сьвящеників ріжний, відповідно до катеґориї їх бенефіций; яко спільні цїхи підносить автор — дідичність приходів і складанє залогової суми в руки патрона. Перший пролом в дїдичности приходів зробили церковні брацтва в церквах, де не було дїдичних сьвящеників. Потім унїя, особливо замойський собор заказали дїдицтва, але реформа переводилась дуже поволи. По хронольоґічній черзї оповідає автор обширно про характерну постанову сойму 1764, що ухвалив уважати попівських синів за підданих, коли батько був сільського роду. Потім згадує автор, де учились сьвященичі сини,

конець же розвідки посьвячує материяльному положеню духовенства і фундациям. Річ писана спокійно і об'єктивно. *С. Р.*

Dr Antoni J. — Kobiety na dworze czyhryńskim (Biblioteka Warszawska 1893, III, IV).
— Chmielnicki w Czyhrynie (Przegląd polski 1896, III).

Минулого року надруковано останню розвідку з посмертних паперів дра Ролле і ми скажемо дещо заразом про обидві, тим більше, що друга доповняє першу. Автор загально знаний своїми працями з історії України. Остання його праця визначає ся тими самими прикметами, що і такі давнійші. Широкий, фільософічно-сінтетичний погляд, принадний спосіб писаня та певна прихильність до України — з одного боку і невелика жерельна критичність із другого.

В першім роздїлї п. з. „Степова Олена" автор займає ся подїями до р. 1647, коли Хмельницький утїк перед Чаплиньским на Низ. Автор держить ся того погляду, що Хмельницькі не були шляхтичами. Сей погляд, здаєть ся нам, вірний. Найважнїйший арґумент на се — нобілїтация Юрия Хмельницького. Ми думаємо, що шляхотське почуте Х-их не могло затерти ся у війнах, бо Богдан дуже дбав про свої „династичні" інтереси і був би певно не раз заявив свій шляхотський рід. Автор далї описує Суботів і тут уже фантазує. Він робить се так, як би бачив Суботів перед очима з усею обстановою „і ставок і млинок і садок". Коли Михайло Х-ий був у цецорській кампанїї, суботівським двором орудувала мати Богдана (так, не знати звідки, думає автор). Богдан під Цецорою дістав ся в неволю (батько загинув), був у Царгородї і Криму; там прийняв коран і познайомив ся з Царгородом, що йому опісля ставало в пригодї. Тут він мав познайомитись і з Лупулом. Та тут автор опирає ся виключно на Сенковського Collectane-ах, що одначе мають проблєматичну вартість: сї турецькі звістки записані безперечно аж після великого зросту могутности Богдана, то й не диво, що пришпилювано йому найріжнїйші річи. Трудно мабуть, аби Богдан ще за молоду звертав на себе загальну увагу. Така ж і догадка про подорож Богдана в 1646 р. в Париж.

Коло 1630 р. Богдан оженив ся, заснував ще Слободу Суботівську, мав дві дочки і двох синів: Тиміш мав уродитись 1635 р., Юрій 1641 р. Автор описує спокійне житє родини Хмельницьких (розуміє ся, більше по фантазиї, як по жерелам), коли се виходить на сцену звістна жінка, що була objectum litis між Богданом і Чаплиньским. Сиротою прийшла вона в дім Х-ого, ще як жила жінка. Автор описує романтичні відносини між Богданом і сею „степовою Оленою" зовсїм як у якім романї: він

знає, як на се дивилась стара Хмельницька, як Богдан „терпів і дурів в любови і т. д.“.

В 1639 р. появляє ся Чаплинський, що на нього автор кладе велику вагу. Задирки і процеси з Хмельницьким доходять до того, що Суботів, а з ним і „степова Олена“ дістає ся в руки Ч-ого. Хмельницький утїкає на Низ. Автор описує се так, немов би бачив усе своїми очима.

В другім роздїлї оповідає автор, як Х-ий вернувши з під Замостя 1648 р., зайняв Суботів і оженив ся з Чаплинською таки без церковних церемоній. Роля сеї жінки при гетьманї була не значна, вона не мала нїякого впливу на кроки Богдана, симпатиї взагалї поза чоловіком не найшла. Се останнє приписує автор тому, що люде криво дивились на неї задля незаконности подружя. По нашій думцї, ледви се тому; ми ж знаємо, що в XVII ст. родинні звязки були доволї свобідні, і навіть автор потверджує се, говорячи про воєнні бранки.

Про дітей Х-ого автор каже таке: про дочки він знає мало, а про те вони йому симпатичні (не знати чим). Не те сини, Тимоша н. пр. він характеризує так: за рано почав жити, фізично не дуже розвинений, віспуватий, неохочий і тупий до книжки, любив горілку, мстивий, понурий і т. д. Боронити тут Тимоша не будемо, одначе скажемо, що ся характеристика взята головно з польських жерел, тим то й назвати її треба односторонною. Чужі жерела (реляциї австрійського посла в Царгородї) знають його просто яко воєнного героя. Все ж таки автор думає, що пяничене Богдана погано відбило ся на характерах і здібностях синів.

В третім роздїлї автор описує долю жінок між козаками. Богато їх можна було бачити в таборах. В тих війнах Русинки часто попадали в неволю татарську, а козаки знов часто брали в полон жінок польських і жидівських. Такі подружя були свобідні. Бувало навіть, що шляхтянки з власної охоти утїкали до козаків. Далї переходить автор до Суботова. Дочки Х-ого вийшли заміж, старша Катерина за Данила Виговського, молодша Олена за Івана Нечая. Тим часом як гетьман мало пробував дома, жінка його навязала якісь зносини з якимсь годинникарем зі Львова, що пробував па дворі Х-ого; обоє мали вчинити крадїж в гетьманськім скарбі, і за се були покарані рукою Тимоша. Скілько тут правди, годї нам провірити, але певно, що в оповіданю про се чимало фантазиї.

Старий гетьман дуже сумував пісня того, „але далеко більше скандальна була його утеча з поля битви, нїби гоноровий арешт“ каже автор (розд. IV). Нїяк не можна згодитись, аби гетьман мав утекти з під Берестечка; знаємо, що гетьман пішов завернути Татарів, що були утекли, а ті задержали його, певне, не без якихось плянів на корисгь Поляків.

В осени 1651 р. гетьман женить ся у-третє з Анною Золотаренківною; ся користнїйше виливала на Богдана. Знаємо навіть один її унїверсал з 1655 р. Далї автор переходить до справ волоських. Лупула зве приятелем Польщі. Одначе, скажемо, все він приятелем не був, в першу половину свойого панованя копав Лупул ями під Польщою в Царгородї. Зблизив їх до себе перше плян турецької війни Владислава IV, а опісля козацька війна. Також приписує автор не знати на чім опираючись, Хмельницькому пляни загарбати для себе Волощину ще в початках свого виступу. На се не маємо анї одного сьвідоцтва! Сей плян появляє ся аж пізнїйше — від 1651 р. З другого боку, автор зовсїм не мотивує виправи Тимоша у Волощину. Після смерти Тимоша Домна Розанда вже не повернула у батьківщину, жила зразу в Суботові, а опісля в Рашкові над Днїстром, де в 60-их роках в часї розрухів на Українї була убита одною козацькою ватагою.

Останнї три роздїли присьвячені вже Виговському і написані далеко критичнїйше як попередні. Тепер чигринський двір виглядав инакше. Тут запанували вже більше панські звичаї. Підчас ворохобнї в 1659 р. жінка Виговського Олена Стеткевичівна лишилась у Чигринї, а Катерина Виговська (дочка Богдана) замкнулась у Смілї. Проти неї йшов з військом рідний брат Юрась. Він піймав її чоловіка і велїв убити, а Василь Золотаренко добув Смілу і відвіз сюди Катерину на вязницю; незабаром Юрась добув Чигрин і привіз сюди Олену Виговську. В 1660 р. випущено їх на волю і Катерина війшла за Тетерю. Олена Хмельницька, жінка Ів. Нечая скінчила траґічно взята під Биховом у неволю з чоловіком. Деякі звістки кажуть, що її вислано в Сибір, але в московських актах про засланнє Нечая про неї нема мови (К. Ст. 1890, I). Від тодї чигринський двір стає радше військовим табором і жінки там рідко показують ся. Тут автор описує новий тип українських жінок, що виродив ся і споганїв серед тих нещасних часів, — та не дає на се нїяких історичних доказів.

Останнїй роздїл присьвяченний дальшій долї Виговського. Він ще яко київський воєвода мав надїю на гетьманство, але руїна вже так розрослась, каже автор, що якби навіть сам Хмельницький устав з гробу, осяяний авреолею, то не вмів би був дати собі ради. Коли повстав на правобережнїй Українї бунт Ів. Сїрка, Тетера постарав ся, що Виговський був Поляками оскаржений і розстріляний без суду. Жінка його ледви дісталась у Галичину, спровадивши тїло чоловіка і поховавши його в манастирі Скитї. Незабаром (в маю або червню 1664 р.) вона й сама умирає в своїх маєтностях коло Жидачева.

Тетера побачив, що сам на Українї гетьманства не добуде, тому переніс ся до Варшави і змінив прізвище на Моржковський. Катерина по-

мерла в 1668 р. Сам він попав у якийсь релїґійний дур і в дорозї в Єрусалим умер (в Адриянополї 1670). Юрась же відограв ще історичну ролю.

Додаткові два уступи „Хмельницький у Чигринї“ понайбільше оперті на певних матерниялах, то й більше в них правди. Говорить ся про богацтва Х-ого, що йшли з воєнних добутків, яких дуже богато набирали козаки в побідах над Поляками, особливо під Пилявцями. Козаки тратили дорогі річи напів дармо. Богдан збирав гроші дуже пильно. Вже в р. 1649 писав Мясковский, один з угодових комісарів, що Х-ий закопав у чигринських пивницях кільканайцять бочок срібла, мав дуже богато дорогої одежі, в стайнї стояло 130 турецьких коней. Скарби були сховані і в Гадячі, звідки їх по смерти Богдана забрав Виговський. Скарбів уживав Богдан найбільше на платню Татарам.

Сам гетьманський двір мав вигляд мілїтарний, ґвардия його мала виносити до 3 тисяч козаків. Хатня обстанова та етікета дуже прості, як найлїпше видно з опису комісиї 1649 р. Такий самий характер мали й авдиенциї иньших чужосторонніх послів. В Чигринї можна було бачити послів: із Польщі, Москви, Туреччини, Австриї, Молдавиї, Семигороду, Швециї і ин. Коло гетьмана були висші військові урядники. Між ними важною особою був військовий писар; сей уряд значить найбільше, від коли його обійняв Ів. Виговський. Межи старшиною гербова шляхта не була рідкою. Та тут автор помиляє ся, кажучи, що до шляхти знатнїйшого роду належав Юрій Немирич, що получив ся з Хм-им підчас його походу на Львів. На се треба сказати, що тодї Ю. Н-ич до Хм-ого не приставав. Ще більше: до 1656 р. він був сторонником Польщі, ворогом козаків і воював з ними. В 1656 р. він перейшов на шведський бік і звідси став посередником в переговорах Швециї з Хмельницьким та Ракочием. Між козаками бачимо його лишень коротко перед смертию Хмельницького (черв. 1657). Тим самим відпадає moderujący wpływ Немирича на Х ого.

Усї ті шляхтичі були православні, і навіть є слїди, що ще перед повстанем польська шляхта, що прийшла з чисто мазурських сторін, приймала грецьку віру. Релїґійність гетьмана не була дуже то щира, байдужність до церкви проявлялась була від давна в козацтві. Иньше дїло — церковна справа для полїтичних цїлей.

В другім роздїлї автор розказує про двірську етикету і авдиенциї чужих послів. Тут видно не велику, але певну дикість. Причина сьому між иньшим тота, що всї важнїйші справи мусїли обговорюватись публично перед „чернею“. До того прийшли дикі, нападисті звичаї самого гетьмана. Погані привички Богдана під конець житя не виступають так остро; ми знаємо напр., що переговори з Беневским велись супокійно. Розказавши так усю обстанову чигринського двора,

автор задержує ся ще на особі самого гетьмана, завдаючи собі питанє: чи се був нормальний чоловік? І відповідає, що се був рід виродженний, хоробливий, знаний в науцї під назв. „хронїчного алькоголїзму“. Але сего автор, розуміеть ся, не підпер нїякими доказами. Далї автор приписує Х-ому брак орґанїзацийних спосібностей. Нам здає ся, що воно не так; правда, Х-ий нїчого не збудував, бо його орґанїзацийний талант — майже виключно військовий, а який він був великий, се видно з того, який нелад запанував на Українї після його смерти. Се було нещастє для України, що по 1657 р. не було чоловіка хоч би в приближенню такого як Богдан.

С. Томашівський.

Collectanea ex archivo collegii historici — Archiwum komisyi historycznej т. VII (Editionum collegii historici Academiae lit. Crac. N 54), Краків, 1894 с. 478.

В сїм (останнїм) томі Архива краківської академії має для нас специяльний інтерес історня Чуднівської кампанії 1660 р. (Bellum Polono-Moschicum ad Czudnow), видана дром В. Чермаком з рукописи біблїотеки Осолїньских у Львові і досї не звісна (с. 1—54). Автор і час написання невідомі; видавець з комбінациї ріжних обставин приходить до гадки, досить правдоподібної, що ся історня написана була невдовзї по кампанії якоюсь особою, добре обзнайомленою з сими подїями і близькою маршатку Любомирському, герою сих подїй, може на його жаданнє. Історня, написана досить порядною латиною, досить простора, дає багато подробиць і деякі нові відомости — напр. про вирнженний Шереметєвим на Волинь передовий полк Вертелецького, побитий під Межиричами (волинськими — автор хибно приточує се до Межирич в пов. Радзиньскім), про відступленнє Шереметєва, про битву з Хмельниченком під Слободищами і пертрактациї з козаками. Одним словом нововидана історня становить користьний додаток до досить богатої мемуарної лїтератури про Чуднівську війну.

Крім того в томі видруковано устави про цїни річей м. Варшави в пол. XVII, справдї цїкавий для історії культури материял; меньш щасливою здаєть ся менї гадка — надрукувати просторий (с. 269—478) виказ людности в краківській епархиї з р. 1787 — реєстр осад з сумаричним означеннєм числа католиків і не-католиків: стільки прецїнь є далеко цїкавійших люстраций і інвентарів навіть і з тих часів!

М. Г.

Д. И. Эварницкій — Исторія запорожскихъ козаковъ, 1686—1734, т. 3, Спб., 1897 г., ст. 646.

Нова праця д. Еварницького складаєть ся з передмови, двадцяти одної глави й додатків.

В передмові автор зазначає предмет своєї студиї — полїтична істория Запорозцїв з 1686—1734 р. — і ті жерела — головним чином архивні — якими він користував ся: се московські архиви мінїстерства загран. справ, мін. справедливости, головного штабу і иньші. Студия дуже дрібно поділена на глави, через те ми обмежуємо ся загальним оглядом її змісту.

Подавши коротенький погляд на тогочасний полїтичний стан Турциї, Польщи та Москви, автор характеризує в загальних рисах відносини до Москви, з її ідеєю державної централїзациї, Запорожцїв, як заступників індивідуальної самостійности і військових вольностей. Сю загальну характеристику він ілюструє, так сказати, рядом фактів, розкладаючи їх по рокам.

З одного боку ми бачимо, як Запорожцї служили московському урядови, будучи на сторожі на границї з Татарами, даючи важні звістки про їх то гетьманови, то в Москву, то беручи участь в війнах Москви то з Татарами (1 і 2 похід на Крим) то з Турками (похід на Тавань) то з Шведами. Тут автор подає цїлу кореспонденцию Запорожцїв з московським урядом, показує коли і хто з Запорожцїв їздив в Москву яко посланець, які хто подарунки одержав.

З другого боку показуєть ся, як Москва старалась втручуватись в внутрішні справи Запорожцїв, в їх відносини до сусїдів (Татар і Поляків), пильнувала через своїх посланцїв а більш через гетьмана всяких з'явищ в Сїчі, хотячи стати твердою ногою в Запорожі, будувала твердинї (на Самарі і проти самої Сїчи — камяний замок), щоб більше до своїх рук прибрати Запорожцїв; як Запорожцї боронять свої вільности й права, як бунтують ся проти Москви і на решті — пристають до Шведів, переходять під Турка, але тут жалкують за життєм в Чертомлицькій Сїчи і знову вертають ся під Москву (1733). Тут автор подає багацько листів, грамот гетьмана до Запорожцїв та їх до гетьмана і до російського уряду, аби дозволив вернутись на старе місце.

Такий зміст працї ш. Еварницького: як бачимо, чи малий час життя козаків він обіймає і чи мало подає про єго звісток. Вже в передмові видно, що автор використав багацько архивного материялу, який достачив силу звісток про справи Запорожцїв. Вкажемо на цїкаву переписку їх з гетьманом Мазепою та на переписку з російським урядом після 1709 р. В сих листах і грамотах знаходимо чи мало рис і для характеристики внутрішнього життя Сїчовиків. Материяли подають певні звістки про мало звістний церковний побут Сїчі XVII віку, про будованнє церквів в Сїчі коштом гетьмана, про його жертви на сїчову церкву (гл. 7). Видно, що Запороже дуже було бідне самими найпотрібнїйшими запасами для життя (борошно, пшоно, горілка) і для військової справи (дерево, залїзо, порох,

гармати й иньше); все се Січ одержувала з України, де були в неї деякі доходи (дохід з переволочанського перевозу 12 т. кар., борошно, зимівля коней). Взагалї все листуваннє Запорожцїв з царем і гетьманом дає читачеви вражіннє, що Запорожцї в ті часи були похожі як не на старцїв, то на людей, від яких тільки і чуть: дайте нам того то сього. Таке економічне життя Січі показує, що їй тільки можливо було жити війною; а як Москва не допускала її до сього, то мусїла пильно дивити ся в руки царські і випрошувати всякі подарунки. Звернувши на се увагу, трудно зовсїм згодити ся з тими історикани (як Марковин, або й сам д. Еварницький), які знаходять у Запорожцїв після смерти Сїркової упадок ідеалїзму і взагалї моральности громади, що дуже кидає ся тільки на гроші.

Цікаві звістки подають знайдені автором меморияли про житє Запорожцїв під Турком і особливо цїкаве листуваннє їх з российським урядом, аби дозволив повернутись на стару Січ. По сьому листуванню можна слїдити, як зародилась і як розвивалась ідея переходу під российський уряд, і тут автор подає чимало нового. Не менший інтерес має і записка уложена за кошевого Малашевича: „Сколько лѣтъ войско запорожское низовое подъ протекціей крымскою мѣшкало и въ какихъ мѣстахъ кошемъ или сѣчью сидѣніе имѣло“ (стор. 590—591).

Ся записка, що уложена самими Запорожцями про факти добре відомі укладчикам, має значну вагу і може роз'яснити суперечні спірні питання, де, коли і який час сиділи Запорожцї кошем після зруйнования Чертомлицької Сїчі (1709 р.). З записки видко, що після Чертомлицької Сїчи вони сиділи кошем в Олешках 19 років, потім 4 роки в Старій Сїчі, 4 роки в Камянцї, відтїль піднялись до Базовлука і 31 марця 1734 р. осїли на Підпільній. На підставі сїєї записки автор поправляє помилки деяких істориків (Костомарова, Б. Каменського) про Олешківську та Камянську Січ (591 пр. 3), але ж не говорить, чи сам він відрік ся від того, що говорив про се питання в 1-шім томі своєї історнї (стор. 157 і д.).

Таким чином бачимо, що зміст працї багатий звістками про життя Запорожцїв. Але се ще не дає читачеви права думати, що праця д. Еварницького подає дуже багацько зовсїм нових історичних данних, не звістних до сього часу материялів і наукових виводів. Автор ішов по протертій і утоптаній дорозї, яку показав багацько ранїще небіщик Костомарів своєю моноґрафією: „Мазепа й Мазепинцї“. Тут Костомарів дотикав ся тих же предметів, що й д. Еварницький (відносини Мазепи до Запорожа, запорозька полїтика і внутрішнїй стан її) і користував ся архивами заграннч. справ, справедливости, актами державного архиву (сього нема у Еварницького) і рукописями імпер. публич. бібліотеки (сього те ж нема

у Еварн.), тільки не користав з архиву коронного скарбу в Варшаві (ним користував ся д. Еварницький). Напр. див. у Еварн. стор. 48, 84, 86, 88, 113, 116—118, 135—138, 155—157, — про се ж саме говорить і ті ж самі цитує і Костомарів стор. 17, 46—48, 84, 77 і прим., 88—89, 88—91, 95—97, і д.). Але як Костомарів говорить про Запорожцїв тільки те, що дотикалось так або инакше до головного предмету его студиї — Мазепи, то справедливість примушує сказати, що у Еварницького, в специяльній студиї над істориєю Запорожцїв про деякі їх справи говорить ся повнїйше, ширше і подають ся нові звістки (див. напр. 7, 15 і особливо 19—21 гл.). Шкода тільки, що в останніх главах своєї студиї не ужив важного жерела про житье козаків 1709—1733 р. — се материялів, використаних в Історії Нової Сїчи Скальковского; як би автор звернув на неї більше уваги, то певно деякі його замітки не мали б вже місця[1]).

Таким чином що до жерелової працї д. Еварницького, то треба подякувати єму за пильно зібрані друковані вже материяли і подані архивні. Тепер подивимось, як на підставі сих жерел студиює автор? Не можна не пожалкувати, що автор пише тільки полїтичну історию Запорожцїв. Хоч він в передмові до 1-шого тому своєї історії (стор. V) і обіцяв ся в другому і третьому томі викладати полїтичну историю, але ж, ми думаєм, нїхто не назвав би его не консеквентним, як би він подав коротенький огляд внутрішнього житя сїчовиків хоч на підставі тих випадкових і розкиданих по всїй студиї відомостей, з яких можна дати гарний малюнок церковного і економічного життя, бо тепер автор мав про се більше звісток, нїж як писав свій перший том історії.

Та й студиюючи полїтичну историю Сїчи, автор дуже залежить від сирого материялу; він, неначе який мемуарист, викладає історию по рокам, місяцям і навіть дням, не роблячи загальних оглядів, вдаючись в зайві подробиці. Напр. автор докладно оповідає, які будинки були збудовані московським урядом в Новобогородицькій кріпости (стор. 21—27, і не раз — 37, 38, 58—59, 72, 131, 134 і багато инч.). Говорить автор мовою документів XVII віку, приводить їх уривками, а найчастїйше цїлком. Се можна б ще простити автору, коли б се були ще не оголошені друком материяли, а то вони давно звісні (стр. 116—118 — порів. у Костомар. Мазеп. і Мазеп. 16, 77, 88 і 89 прим. Еварницький 363 —

---

[1]) Стор. 561 прим. 1 і 2: про грамоту цариці 1733 р. Запорожцям він говорить: „въ подлинникѣ мѣсто для имени и фамиліи кошевого оставлено свободнымъ“. Се у автора був брульон, а у Скальковського (т. II, 52), що мав під руками архив сїчовий, просто показане ймення і фамілїя кошевого (Іван Малашевич).

у Б. Каменського Источники т. II ст. 56, Еварницький 467—479 — теж саме у Б. Каменського Источн. II, 245 і д., Маркевича, Костомарова і ин.; Евар. 135—138, 155—157, коротше і яснїйше у Костом. 88—91, 95—97). Через се мова студиї дуже важка і сама студия здає ся для читача дуже нудною. Часом автор дотикає ся таких предметів, які не мають нїякого звязку з предметом студиї і навіть сам автор не ставить в якісь звязки з темою студиї. Напр. він так говорить: „від часу смерти славного кошового отамана Сїрка, протягом 15 лїт (Запорожцї) не вчинили крім двох-трох походів нї одного вартого справжних лицарів учинка. Серед Запорожців не було в ті часи нї одного чоловіка з таким ґенїєм вожда, який мав кошовий Сїрко. Був, правда, на Українї в ті часи славний своїми вчинками полковник Палїй..." — і говорить про єго дїяльність в правобічній Українї, її кольонїзацию, дає біоґрафію Палїя, єго відносини до Мазепи і инче (стор. 213—215, див. 217—218).

Через те, що автор втручаєть ся в питання, які не дотикають ся його теми, кладе один факт на другий, вдаєть ся в безпотрібні подробицї, читачеви дуже трудно пильнувати розвою теми, так що часом приходить ся себе питати, про що говорить автор. Здаєть ся, що в перших главах автор більш цікавить ся Мазепою, нїж Запорожцями. Такі способи студийовання перешкоджають читачеви зрозуміти і деякі виводи автора, напр. про відступленнє Запорожців від царя в 1709 р., характеристику кошового Гордїєнка, про що, додамо, автор себе повторює (стор. 389 і 593). Як би автор протягом всеї своєї студиї аналїзував відносини Москви до Запорожців, то факт 1709 р. був льоґічним виводом сих відносин і ідеалів Запорожців і не треба було б дуже застановлятись над його виясненнєм (хоч і по тім всїм все таки не дуже його вияснено). На наш погляд, авторови треба було звернути увагу ще й на те, що Сїч була зборищем всяких людей, незадоволених московськими порядками на Українї, і сї люде оден другого підбивали воювати проти московського царя. На чолї сеї партиї стояв Гордїєнко, правдиву характеристику його подає й автор. Гордїєнка він протиставляє Мазепі, котрого дуже ідеалїзує (стор. 356—390), в чому розходить ся з Костомаровим (Мазепа і Мазепинцї стор. 595 і д.), і докоряє його за непризнання Мазепи ідеальним дїячем українським, а еґоїстом.

В додатках подані материяли до II тому історії, які були оголошені або знайдені самим автором після виходу в сьвіт II тому: з XVI т. Записок академії наук про Підкову, лист старшого запорозького Васселовича (надрук. в Київ. Стар. 1893, X), про Запорожців, що ходили з Владиславом IV під Смоленеськ; знайдені в Варшаві в архиві коронного скарбу при казенній палатї документи про посольство Сїркового сина в Варшаву

1679 р., про відносини Запорожців до Яна Собєского в 1684 р., а також і перекази про Сїрка, записані автором в 1896 роцї. Додано покажчик імен і два малюнки: Запорозька Січ на Підпільній з історії Брікнера і печатки запорозького війська і окремих куренів січових з музею кубанського війська.

Зазначені нами немилі сторони працї д. Еварницького, на котрі вказувала критика ще ранїйше (Записки т. IX), по части залежали від того, що автору прийшлось працювати над мало обробленим материялом; не можна в усякім разї не подякувати йому за працю в мало осьвіченій области української історії, за зібрані до купи материяли, бо все таки наше знання Запорожа трохи рушило на перед. *П.*

А. Лазаревскій — По поводу ста лѣтъ отъ смерти графа П. А. Румянцова (Кіевская Старина 1896 XII стор. 374—394).

8 грудня 1896 минуло сто років від смерти славнозвістного полководця та адмінїстратора з часів Катерини II. Для нас він інтересний не своїми воєнними дїлами, а адмінїстративними, бо по знесеню гетьманського уряду (1764) його поставила цариця Катерина II на передї адмінїстрациї України, і єму припала роля до решти знищити автономію України та порівняти єї з иньшими провінциями держави. Отсе й спонукало д. Лазаревського, в столїтні роковини єго смерти, подати деякі риси з дїяльности єго на Українї. Запримітимо дещо з того.

Указом 10 ноября 1764 заложено малоросийську колеґію і президентом єї іменовано ґр. П. А. Румянцова. В інструкциї, данїй єму при тїй нагодї, Катерина II підносить природні багацтва України, але нарікає, що Росия має з неї малї користи, що там закоренили ся всякі непорядки, через мішанє військової і горожанської управи, неясности численних чужих кодексів, над'уживаня численних фальшивих привілеґій, перехід селян з місця на місце. Далї каже Катерина, що народ є лїнивий до всяких користних робіт і ненавидить Росиян, і поручає на перед усього звернути увагу особливо на заборону рільникам переходити з місця на місце і виготовити плян „какимъ образомъ новую во всей Малороссіи ревизію учредить", а головно усунути антаґонїзм між двома народностями, що об'ясняє цариця особливо дїяльностию старшин. Через те вона радить Р-ву прихилити до себе нарід справедливим, ласкавим, безкористним поводженєм, щоби тим усунути єго з під злого для московського уряду впливу українських старшин, аби він побачив себе заступленим від над'ужить старшин — „малих тиранів", як зве їх Катерина II.

Ся інструкция показує ясно полїтику Катерини супроти України і те, як сильно ступала цариця в слїди своїх попередників в divide et impera, а рівночасно вона дає найкрасше сьвідоцтво автономічним змаганням старшин Українців, що незабаром і були виявлені конкретно в звістних постулятах предложених „комісиї уложенія" 1767 р.

Зараз на початку своеї дїяльности, в вереснї 1765 р. поручив Р-ов малор. колеґії перевести ґенеральну опись України. Між иньшими є се перша така опись всего оподаткованого населеня України, бо тут було показане рухоме і нерухоме майно людей. Головний результат описї був той, що вона притвердила приналежність осіб до певного стану докладнїйше нїж попередні ревізиї.

Приглядаючись дальшій дїяльности Р-ова, д. Л. дїлить її на 2 периоди: I до заведеня ґуберній 1782 р. і II по заведенню намісництв. В I периодї форми нової управи були дуже подібні до попереднїх: Р-ов заступав собою гетьмана, а колеґія ґенеральну канцелярию. Р-ов мав при тім плян — полекшити народний побут і поліпшити суд; він замінив натуральні повинности для закватерованого на Українї війська на квартальний грошевий збір і для того установив комісарів, які крім збору тих грошей мали товаришувати військам при переходї і боронити нарід від обид. Що до суду, то Р-ов місто виборних на 1 рік від полків членів іменував 1767 р. сталих членів в ґенер суд і дав їм пенсию. Ті дві реформи дали добрі результати. 1767 р. з причини над'ужить при виборах в сотенну старшину Р-ов видав розпорядженнє, аби кандидатів в сотенну старшину вибирала полкова старшина разом з сотниками і представляла їх Р-ву до затвердженя. Але д. Л. не знає випадку, деби Р-ов виступив в оборонї народа від „малих тиранів". Взагалї відносини єго до селянства неяснї. Він сам швидко зістав властителем численних маєтків на Українї, а як він був скупий і користолюбний, то тим труднїйше було єго становище супроти малих тиранів, бо він сам став старшиною-володарем. З другого боку придбанє маєтностей на Українї зблизило єго більш до місцевих інтересів і тим пояснює д. Л. факт, що підручних своїх помічників Р-ов вибирав з місцевих людей.

Головну свою місию: заведенє на Українї рос. порядків сповняв Р-ов не спішучи: ґубернії уставлено вже 1775 р., а заведено в житє лише 1782. Таким робом більш 17-ти років Р-ов правив на Українї як би по давним порядкам. Так приготував він край до заведеня намістництв, шляхотством і чинами приєднавши за 17 років малих тиранів, і успіх реформи був забезпечений. При тій нагодї богато урядів замістив місцевими людьми, чим зискав сторонників для реформи. Автор підносить лагідне поступованє Р-ова в часи, коли спротивленє власти було суворо каране. В II периодї Р-ов лише спокійно слїдив за ходом адмінїстрациї,

з того часу не знаєм єго важнїйших розпоряджень що до управи Україною.

З сього огляду автор виводить, що до України Р-ов був прихильним і заслугує доброї памяти. Се досить трудно погодити з тим пляном, який переводив Румянцов що до України; хоч би робив він се делїкатно, зручно, місцевими силами і з певними симпатиями до краю, від того сей плян не перестає бути в великій мірі шкодливим для него.

В додатку подано: 1) Лист Пл. Ст. Мещерского до ґр. П. Р-ова з р. 1769 і 5 листів Р-ова до ґенер. писаря В. Г. Туманського з рр. 1771—89. *Д. Коренець.*

Stanisław Schnür-Pepłowski — Galiciana 1778—1812. Львів, 1896, ст. 164 (Відбитка з „Przewodnika naukowego i literackiego“ 1895 р.).

Автор подає зміст описів Галичини (з Буковиною), що є в працях отсих писателїв:

1) Кароcї: Reisen durch verschiedene pohlnische Provinzen mineralischen und andern Inhalts, von Johann Philipp v. Carosi, Липськ, 1781—1784, 2 томи. (Кароcі обїхав західно-полуднєві польські провінциї в рр. 1778—1780).

2) Фр. Краттер (молодший): Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkentniss. Липськ, 1786, 2 томи.

3) Автобіоґрафія Генриха Ґотфрида Бретшнайдера (H. G. Bretschneider), опублїкована в 1816 р. проф. Meusel-ем у книжцї п. з. Vermischte Nachrichten und Bemerkungen historischen und literarischen Inhalts, і в 1818 р. в книжцї Historische und Literarische Unterhaltungen (автобіоґрафія Бретшнайдера доведена тілько до 1757 р.); далї — книжечка Бретшнайдера п. з. Papilloten, видана без'іменно в 1769 р. і єго листи до берлїнського книгаря Фридр. Нїколаі, видані в 1817 р. Л. Ф. Ґ. Ґекінґом (Göcking).

4) Бальтасар Гакет: Neueste phisikalisch-politische Reisen durch die Dacischen und Sarmatischen oder nördlichen Karpathen, von Baltazar Hacquet. Нормберґа, 1790—1796. Чотири частини. В першій частинї є справа з подорожі автора в 1788—89 рр., у другій (що вийшла в 1791 р.) справа з подорожі в 1789 р., у третій (вийшла в 1894 р.) справа з подорожі в 1791—93 рр.

5) Іосиф Ропер: Bemerkungen auf einer Reise von der Türkischen Gränze über die Bukowina durch Ost

und West Galizien, Schlesien und Mähren nach Wien, von Joseph Rohrer — Віденъ, 1804. Єго ж: Versuch über die slavischen Bewohner der österreichischen Monarchie (книжочка, Відень, 1804, анонїмно) та Versuch über die jüdischen Bewohner der österreichischen Monarchie (Від. 1804).

6) Самуїл Бредецкий: Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien, von Samuel Bredetzky, Відень, 1809, 2 томи; єго ж: Historisch-Statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien, Берно 1809. Єго ж статї в польській „Gazecie Lwowskiej" (1811—1816): „O płodach natury i kunsztów w Galicyi" (1811, при 11—14, в додатку), „Wody Galicyjskie", „Rzut oka na strukturę ziemi galicyjskiej, Góry Galicyjskie", „O przemyśle i gospodarstwie wiejskiem w Galicyi, tudzież o środkach podniesienia onych że (1816, при 84—90).

Праця д. Пепловского, не вважаючи на совістність і талантливість автора, се щось єдине в своїм родї. Вона не може служити як жерело для історії Галичини, бо історик якої небудь із галицьких справ і тим більше цїлости їх неминуче мусить обернути ся до самих наведених висше творів, тим більше, що д. Пепловский богато минув, особливо те, що єму, як Полякови, не подобало ся в творах нїмецьких авторів, ворожих історичній Польщі (про польську шляхту, латинське духовенство і т. и.). Через те не можна, по працї д. Пепловского, подати й точного змісту обговорених ним праць, анї навіть наводити уступів, до слова ним поданих, бо прийшлось би перекладати з перекладу, не з ориґіналу. Для історика Галичини, праця д. Пепловского цїнна тілько яко вказівка, де шукати печатного материяля, і єї добре мати в руках і тому, хто захоче подати для Русинів зміст наведених висше творів, бо д. Пепловский користує ся ще й иньшими, дрібнїйшими сучасними статями, котрі й наводить, тай дає деякі критичні замітки про працї наведених авторів.

З другого боку, праця д. Пепловского не написана й так, аби нею міг користувати ся загал письменної публїки. Се не є цїльний образ Галичини за 1778—1812 рр., поданий хоч би тілько на підставі наведених висше творів; се виклад змісту тих творів, одного по одному, з повторінями і без критичної провірки, котрі дати правдиві. Се собі ґазетні фелєтони (частини працї д. Пепловского і були печатані м. і. в Dzienniku Polskim), що можуть інтересувати пильнїйших читачів що-

денних ґазет, тай то без глибшого слїду на них, або навіть просто як анекдоти про Галичину кінця XVIII і початку XIX ст. З того ясно, що праця д. Пепловского написана по правдї для дуже тїсної та якоїсь неозначеної публїки — хиба для тої, що інтересує ся історичними звістками про Галичину, але не має змоги користувати ся працями, резюме котрих дає д. Пепловский. Як і ся публїка зможе покористувати ся звістками добутими з працї д. Пепловского, — сказати важко. А се все дуже жаль, бо в більшій частинї звістки подані в працї д. Пепловского, самі по собі дуже цїнні тай ріжносторонні.

Для читачів наших „Записок“, із працї д. Пепловского варто дати звістки про авторів зрезюмованих ним праць, хоть і тут мусимо висловити жаль, що ш. автор не скрізь подає жерела тих звісток. При тому ми подамо з-де-більшого загальний зміст праць тих авторів.

Іоган Филип Каросі підписав ся на своїм головнім творі капітаном на службі Річи посполитої і директором гірництва. Родив ся в Долїшнїх Лужицях, учив ся в липській академиї і був почестним членом корол. пруського природничого товариства у Берлинї. Капітаном став у полку литовського гетьмана, а рівночасно доглядав корол. мінеральоґічну коллєкцию. Через приязнь з Каролем Петерсом, ґеоґрафом Станїслава Августа, автором мапи польського королївства, був запрошений в 1775 р. едукацийною коммісиєю зложити підручник для натуральних наук, що він і зробив у купі з надворним радником Дюбоа (Dubois) і за що дістав нагороду в 200 дукатів. Каросі був те ж членом варшавського Фізичного товариства, де спізнав ся з Августом ґр. Мошиньским, що зарекомендував его польському королеви і той післав его в наукову подорож по західно-південних провінциях польської Річи посполитої. Головна цїль тих подорожий була — вишукати місцевости, де би можна зробити копальнї соли; через те автор переважно студиював покинені копальнї олова, міди, залїза, — на що д. Пепловский не звертає уваги! Перед описом сеї подорожі, в 1777 р. Каросі видав у Дрезнї французьку брошуру п. з. Essai d'une litographie de Mlocin — опис польських закаменїлостей з номенклятурою Лїннея. Тут автор говорить м. і. про піднесенє добробиту селян. Від 1780 до 1785 р. Каросі жив у Могилї під Краковом, де шукав соли і написав та видав у Кракові, в 1783 р. брошуру п. з. Sur la génération du Silex et du Quarz en partie.

Фр. Краттер родив ся в Обердорфі, у Швабії, студиював фільософію й теольоґію і в Віднї скінчив права, тай приїхав у Львів шукати хлїба. Тут брат его, Ігнатий, мав винний шинк. Фр. Краттер приняв зразу місце приватного офіциалїста в дирекциї побору кошерних податків від Жидів і старав ся здобути катедру права в новозаложенім

унїверситетї у Львові, та єму відмовили. Тодї вийшов перший том єго листів, де дуже критикує ся львівський унїверситет, професори й публика. Книжка наробила страшенного ґвалту і раз на все замкнула перед Краттером дорогу до професури в унїверситетї. Галицька ґубернїя так рекомендувала єго: „Краттер покрив ся нечестю опублїкованєм пасквільних і брехливих Листів про Галичину, що кидають зле сьвітло на єго думки й характер та стягають на него ненависть народа (звісно, шляхти!), то й не можна єму повіряти обовязків публичного професора“. Як бачимо, історня в Галичинї давна і звичайна... (Завважаємо, що автор Листів про Галичину показав себе ярим йосифінїстом, себ то ненавистником шляхти й духовенства. Він напр. радив повідбирати лат. духовенству богаті доходи і обернути їх на основанє провінциальних театрів, під доглядом держави, і т. и. Unde irae.). Опісля Краттер трохи „споважнїв“. Він став письменником, що складав поеми, романи, статистичні розправи й театральні штуки. Найкрасша з остатних — Мариєнбурська Дївчина; єї довго грали усї нїмецькі тай польські сцени. В 1811 р. Краттер заложив першу полїтичну часопись у Галичинї — Gazetę Lwowską (по польськи), котру редаґував дуже гарно і котра через те пішла широко й запевнила єму хлїб. Ґазету підпирало й галицьке правительство, запевнивши їй платні анонси. В додатку до ґазети печатано важні економічні й статистичні статї про Галичину — зараз першого року порушено навіть скасованє панщини і скасованє посесорів і т. п. В 1812 р. сю ґазету Краттер став видавати і по нїмецьки п. з. Lemberger Zeitung, куди почали писати й унїверситетські професори. Доповненєм до обох видань були Rozmaitości, заложені в 1817 р. одноіменником і свояком автора Листів про Галичину — Йосифом Краттером (старшим), що до р. 1823 був редактором Rozmaitości. В остатних, як знаємо, писав і Зубрицький, що подав тут кілька руських народних пісень. В 1819 р. Краттер узяв до купи з Яном Камінським львівський театр, котрому вразу вело ся добре, бо уряд давав субвенциї 20.000 злр. у рік, за будинок директори платили коло 1000 злр. у рік, а до того брали десятину доходів з усїх видовищ у Львові. Від р. 1820 Краттер вів театр сам. Умер у Залїзній Водї піді Львовом, де остатним часом жив. У своїх Листах про Галичину Краттер, після унїверситету, пише про нормальні школи в Галичинї (котрі дуже хвалить), про галицьку шляхту, міщан, селян, сьвященників (особливо руських по селах), про манастирі, Жидів, кольонїзацийну урядову полїтику в Галичинї, фабрики, копальнї соли, склади збіжа, худобу, торговлю галицьку, лихву, дороги, гал. законодавство, урядників і т. и.

Проти сих Листів вийшла у Віднї 1786 анонїмна книжка п. з. An Kratter, den Verfasser der Schmähbriefe über Galizien.

Г. Г. Бретшнайдер родив ся 6 марта 1739 р. в Гера (Gera), батько єго був офіцером війська пруського і саського; наш автор не получив дома ніякого вихованя і вже в 14-ім роцї пішов до війська, до Брилївського полку, що стояв у Пасїчнїй; в семилїтнїй війнї бив ся в рядах то саських, то пруських, був узятий Французами в неволю, потім получив цивільне місце в службі насавсько-унсінґенській, оженив ся, образував ся сам і вибив ся на писателя, втратив місце, бурлакував довго по Анґлїї, Франциї, був післаний французьким урядом як аґент у Німеччину, потім приняв від барона Ґебнера уряд заступника начальника округа в Банатї, далї став цїсарським радником і біблїотекаром унїверситетської біблїотеки в Пештї, та мусів виносити ся з Пешту через своє вільнодумство і 1784 р. цїсар Іосиф II іменував єго біблїотекарем унїверситету, що власне отворяв ся у Львові; книжки для тої біблїотеки Бр. привіз із Відня сам. В р. 1790 умер протектор Бретшнайдера цїсарь Іосиф II, він став ненавистний і врештї в 1801 р. єму дали відставку з титулом надворного радника і платою 700 злр. у рік. Умер 1 листопада 1810 р.

Примір Бретшнайдера, як і Краттера, показує, які люде брали верх у Галичинї в часи єї прилученя до Австриї. Тих людей Поляки дуже нелюбили, вони й доси, не виключаючи й д. Пепловского, вважають їх авантуристами й т. п., а все-ж таки ті люде вносили в Галичину житє, вільнолюбні думки тай ширші погляди.

В виписаних горі писанях Бретшнайдера є дещо звісток про иньших тодїшнїх дїячів у Галичинї, і через те вони можуть придатись історикови. В 1790 р. Бретшнайдер написав і видав у Варшаві брошуру п. з. Antwort eines polnischen Edelmanns in der Republik an seinen Freund in Galizien auf die Anfrage: Was von einer Vereinigung Galiziens mit Ungarn zu halten sei — проти сполуки Галичини з Угорщиною, що бажала і польська шляхта. Та ся брошура пропала.

Балтазар Гакет родив ся в Le Conquet, у Бретанї, 1739 р., учив ся в Rennes, Pont à Mousson, де став доктором фільозофії, потім у Монпельє й Парижі, де слухав медицини. В семилїтню війну був лїкарем в австрійській армії, потім старшим хіруґом військового шпиталя у Празї і тут своїми науковими працями звернув на себе увагу Фан Светена, по рекомендациї котрого став професором анатомії й хіруґії в люблянськім лицеї, відки в 1788 р. єго покликано до Львова яко професора натуральних наук для медиків. Тут був до 1805 р.; потім єго

перенесено до Кракова, де вибув 5 років, після того сам узяв відставку і оселив ся у Віднї, для наукових праць. В 1815 р. перенїс ся в рідні сторони.

Гакет був солїдним ученим і бистрим тай совістним обсерватором. Він що вакаций ходив пішки по Галичинї, Буковинї й т. и. і оголошував свої дослїди в мовах нїмецькій, французькій та латинській. Про совістність его студий сьвідчить хоть би те, що він навчив ся і по польськи і по руськи.

В наведенім висше творі Гакет звертає увагу на все чисто, що може інтересувати історика нашої Галичини й сусїдних країн: на старі будинки, мінерали, усякі жерела, людей, їх будинки, церкви, малюнки, ношу, звичаї, хороби, усякі порядки, державні, кольонїзацийні й т. и. (при тім не одно і критикує остро) і показує дуже гуманні погляди що до селян (він те ж був йосифінїст). У Галичинї й Буковинї Гакет відвідав тай описав Скалу, Залїщики, Улашківцї, Бучач, Нижнїв, Городенку, Снятин, Чернівцї, Радівцї, Сучаву, Путну, Сучавицю, Солку, Гумору, Арбосу і т. д. і т. д. Між иньшим він перший описав і старообрядцїв на Буковинї. Далї описані Кути, Косів, Пістинь, Уторопи, Яблонів, Печенїжин, Коломия, Ланчин, Делятин, Надвірна — звертає скрізь увагу на копальнї соли (котрі описані ще докладнїйше, в II т. з 1789 р.); Станїславів, Калуш, нїмецькі кольонїї, Галич, Жидів.

У II т. Мандрівок Гакета писано найбільше про сторону Хотинську, Вальнию та Семигород. Про Галичину є тілько в початку і в кінцї тому. Тут Гакет описує Медуху, Золочів, Броди, Зборів, Мельницю, Теребовлю, Микулинцї, Чортків. Описи сусїдних Галичинї сторін дуже важні тим, що тут Гакет описує їх торговлю з Галичиною.

III т. Мандрівок посьвячений головно етноґрафічному описови Галичини, почоинаючи від Галича і далї на Гуцульщину, де описано навіть весїля... Потім описані фабрики залїза в Мізуни, Сколїм, Смільній і т. и. Та про се все ми ще сподїємось написати по самім творі Гакета.

Йосиф Рорер родив ся в 1769 р. у Віднї, тут скінчив школи, був зразу державним бухгальтером, потім урядником полїциї. Яко комісар полїциї прийшов у 1800 р. до Львова і в осени 1802 р. та зимі 1803 р. обїхав Буковину й Галичину, від мултанських границь до Бялої. (У Львові був і другий Іосиф Рорер — радник ґубернїяльний і директор полїциї). Опис сеї мандрівки, що вийшов 1804 р., та статї про австрийських Славян і Жидів забезпечили єму катедру в лицеї львівськім по карному праву, статистицї та австрийським державним законам. До 1828 р. він викладав полїтичні науки; того року его увільнено від професорства, через сухоти, і він переселив ся у Відень, де й помер 21 вересня т. р,

Рорер написав чимало статистичних праць. Єго опис Буковини й Галичини і тепер важний для статистика та етноґрафа тих країн, тим більше, що вони писані безсторонно. Рорер описує людність Буковини й Галичини усїх народностей, ріки й иньші води, жерела, худобу, — одним словом усю людність, натуральні богацтва, їх працю, культурні інституциї й т. и.

Рорер написав і видав у Віднї 1804 р. ще дві важні брошури: Versuch über die slavischen Bewohner der oesterreichischen Monarchie та Versuch über die jüdischen Bewohner der österreichischen Monarchie. В остатнїй є цінні дати про галицьких Жидів.

Самуіл Бредецкий родив ся 18 марта 1772 р. в Deutsch-Jakóbjan у сароськім повітї на Угорщинї, вчив ся в евангелицькій ґімназиї в Oedenburg-у, потім у єнськім унїверситетї, де слухав Фіхте, Ґрісбаха, Ленца й Шіца, тай студиював теольоґію, фільософію і природні науки. Тут іще яко студент працював у мінеральоґічнім товаристві, потім вернув ся до рідного краю і став учителем міської школи в Еденбурзї. В 1802 єго покликано на катехита в Відень, 1804 р. він став проповідником евангелицької громади у Кракові, а в р. 1806 став евангелицьким пастором у Львові тай суперінтендентом усеї провінциї. Се був незвичайно образований чоловік; писав чимало по нїмецьки в Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume (що виходили у Віднї), в Praktische Bibliotek, Hesperus і в єнайській Literaturzeitung. Частина єго праць, про Галичину, друкувала ся і в польськім перекладї в Gazecie Lwowskiej, де Бредецкий був співробітником. Умер 20 мая 1812 р., на 40-ім роцї житя.

Працї Бредецкого про Галичину тим цїннїйші, що він не ограничував ся описом того, що було, на підставі власного нагляду і урядових актів, — але й дбав про піднесенє в Галичинї господарства, фабрик, торговлї і т. п. Бистроумність єго видно буде з того одного, що він добивав ся заведеня одної міри й ваги, — справи незвичайно важної в Галичинї, де в тім згляді здавна панував справдешнїй хаос. У книжцї про нїмецьку кольонїзацию в Европі Бредецкий говорить тілько про нїмецьку кольонїзацию в Галичинї — дуже цїнний причинок до історії культури в Галичинї. Бредецкий лишив у рукописї працю п. з. Statystyczno-geograficzny podręcznik dla Galicyi, — та ся праця, на жаль, пропала. *М. П.*

Къ столѣтнему юбилею. Одесскій каѳедральный Преображенскій Соборъ. Историческое описаніе съ при-

ложеніемъ четырехъ фототипій — свящ. С. Петровскаго, 1894 р.

Отсе виданнє нічим не ріжнить ся від звичайних юбилейних книжок, що друкують ся з можливою для провінционального видання розкішю. Як водить ся в подібних випадках, зміст книжки складаєть ся з історії, що кінчить ся описом теперішнього стану юбилейного памятника. Історию собора автор викладає в звязку з описом тих подій, сьвідком котрих був сей собор за своє столїтнє істнованнє. А як собор істнує майже від часу істновання м. Одеси (27 мая 1794 р. виданий указ про поставленнє міста й порта на руінах турецько-татарської кріпости Хаджибея, а заснованнє собора було 22 серпня 1794 р.), — то розбирана книжка взагалї дає доволї живо написану історию зверхнїх подій м. Одеси; та ся істория зложена на підставі жерел, добутих із других рук, і через те викладати її ми не будемо. До зверхнїх вартостей книжки можна віднести чотири не злі фототипиї, що показують собор у кількох видах. *Д.*

А. И. Алмазовъ — Къ исторіи молитвъ на разные случаи. Замѣтки и памятники (Лѣтопись Историко-филологическаго Общества при Новороссійскомъ Университетѣ, VI, стор. 380—432).

Недавно ще, в рецензиї на працю К. Потканського „Postrzyżyny u Słowian“ (Lud, organ Tow. ludoznawczego we Lwowie, t. II, zesz. I str. 81—83) я мав нагоду вказувати на важність студийовання Требника, особливо єго старших кодексів, для історії многих вірувань і обрядів нашого народа. В Росиї дещо вже зроблено для сего вивчення, хоча далеко не все. Особливу увагу звернено там на т. зв. апокрифічні молитви (И. Я. Порфирьевъ, Апокрифическія молитвы по рукописямъ Соловецкой библіотеки, в Трудахъ IV Археол. съѣзда; И. Каратыгинъ, Обзоръ нѣкоторыхъ чинопослѣдованій въ рукописныхъ требникахъ принадлежащихъ библіотекѣ СПб. дух. Академіи в Христ. Чтеніи 1877, т. I, стор. 423—448); сюди додати треба основну студию, присьвячену апокрифічним т. зв. молитвам Сисинієвим в книзї М. Соколова „Матерьялы и замѣтки по старинной славянской литературѣ“, хоча твори ті властиво не молитви, а заклятя.

Вище названа праця д. Алмазова являєть ся таким робом першою систематичною, хоч далеко не повною роботою на тім полї. Д. Алмазов — автор кількох праць по історії церковних обрядів („Чинопослѣдованіе крещенія и мνропомазанія“ Казань, 1884, „Тайная исповѣдь въ православной Восточной церкви“, Одеса, 1894) являєть ся особою вельми компетентною для сего дослїду і єго праця в повні осягає ту

скромну мету, яку він собі поставив, ба, можна сказати, дає значно більше ніж заповідає титул, бо дає готову і природну рамку для дальших дослїдів на тім полї, а надто ряд докладних дослїдів над поодинокими молитвами.

Для характеристики змісту працї д. Алмазова піднесемо поперед усего те, що по єго думцї назва деяких молитв апокрифічними є зовсїм хибною. Всї справжні молитви, котрі дїйсно були уживані в обрядї, не підпадають під понятє творів апокрифічних і не мають у собі нїчого виразно протицерковного. Назва така могла повстати хиба через перемішанє молитв з заклятями, що справдї були творами апокрифічними і з котрих деякі через недостачу критики у впорядчиків та видавцїв Евхольоґіонів та Требників попали також у ті книги. І в збірцї молитв, опублїкованих самим Алмазовим із ріжних Требників в додатку до єго працї, знаходимо дві такі молитви (N 28 і 29), одну грецьку, другу церковно-словянську, що мають в повнї характер не молитви, а замовляня. Її апокрифічний характер підносить автор в цїкавім дослїдї, специяльно їй присьвяченім (стор. 400—403).

Всї молитви, уміщені в старих і нових, рукописних і друкованих Требниках д. Алмазов вельми вдатно зводить до пятьох основних типів, а то:

1) Молитви, що мають на метї посьвящене і очищенє предметів більш або менше тїсно звязаних з богослуженєм (в збірцї приложеній д. Алмазовим до єго статї сюди належать N 1. Молитва на истерніе церкви от пожара, N 2. Мол. приложенію пеленамъ ко образу, N 7. Мол. над артусомъ, N 5. Мол. на пасху над сыры и над мясы; в рукописнім Требнику з XVII або XVIII в., переданім менї ласкаво д. Дроздовським, є надто: Чинъ освященія вѣтвей въ недѣлю Цвѣтную, молитва на раздробленіе артоса, чинъ благословенія діскоса, звѣзды, ложицы, чаши, новыхъ священническихъ одеждъ).

2) Молитви, що мають на метї посьвящене і очищенє предметів уживаних у щоденнім людськім житю (в збірцї д. Алмазова до таких належать: N 3. Мол. на освященіе сыру, N 4. Мол. над сыры и яйцы, N 8. Мол. над пивом і вином и над медом кислым, N 9. Мол. млеку пресному и меду осквернившу ся, N 11. Мол. пещи и сосудомъ глин'нымъ, N 12. Мол. новому ситу, N 13. Мол. на соль оскверненую, N 14. Мол. волу на заколеніе (овну); в моїм рукописнім Требнику мають ся надто: молитва отъ оскверненія, чинъ благословенія новаго дома, чинъ благословенія гроздій виноградныхъ, ч. бл. вина, чинъ освященія вина, чинъ благословенія новаго кладязя, чинъ освященія кладязя оскверненаго, чинъ благословенія и освященія вина, елея, меда или инаго питія и яствія).

3) Молитви, де благословить ся чоловіка на якесь діло і просить ся, аби мало добрий хід і щасливе закінченє (в збірці Алмазова сюди належать: N 15. Εὐχὴ εἰς τὸ ἐλευθερῶσαι δοῦλον і N 16. Мол. егда хощет господинъ пустити раба, N 17. Мол. в постриженіе главы, N 18. Мол. начинающе всяко дѣло, N 19. Мол. нача[ти] орати землю. N 20. Мол. начати сѣяти, N 21. Мол. жать идут на поле, N 22—23. Мол. зажинати, N 24. Мол. внегда садити виноград, N 25. Мол. в началѣ бранія винного, N 26. Мол. детей сажати учити грамоте, N 27. Мол. егда божественная начъртовати исправленна священнокланятелных книгъ; в моїм рукоп. Требнику є надто: чинъ благословенія во путь мѣста святая посѣщати или ино что благое содѣловати или купно дѣяти идущим; чинъ благословити сѣянія; мол. бабѣ приемшей отроча).

4) Молитви, що мають на меті потїшити і покріпити чоловіка в якійсь тяжкій пригоді (в збірці д. Алмазова сюди належать: N 28 і 29 Мол. егда человѣкъ не спитъ, N 30. Мол. от всякой печали человѣку, N 31. Мол. о плачющих, N 32. Мол. в любовь еже есть в миръ[1]); в моїм рукоп. Требнику сюди можна би віднести молитву надъ женою извергшею).

5) Молитви, що мають на меті відвернути шкідливі впливи сил і явищ природи і злих духів (в збірці д. Алмазова до таких належать: N 33—34. екзорцізм св. Тріфона, N 35. Мол. от грому и молніи, N 36. Мол. на прещеніе громовъ и молніи, N 37—38. Мол. от грому, N 39. Другая мол. от грому, N 40—42. мол. от грому и молніи; в моїм рукоп. Требнику є: мол. на запрѣщеніе громовъ и молніи, мол. самѣмъ себе заклявшимъ, мол. раздрѣшающая всякую клятву, возслѣдованіе надъ домомъ или мѣстомъ очарованнымъ).

До сих ґруп можна би ще додати ґрупу молитв з подякою за ріжні добродійства (у Алмазова є N 10. Мол. всякому приношенію, в моїм рукоп. Требнику є мол. перед Різдвом і Великоднем, де священник дякує вірним за зложені ними приноси).

Із уваг д. Алмазова про поодинокі молитви піднесемо тут кілька подробиць. Мол. N 2. „приложеніе пеленамъ къ образу“ невідна в грецьких Евхольоґіонах, повстала правдоподібно на Руси і то, як автор зазначує, в західній (може краще в південно-західній?) Руси і звязана з звичаєм привішувати до церковних ікон металеві прикраси або „пелени“, себ то полотняні і иньші оздоби. В Росиї синод заборонив се

[1]) Очевидно — і сего не вияснює д. Алмазов — таку молитву наймало у священника одно з подружя нелюблене другим або там, де в подружю були часті сварки та бійки.

ще в р. 1722, та у нас звичай сей держить ся й доси. В тексті молитви жертвує жінка.

Цікава молитва „женѣ повнегда родити отроча“ викликала в рос. теольоґічній літературі живу суперечку задля поміщених у нїй слів: „и соблюди Господи (жінку і дитину) отъ зависти и отъ очесъ призора“. Очевидно автор молитви мав на думцї народнє віруванє про т. зв. пристріт або уроки! Правовірні теольоґи силкували ся доказати, що церква допустивши сї слова в Требнику не допустила ся ширеня народнього забобону, та д. Алмазов дуже вірно підносить, що таке викручуванє церковної непогрішности є зовсїм зайве, що віра в силу людських очей здавен давна була розповсюджена між народами і не вважала ся забобоном. Ті слова знаходять ся в грецькім ориґіналї сеї молитви, бо віра в пристріт властива була Грекам, і то не тілько низшим, а й усїм верствам (стор. 389). Автор додає вправдї, що ся молитва повстала досить пізно, та доказу на се не дає; нам здаєть ся, що вона могла повстати ще на жидівськім ґрунтї, де віра в „лихі очи“ була здавна розширена і нераз знайшла вираз у Талмудї і иньших писанях (гл. M. Grünbaum, Beiträge zur vergleichenden Mythologie aus der Hagada, ZDDMG, XXXI, 258—261). Зрештою д. Алмазов показує, що в грецьких евхольоґіонах не раз з'являють ся народні повіря неначе усьвячені церквою і приводить як приклад дві молитви по вмерших під церковною клятвою, де просить ся Бога, щоб позволив „тѣлу отъ тебе созданному естеству дати ся“ або „разійти ся въ сія, отъ нихже создано бысть“ — очевидний натяк на нар. віруванє, що чоловік церквою проклятий не може зогнити (нар. укр. леґенда про Пилата, проклін: „а не зогнив бис у земли!“ і віруванє про упирів, що не вмирають у гробі).

Молитви четвертої ґрупи, т. зв. лїкарські, автор признає фальшивими і такими, що не повинні бути в Требниках. В старих грецьких евхольоґіонах їх і нема, та знаходять ся в т. зв. грецьких екзомольоґетариях, з відти невеличке їх число перейшло і в наші Требники. Усїх їх не було більше 12-ти. Кінчить ся огляд молитв увагами про молитву від громів і блискавок, незвичайну своєю формою; автор дотепно зводячи ріжні рукописні тексти доходить до того, що ся молитва — уривок з більшої цїлости.

Остаточні висновки свої автор формулує просто і ясно, та нам здаєть ся, що вони не зовсїм випливають із его працї. „Молитви на ріжні випадки, взяті в цїлости, можуть служити одним із характерних жерел для означеня стародавнїх поглядів народа на значінє релїґії в его щоденному, буденному житю“. Яким способом молитви, зложені не народом, а духовними, переважно не на Руси, а в Грецїї, можуть служити жерелом для означеня яких небудь поглядів народа? Навіть погляди грець-

кого народа тілько подекуди, припадково проривали ся в доґматичну конструкцию молитов. Коли вже вважати молитви Требника у нас яким небудь жерелом, то хіба можна би бачити в них жерело деяких вірувань та обрядів народнїх, а бодай уживати їх як помічного жерела при дослїдї тих поглядів та вірувань. Нпр. говорячи про віру в упирів у нашого люду етноґраф мусить звернути увагу на текст молитви за померших у клятві; говорячи про віру в чари треба звернути увагу на стародавні молитви про очищенє зачарованого місця і т. и. Нинї наукою встановлено такий погляд, що те, що тепер в формі вірувань і забобонів лишило ся духовою власністю темних і неосьвічених простаків, було колись вірою чільних верстов народнїх і нерідко в письменних памятках усвоювало ся чільними верствами иньшого народа, що б опісля від тих верстов перейти до низших, що первісно могли й зовсїм не мати такого віруваня. Яку масу таких вірувань внесло в духове житє европейських народів християнство, що своєю чергою віссало в себе масу традиций жидівських, греко-римських, староєгипетських, персо-буддийських! Літурґічні памятки є поперед усего викладки тих основних християнських поглядів і вірувань, навіть тоді, коли вони зложені були не в самій Грециї, а на словяньскім або й на руськім ґрунтї. Народнїй елємент побутовий та поглядовий тут мінїмальний; вплив тих творів на формованє поглядів народа натурально був далеко більший, нїж міг бути вплив народнього житя на формованє тих творів. *Ів. Франко.*

В. Мочульскій — Апокрифическое сказаніе о созданіи міра (Лѣтопись историко-филологическаго общества при Новороссійскомъ университетѣ, VI, стор. 345—364).

Старий історико-лїтературний досьвід, що старословянські рукописні, а навіть словянські устні апокрифічні оповіданя мають собі звичайно грецькі оріґінали, навіть тоді, коли можна на певно доказати, що ті апокрифи вживались дуалїстичною сектою Богомилів для їх сектантської пропаґанди, справджуеть ся ще раз отсею працею д. Мочульського. В збірках апокрифів Пипіна, Порфірєва та тих, що повидавала загребська Югословянська академія, знаходить ся декілька дрібних оповідань про сотворенє сьвіта Богом і Сатанаілом. Оповіданя ті, безсумнївні оріґінали устних народнїх оповідань у Болгар, Сербів, Українців та Великорусів, визначують ся дуалїстичним поглядом на сотворенє сьвіта і нераз їх розширенє об'яснювано впливами богомильської пропаґанди, а їх тексти можна було зачислити до тих „болгарських басень“ і „болгарських книг“, якими по сьвідоцтву Курбського, любували ся наші предки ще в XVI в., а певно й пізнїйше. Отжеж в остатнїх роках не лишило ся вже й тіни

сумнїву, що всї оті богомильські писаня, особливо ж ті, що в старих індексах приписані болгарському попови Єремії, пішли майже дословно з грецьких оріґіналів; специяльно що до Єремії се доказав М. Соколов у своїй цїнній книзї „Матеріалы и замѣтки по старинной славянской литературѣ, Москва 1888“, та заразом доказав іще одно: що в тих нїби болгарських оповіданях нема й слїду богомильства, значить, що вони анї не болгарські анї не богомильські.

Та оповіданя про сотворене сьвіта, про котрі ми згадали на початку, не належать до сего круга. Слїди богомильства в них безсумнївні і з того погляду їх можна було звести в одну ґрупу з тим уступом богомильського апокрифа, звісного тілько в латинськім перекладї, та перекладї без сумнїву зробленім із болгарської мови, що має титул „Liber Sancti Johannis“. Сей твір звісний доси в двох вариянтах: один знайдений був урядниками інквізициї у провансальських Альбіґойцїв; інквізитори й написали на нїм: „Hoc est secretum Haereticorum de Concoresio, portatum de Bulgaria a Nazario, suo episcopo, plenum erroribus“; текст єго опублїкований був домінїканином Бенуа в книзї про Альбіґойцїв (Benoist, Histoire des Albigeois, Paris 1691, I, 283—296) і передрукований відси в книзї Шмідта про Катарів, у Тїло „Codex apocryphus Novi Testamenti“, аналїз гл. Pypin und Spasović, Geschichte der slavischen Literaturen I, 104—107; другий вариянт знайдений Деллїнґером у однім рукописї віденської надв. бібліотеки має титул: „Joannis et Apostoli et Evangelistae Interrogatio in coena sancta regni coelorum de ordinatione mundi et de principe et de Adam“ і опублїкований ним у прилозї до єго працї „Geschichte der gnostisch-manichäischen Secten im frühen Mittelalter“ II, 85—92. В безпосереднїм звязку з тою безсумнївно богомильською і болгарською книгою трактує Пипін і ті оповіданя про сотворене сьвіта, що з них одно опублїковане було в єго збірцї апокрифів п. з. „Свитокъ божественныхъ книгъ“.

Отож д. Мочульський знайшов у однїм досить пізнїм грецькім рукописї паризької Национальної бібліотеки (ркп. XVI в.) оповідане „Περὶ κτίσεως κόσμου καὶ νόημα οὐράνιον ἐπὶ τῆς γῆς“, яке може вважати ся оріґіналом тих дрібних та розрізнених старословянських оповідань про сотворене сьвіта, що по рукописам знаходять ся або під осібними титулами („Слово о зачатіи неба и земли“, „Сказаніе трудолюбивыхъ мужей боголюбивыхъ списано изъ божественныхъ книгъ Василія Великаго, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскина о преславныхъ прешіихъ невѣдомыхъ вещей, о безначалнѣ Господѣ Боже [зам. Бóзѣ] нашем како бысть Господь Саваофь прежде всея видимыя и невидимыя твари“, „Свитокъ божественныхъ книгъ“), або приточених до діальоґа „Бесѣда трехъ Святи-

телей“ [1]). В своїй праці, що єї заголовок ми виписали на чолї отсеї рецензиї, д. Мочульський подає віднайдений ним грецький текст (стор. 358—364), попередивши його детальним розбором і порівнанєм зі звісними вже однородними старословянськими оповіданями. Для автора нема сумнїву, що „многочисленные разсказы о созданіи міра пошли несомнѣнно отъ разсматриваемаго нами апокрифическаго сказанія“ (стор. 356). Певна річ, в основі д. Мочульський має рацию, та для нас воно дуже сумнївно, чи знайдений ним текст виявляє первісну форму сего оповіданя, а власне ту форму, з якої пішли старословянські оповіданя. Сам д. Мочульський висказує в тім зглядї деякі сумнїви (стор. 357, 354, 353), та остаточно не доходить до нїякої ясної гадки про характер того грецького тексту. Раз він готов піддавати недомовки, пропуски, затемненя в грецькім текстї (викриті при помочи порівнаня з текстами старословянськими) пізнїйшим переписчикам, що „силкували ся затерти очевидні слїди еретицько-богомильського вченя“, значить, позволяє думати, що первісний грецький текст був рішучо богомильський, то знов хитає ся і готов надати сю саму тенденцию самому авторови грецького тексту (ст. 357). Та в такім разї чим же був грецький автор і чим є отсей грецький текст? Чи перекладом або перерібкою богомильського, значить, первісно болгарського оповіданя? Доси, о скілько тямлю, такого приміру перекладу з мови словянської на грецьку істория лїтератури не знає. А коли нї, то грецьке оповіданє про дуалїстичне творенє сьвіта буде не первісно богомильське, а манїхейське або павлїкіянське і нам прийшлось би посунути єго дату дуже високо в гору і розглядати єго в звязку з ученєм і лїтературними памятками тих сект. Сего д. Мочульський не чинить, немов би й не завважуючи тої трудности, в яку себе поставив.

Так само без відповідного виясненя полишає д. Мочульський відносини опублікованого ним грецького тексту до богомильської „Liber S. Joannis“. Уступ із сеї книги він подає як паралєль до грецького тексту і очевидно хилить ся до думки, що й се богомильське євангелиє пішло з грецького ориґіналу. Та сам автор признає, що коли грецький текст і споріднені з ним тексти церковно-словянські виявляють уміркова765ний дуалїзм, в Liber S. Joannis сей дуалїзм — скрайнїй: Сатанаіл творить сьвіт сам, без Бога, а Бог тілько відкуплює людські душі кровю свого Сина із Сатанаілової власти. З історії ми знаємо, що богомильство справдї з часом розділило ся на два напрями: скрайно і умірковано дуа-

[1]) Анальоґічне оповіданє є і в моїй збірцї старозавітних апокрифів: Памятки укр. р. мови і лїтерат. I, 15, знайдене в рукописах о. Т. з Дубівця і о. Ілиї Яремецького-Білахевича.

лїстичний (гл. Jireček, Geschichte der Bulgaren, 213), та все таки скрайнїй дуалїзм був первісним богомильським ученем. Якже ж вияснити те, що Liber S. Joannis, книга первісно болгарська, держить ся старшого, скрайнього вченя, а грецький текст, що мав би бути єї оригіналом, виявляє вченє пізнїйше, умірковано дуалїстичне? Зазначуємо тут отсю неясність, не вміючи на неї відповісти.

В неясности лишає д. Мочульський також відносини отсего і иньших текстів, писаних більше або меньше під впливом богомильства, до Палеї. Як відомо, Палея оповідає про сотворенє сьвіта монїстично, та в оповіданю про бунт і упадок ангелів уживає єретицької назви Сатанаіл (Satanas-el = бог Сатана). Се зазначує д. Мочульський, та тут же й покидає сю нитку. Цїкаво би прослїдити, котрі секти називали Сатану богом (Сатанаілом), чи назва ся знаходить ся в иньших памятках староболгарського письменства, нпр. у Шестодневі Івана Екзарха, чи тілько в Палеї? Може би се кинуло яке сьвітло й на час та місце скомпонованя Палеї? *Іван Франко.*

Sava Chilandarec, Rukopisy a starotisky Chilandarské. (Věstník Král. České společnosti náuk, třida filosoficko-historicko-jazykozpytná), Прага, 1896.

Кождому, хто тямить про живий звязок афонських манастирів з духовим, особливо релїґійним житєм України-Руси в XVI—XVII віках, цїкавий буде отсей катальоґ рукописів Хіландарського манастиря на Афонї, зладжений о. Савою Хіландарцем, а зладжений до друку, поповнений передмовою і покажчиком пражським професором старослов. мови Фр. Пастрнком. Хіландарський манастир має 36 рук. перґаменових, 435 паперових і 147 старих друків. В числї перґаменових рукописів один (т. зв. Мирославово євангелиє, сербське) походить із XII в., 5 євангелий із XIII в., 31 перґам. і 2 паперові з XIV в., 89 пап. з XV, 95 з XVI, 161 з XVII, 53 з XVIII і 35 з XIX в. Що до змісту є 4 євангелия апракос, 54 четвероєвангелий, 2 євангелия і апостоли (перікопи?), 22 апостолів (Діяния і Послания), 32 Псалтирі, 8 вибірок із Псалтирі, 3 Псалтирі „слїдованні" і 2 Псалтирі „толковані" (коментарні), 3 Типіки, 4 Синаксарі, 12 Октоіхів, 3 Параклїтики (піснї св. Ів. Дамаскина), 2 Минеї, 6 Тріодів посових і 8 цьвітних, 8 Богородичників, 11 Требників, 20 Служебників, 15 Молитвословів і т. д. Рукописів словянсько-руських є загалом 30, в тім числї Проповідї і Лїтопись Дмитра Ростовського. Між старими друками є три віленські, 2 острожські, 1 стрятинський, 5 львівських, 14 київських. Головна часть рукописів — сербські, бо загалом Хіландарь був сербським манастирем на Афонї.

Більшина рукописів, особливо давнїйших, має на полях або на кінцї записки переписувачів та вкладчиків, нераз дуже важні в погляду історичного або лїтературного. І так на Марґаритї сьв. Івана Золотоуста (N 85) читаємо: „игоумень іоакимь хиландара манастиря оузеть оу іоанна роусина даскала 584 аспрь све два доуката три грошове, поль грошицоу и 20 аспрь и даде вь залозе сію книгоу“ (стор. 30—31). На Апостолї N. 145 читаємо: „Вь лѣто 7140 (1632) сию книгоу купиль азь мелетии типографь вь лѣцькую земли вь градь барь за своию пенези за двадесеть дуката жутихь, єромонахь мелеті“ (стор. 42). На двох рукописах переписувачі Серби сьвідчать, що переписують із руських ізводів, бо не могли знайти анї сербського, анї болгарського. Один із тих рукописів — збірник N. 206, що містить у собі фільософію Йосипа Маттатиї Жидовина. Переписчик, що зладив сей рукопис в р. 1585, пише, що переписує „оть роускаго извода, поніеже необратешесе сіа книга нашимь србскимь езикомь ни вь светѣи горѣ вь србскихь монастирехь ни вь србсцѣи землихь, поніеже много искахь и испитовахь, нѣ вѣмь аще гдѣ есть вь блгарскихь земліахь, поніеже и тамо питахь, но принесена бысть оть роусскыіе земли“ (стор. 50). Важнїйший для нас приписок у другім рукописї — Палеї. Рукопис доволї пізний, бо з XVII в. і має титул не зовсїм звичайний: Книга бытіа небеси и земли, изложеніе ихь оца нашего Иоанна Златооустаго, о сотвореніи твари видимые и невидимыіе и о пришествіи христовѣ, и о въпльщеніи его, и о разпетіи и о въскрьсеніи его, и о соудѣ его, и о законѣ и о отврьженіи жидовьсцѣмь“. Незвичайне тут те, що книгу сю надано Іванови Золотоустому, чого в иньших списках Палеї не стрічаємо; при тім зміст книги, поданий у заголовку, не відповідає дїйсному її змістови, а властиво може дати про него зовсїм хибне вноображенє. Палея містить ся на 232 картках 4-to, а на кінцї приписано: „Сіа книга писасе вь лѣто 7141 (1633), простите оци бога ради чьтоуще и прѣписующе, ако много се троудахмо и набѣдихмо прѣписоующе сію книгу, вьзимахь оть нѣкоего брата тетраде те писаха, а онь писаше оть извода, когда възехь оть ніего изводь да послѣдоуемь, обрѣтохь едино изоставліато а дроуго наопакъ писато, и много бѣдихмо се доклѣ иструговахмо и исправліахмо елико могохмо, обаче и изводь роуски речи тврьди не по езику, нь молю се чьтуще и прѣписующе сію книгу, благословите нась, а не кльнете, обаче аще и слабое писато, нь ми троудихмо се елико могохмо, защо се неизобрѣташе вь то врѣме сіа книга вь нашемь езыцѣ, обаче хотѣи преписати да се внимаете аще можете исправліати роускіе речи на свои езыкь добро и благо, аще ли неможете а онда пишете іакоже обрѣщете вь изводе“ (стор. 65—66). Є се мабуть той самий список Палеї, про який після устної згадки д. Северянова у Віднї я згадав у своїй передмові до

книги „Памятки українсько-руської літератури“ I, XVI, тілько з помилкою, що список походить не з XIV, а з XVII віку.

Є в однім хіландарськім збірнику, писанім у XIV—XV віках (N 111), ще одна статя, що має напис „книга бытіа небеси и земле юже сотвори богь и всякои твари“ (стор. 37), та се або уривок Палеї (займає всего 6 карток 4-to), або якась иньша статя — чи не Пісидова „Похвала Богу о созданіи всея твари“?

Ще одну українсько-руську вкладну записку варто тут подати. На четвероєвангелию писанім 1615 р. читаємо: „Панъ никола тонковичь (певно Томковичъ) синь стефановь, которыи биваль пороучникомь оу его милости пана Константина Корнеакты, сыновемь (сыновець?) его милости лоуки владики и митрополита волынского, коупиль сію книгоу евангеліе тетрь за осмь на десеть златихь в земли полской во великомь градѣ Лвовѣ, вь манастиру преподобнаго отца аноуфріа оу лукаша ивановича дяка, за доушоу небожчика іоанна сербина хороужого пана корніата з мѣста рааба, да се отнесеть сіе св. евангеліе вь страноу западнюю оу дюрь градь (Джурджево?), вь церковь сербскую св. николы, которое не маеть быти отдалено оть тоеи светои церкве вь вѣчныа роды, до которого то евангеліа абы нѣкто не ималь ничого кроме пана николи выше реченого, которыи ся о то троуждалъ, да богъ емоу платитъ и нагородитъ вь царствіи своемъ, аминъ“ (стор. 57). Як бачимо, українсько-руські книги і рукописи вандрували тоді часто на південь і то не тілько як побожні дарунки; їх нераз купували прибуваючі з Сербиї, Болгариї та Афона монахи, щоби ними запомогти свої церкви зубожілі через турецьке завойоване.

Із творів більше сьвітського, літературного змісту знаходимо в хіландарських рукописах дещо цікаве. І так у збірнім рукописї N. 211 (маб. XVI в.) знаходимо „Хожденіе Даніила игоумена вь светыи градь іерусалимь и вь прочаіа света мѣста“ (стор. 52) — очевидно сербський перепис нашого Данила Паломника — інтересний історико-літературний факт! Під ч. 77 є рукопис сербського тексту повісти про Варлаама і Йоасафа з XV в. В двох списках, в рукоп. 211 (XVI в.?) і в збірцї N 312 знаходить ся якесь псевдепіґрафічне „житіе и оусѣкновеніе честнаго пророка и предтечи и крестителя іоанна, списано отъ ученика его марка апостола и евангелиста“ (стор. 52 і 70) — твір мабуть доси незвісний у науцї. З книг історичних є тут переклади візантийських лїтописів Георгія Амартола (N 128, рукоп. XV в.), Манассиї (N 179, рукоп. 1508 р.) і Зонари (N 305, писано 1663). До рідких рукописів належить переклад Доґматичної Паноплїї, котру тут названо „стихове георгія памфила“; се належить мабуть до якоїсь віршованої передмови, бо сам твір, як відомо, має собі автором монаха Евфімія Зіґабена

і є одним із головних жерел для пізнаня віроученя болгарських богомилів. В рукоп. збірцї N 318 (XVIII в.) є статя „іатрософія о всякои вещи“ і „молитва на ловленіе рыбамь“ (стор. 71); рукоп. N 326, се якийсь „Лечебникь“; рукоп. N 420 (XVIII в.) „Исторія дому господина поручика волинскаго“ — що вона там робить на Афонї?

Виданий катальоґ старанно, та не без помилок, котрі певно в головній мірі треба приписати о. Саві Хіландарцеви, що нпр. не вміючи переписував руські титули та записки а може й сам сербізував їх. Описувано поодинокі рукописи не рівномірно і далеко недокладно; деяких подано тілько загальні титули (N 387, 395, 405), не означено нїде, яким письмом писані рукописи (устав, полуустав, скоропис?), при Минеях не зазначено, чи вони празничні, чи четї, не подано їх змісту так само як змісту Прологів і т. д. Та про те ми вдячні чеській академиї за опублїкованє сего катальоґа, що докидає дещо цїкавого й до істориї нашого духового житя. *Іван Франко.*

Б. Д. Гринченко — Этнографическіе матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. Выпускъ 2. Расказы, сказки, преданія, пословицы, загадки и пр., Чернигів, 1896, ст. 390.

Етноґрафія — наука вправдї нова, та коли прийде ся нам порівнати стан нашої етноґрафії зі станом етноґрафії иньших европейських народів, н. пр. Нїмцїв, то лиш тодї побачимо, яка величезна ріжниця між одною і другою. У Нїмцїв етноґрафів розросла ся до величезних розмірів, у нас вона ще в колисцї. А про те кілько то у нас можна зробити і як багато можна, відповідно, дуже легко зробити! Одні збірники народних пісень можуть у нас ривалїзувати з подібними збірниками иньших народів, решта-ж не витримає і малого порівнаня. Возьмім наші збірники казок: Рудченко, Чубинський, Драгоманов, Манджура, Ястребів, Грінченко, Роздольський — от і всьо (не вчисляючи периодичних видань і часописий, де від часу до часу появляють ся також сирі материяли). Тимто нам треба радїсно витати кождий новий збірник; тим то поява кождого нового збірника повинна лиш заохочувати иньших людей до подібної працї: вона певно не буде даремна, бо нам ще далеко до того, аби сирий материял вичерпати і з страху перед повторюванєм тих самих річей не публїкувати більше нїчого.

Минулого року я мав нагоду в тих самих „Записках“ висловити свою думку про перших випуск збірника д. Грінченка. Тепер хочу сказати дещо про другий випуск.

Треба признати, що другий випуск представляє ся далеко краще від першого, і то ось чим: 1) В другім випуску д. Грінченко пододавав до поодиноких казок значне число паралєль і хоть тим ще не вичерпав їх всїх, та все ж і такі вказівки мають велике значінє, особливо для тих людей, що мають писати студиї про певні казочні теми; вони вже не потрібують перевертати цїлих томів, шукаючи за даною темою, а від разу приходять до неї і користують ся нею, як їм треба. Одно лиш можна закинути д. Грінченкови: чому він, подаючи паралєлї, ограничив ся збірниками российськими і польськими — не вчислюючи тут русько-українських — а не сягнув і по збірники иньших народів, бодай славянських? Може обставини не дозволили йому сього вчинити, але в такім разї треба було бодай зазначити те в відповіднім місцї. 2) В другім випуску збірника д. Грінченко пододавав біблїоґрафічні вказівки до цїлих роздїлів; і се дуже важна річ, головно з тих самих причин, що і при попереднім. 3) Д. Грінченко зладив при кінцї другого випуску покажчик, де подає короткий зміст кождого поодинокого числа материялу, надрукованого в обох томах. Недостаток такого покажчика при першім випуску був одною з більших його хиб. 4) В другім випуску д. Грінченко старав ся заховувати в материялах диялєктичні прикмети і хоть їх не дуже много — се й не може бути виною д. Грінченка, а головно його співробітників — то все ж таки вони мають свою вартість.

Отсе вичислив я добрі прикмети другого випуску збірника д. Грінченка. Та не можу поминути тут і недостач збірника. На деякі хиби я вже звернув увагу в справозданю з першого випуску. На жаль, мушу я їх і тут повторити. Розуміє ся, що д. Грінченко багато в де чім тут не повинний, тож я і не звертаю хиб виключно на його адресу, але на всїх, що займають ся етноґрафією українсько-руською. Хиби ті такі: 1) Многі, записуючи чи то перекази, чи казки, чи що иньше, не записують їх просто з уст оповідача слово в слово, лиш списують їх зміст і відтак виправлюють його, як їм подобає ся. Що се є велика хиба при подаваню сирого материялу, чейже не потрібую доказувати. 2) Нї оден з українських етноґрафів не звернув досї уваги на те, що дуже важна річ у прозових оповіданях — подавати на кождім слові наголос. У нас про наголос нема жадної ширшої студиї, та й якже її зладити, коли ми не знаємо докладно народнього наголосу, а се ж річ першорядного значіня! Вправдї в другім томі „Етноґрафічного Збірника" в „Чорноморських народних казках і анекдотах" М. Дикарева є вже зазначуваний наголос, але менї здає ся, що д. Дикарев подавав його сам, маючи вже материял на письмі, а не зі слуху. 3) Дальша хиба збірника д. Грінченка — правопись. Я наведу тут кілька примірів, щоби ш. читачам показати, яка вона неконсеквентна і до якого жалю може

довести кождого фільольоґа. Читаємо там: для семъи (чи: semy, semi, semji?), але: въ рамйи (ramjy чи ramji?); йийи (jijy, не jiji) і йихъ (jych, не jich); нейи і тійи; у двори і на вози (р і з тут однаково змягчують ся!) диду і видьма (знов однакове „і"); сидай і тилькы (однакове і) і т. д. До етноґрафічних записів треба доконче всюди ввести правопись фонетичну; її подекуди уживають навіть в самій Росиї. Материяли, записувані меньше або більше докладною фонетичною правописию, появлюють ся від часу до часу в „Этнографическомъ Обозрѣніи"; чи не могли б появлювати ся в осібних збірниках? Менї здає ся, що урядова правопись не є conditio sine qua non... В усякім разї, з біди її тримаючись, треба б вже консеквентно переводити і поясняти. В кінцї можна б нею послугувати ся, по змозї, в зреформованім видї; оджеж наведені слова можна б надрукувати хоть би так: йийі, нейі, двори, возі, сідай, тилькы і т. д. І так було б лїпше від того, як вони тепер друковані. Треба б Українцям над тим подумати!

В кінцї мушу ще звернути увагу на одну хибу, що походить від самого редактора. Він знав, що материялу має на два випуски; знав, який той материял. На щож він упорядкував оба випуски на одно копито? Я не хочу тут говорити про самий поділ Драгоманова, якого він тримав ся в своїй книжцї „Малорусскія преданія и разсказы" і за котрим редактор пішов. На однаковий поділ народної устної, прозової словесности у нас ще не зараз усї згодять ся. Але чому ж редактор не помістив в однім випуску всїх вірований, приповідок і иньших дрібнїйших річей, а в другім самих казок? Або чому не помістив в однім випуску всїх казок фантастичних, а в другім побутових, як то пр. зробив Чубинський? Через таке упорядкованє збірника, д. Г. був би зробив його далеко практичнїйшим від теперішнього.

Що до самого змісту збірника, то скажу коротко: Материялу цїлком нового в нїм не дуже багато, але за те той, що є, дуже цїкавий, особливо в деяких дрібнїйших річах. Найбільшу увагу заслугують замовленя зібрані д. Степаненком, та оповіданя про чортів, зібрані д. Кравченком; не можна тут поминути і деяких переказів про історичні особи й події, як і деяких казок та леґенд. Супроти того всього, які не були би хиби збірника, то мусять вони зникнути перед висше вичисленими прикметами. Тому й належить ся д. Грінченкови за його працю всяке признанє, і нам треба бажати, щоби він з поля етноґрафії й на далї не сходив. *В. Гнатюк.*

Проф. Н. Сумцовъ — Личные обереги отъ сглаза. (Відбитка з Збірника харьківського історично-фільольоґічного тов.), Харьків, 1896, ст. 20.

Зазначивши на вступі, що віра в „зле око“ (або в так звані „уроки“) походить з найдавнїйших докультурних часів і що було б нерозважною загадкою, як би тепер знайшов ся якийсь нарід без сїєї віри, бо се просто б перечило всьому укладу елєментарної народної психольоґії, автор каже далї, що дуже цїкавою річию було б простежити і вистудийовати ті характерні подробицї побутових прояв, звідки виникає віра як в саме „зле око“, так і в можливість якихось охорон проти нього, бо тут власне виявляють ся психольоґічні риси загально людські і місцево-народні, хоча останні, яко ориґінальні, в великім процесї загального витвору відограють, натурально, досить обмежену ролю.

Всї особисті обереги від злого ока автор дїлить на три катеґориї: 1) річеві або материяльні, 2) символичні і 3) устні або шептання; третю катеґорию автор залишає для пізнїйшої специяльної студиї, а перші дві бере предметом для сїєї статї. Розгляд сих оберегів складаєть ся у нього з таких віддїлів: 1) Злизуваннє й опльовуваннє, 2) Шнурок з завішеного, могильна земля 3) Роги — cornicelli, камінnє, 4) Сіль, 5) Огонь, вугілє і сажа, 6) Сїти, 7) Обувє, постоли, Hexenpantöffelein і ин. 8) Балабончики і дзвінки, 9) Підкова, 10) Кольорові завязки, 11) Дитяча сорочка, 12) Вовчі (свинячі і ин.) зуби і кажани, 13) Дерева, трави (зїллє), віник, 14) Філяктериї, лїґатури або „наузи“, 15) Зложені охорони, 16) Символичні знаки (пальцї, очи, фальос, ключ), 17) Перенесеннє уроків на иньшу особу. Наводимо тут кілька охорон, уживаних у нас на Українї. Широко розповсюдженим звичаєм є облизуваннє новородженої дитини (як також відтягуваннє носа для росту і підрізуваннє під язичком нїби для чистої вимови), робить ся се звичайно таким робом, що мати або баба проводить своїм язиком вподовж лиця дитини від підборіддя до чола і навхрест по очах, після чого витирають лице дитини своєю сорочкою; під час злизування говорять якусь молитву, здебільшого „Отче-наш“. Велике значіннє надають також конячій голові. В Поднїстрянщинї встромляють її на кілок від тину на городї, що б „все родило“, українські ворожбити найбільшу повагу мають до трави, що проростає кріз ямки очей в конячім черепі і старанно збирають її для своїх чар. Червоні і взагалї різкі кольори вважають ся охоронними; для того скотину, птицю, рослини і навіть овочи на городї перевязують чимсь червоним; очевидячки, прикро-червоні, гарячі кольори в народній уяві мають звязок з огнем, — чим вияснюють ся такі назви квіток, як горицьвіт, горицяя, соняшник; про гречку, що вже відцвилась, кажуть, що вона „погасла“. Коли дитина родить ся „в чепцї“ (так звуть в Харківщинї оболонку, що буває иногдї на голові новородженого), то кажуть, що вона щаслива; „чепець“ сей бережуть, зашиваючи часом в ту одежу, що дитина найбільше носить. Часник, яко річ охоронну, носять на шиї

або в кишенї; в Галичинї й Угорщинї на передоднї сьв. Юра його виплїтають до вінка невісти, натирають ним двері і поріг. Чорнобильником в Галичинї дївчата підперізують ся від уроків і зіпсуття. Чортополох, як сьвідчить вже сама назва, є також оберегою; у нас його держать по хатах від нечистих духів і відьом. Зрідка подибують ся у нас і то переважно серед низшого духовенства, молитви і заклятя від нечистої сили, писані в латинській мові.

Брошура написана дуже ясно і цїкаво, хоча й не претендує на більшу повноту і докладність, що як застерігає автор на початку, було б досить тяжко й зробити раз, з причини обширности і ріжнородности материялу, а друге тому, що материял сей досить розкиданий, а подекуди і не цілком приступний. *М. Вороний.*

В. Ястребовъ — Новыя данныя о союзахъ неженатой молодежи на югѣ Россіи, К., 1896, ст. 17 (відбитка з Київської Старини, 1896).

„Парубоцькі і дївоцькі громади нераз вже звертали на себе увагу дослїдників народного житя. Одні признавали в них слїди первістних супружих форм (Чернишев), другі останки церковних брацтв (Василенко і Боржковський), треті старались погодити оба ті погляди. Що до нас особисто — ми держимось посередньої думки, що в згаданих „громадах більше первістних останків нїж історичних форм житя“.

Так зачинає автор свою статю, та уважаючи передчасним вдаватись на научні теориї про розвій супружих відносин, все ще не вироблені, волить обмежитись на наведеню самих фактів про громади. Факти сї зібрані з Київщини, Херсонщини, Катеринославщини і з південної частини Доньщини по части самим автором, а по части єго кореспондентами. З утїхою можна занотувати, що між дописувателями д. Ястребова бувають і селяне.

Зібрані відомости про парубоцькі громади автор уґрупував в певну систему: насамперед ідуть умови принятя нового члена в громаду (вік, позволенє родичів, що однак дуже рідко де потрібне, сьміливість, знанє пісень та казок — цінить ся дуже). Дальше — постанови самої церемонії вступленя в громаду (приписане звичаєм убранє, могорич і т. и.), подекуди такої церемонії не буває, а просто парубок прилучає ся до громади непримітно. Яко права члена громади вказують ся: більша самостійність дома, а часом навіть повна свобода, вільний вибір жінки — чого не мають парубки з поза громади, а залежать в тім від батьків.

Наведено кілька фактів про причини виключеня з громади, а потім про внутрішню її орґанізацию і круг діяльности. Звичайно буває в гро-

мадї „отаман“ або як в Звенигор. пов. київс. ґуб. — „береза“, хоч лучають ся громади, де є отаман і береза; тодї береза проводить тільки підчас колядок. Отаман має в громадї велику власть: судить спори, карає винних, збирає гроші від членів і переховує касу. Бувають також громади без отаманів; громада сходить ся тільки на „улицях“, „досьвітках“ і „вечерницях“.

В круг діяльности парубоцьких громад входить: удержане керниць на полі, ходжене з колядою і зьвіздою, приладжене ледяного хреста на Йордан, куповане хоругов і сьвічок до церкви і т. и.

В Київщинї в кождім селї буває лише одна громада, в Херсонщинї по більших селах, коли ті дїлять ся на „кутки“, є в кождім кутку осібна парубоцька громада; звичайно такі громади ворогують з собою — найбільше через дївчат.

Між дївчатами громади трафляють ся дуже рідко, як н. п. де неде в Херсонщинї, де дївчата мають також свою „отаманиху“ і подібно як парубки купують свою сьвічку до церкви, збирають гроші на посьвячене дївочої керницї в полі і т. и. В черкаськім повітї перше появлене дївчини на „вулицї“ відбуває ся урочисто, з музиками. В кінцї статї автор згадує, що підлїтки мають подекуди також свої гурти, як і старі мають теж свої сходини.

Було б пожаданим, що б і в Галичинї звернено увагу на порубоцькі громади. *Г-а.*

Н. В. Гильченко — Матеріалы для антропологіи Кавказа — III. Кубанскіе казаки, антропологическій очеркъ (Извѣстія имп. общества любителей естествознанія, антропологіи и этнографіи сост. при Московскомъ университетѣ, т. ХС. вып. II — Труды антропологическаго отдѣла, т. XVIII, вып. II), Москва, 1895, 4°, ст. 77 + 2 табл.

Д. Гильченко в сїй розвідцї подає результати антропольоґічного огляду й міряння 61 осіб з кубанського війська й порівняння здобутих ознак з ознаками, здобутими иньшими дослїдниками для української людности в иньших місцевостях. На закінченнє він зводить до купи результати антропольоґічного студиєвання не лише Кубанцїв, а й українського типа взагалї. Головні виводи можна представити так: антропольоґічний тип Українцїв показує велику ріжнородність по місцевостям, що д. Г. об'ясняє ріжницями між поодинокими українськими народами й впливами сусїдів — Тюрків, Поляків і Великоросів. Загальними ознаками Українця поки що можна уважати лише: високий зріст, ясно рожевий колїр

шкіри (72—85%), темне волосє (60—70%) і очі ясних відтїнків (52—60%); сам автор одначе зараз же зазначає, що ваганнє „темного типу“ дуже велике (6—39%) і ставляє здогад, чи не є ясний тип, що з часом витїсняє тип темний, як меньш здатний до життя, типом чисто славянським. В кінцї робить такі виводи: антропольоґічний тип кубанських козаків анальоґічний з иньшими Українцями, має лише невеликі відміни; він, як і український тип взагалї, має виразні слїди чужої крови, особливо тюркських народів, „на що вже давно вказували наші історики“. Як ознаки типа, що ще вимагають перевірки, він ставляє: високий зріст і брахицефалїя; мала і абсолютно і розмірно величина черепа, невелика верхня і середня частина лиця і більша — нижня, значне віддаленнє між очима, значна довжина ніг, властиво стегна (с. 67—8).

Автор сам заявляє, що він далекий від того, щоби думати, що порівняння і вказівки, які він зробив, вичерпують питаннє про фізичний тип Українця взагалї і кубанського козака специяльно. І дійсно, автор, як ми бачили, оперував дуже невеликим кубанським материялом, маючи з поодиноких станиць по 1, рідше по 2—3 особи. Що до Українцїв взагалї, то автор мав до розпорядження: материяли зібрані в Київщинї Дибольдом (200 осіб) і Талько-Гринцевичом (2619), в Харківщинї Красновим (712) і Гильченком (207), в Полтавщинї Емме (1311) і Гильченком (103) та материяли Коперницького і Маєра для Галичини. Таким чином не заступлені нїякими материялами великі простори української териториї, при тім дуже важні для виясненя ознак українського типа і впливу сусїдних наций: коли йде на пр. про вплив Тюрків, то важні дуже материяли з українського Полїся, де того тюркського впливу не було; в справі впливу великоросийського важні материяли з західньої України; особливу вагу мають Русини Буковини й Угорщини, всїх тих, позбавлені впливів, на які вказав д. Гильченко. Без такого ріжностороннього материялу і без такого аналїзу і вияснення чистого типу, поодинокі подібности з тим чи иньшим сусїдом не будуть мати ваги. Покликування на істориків що до тюркського впливу не можуть мати значіння: гадки істориків були ріжні, взагалї більш априорні, і ся справа може бути рішена лише антропольоґією. Так само не багато помагають сьвідоцтва давнїх джерел про вигляд Славян: сї сьвідоцтва часто так неясні, звязані з такими суперечками, що можуть служити лише помічною вказівкою для антропольоґії (розумієть ся Скити й Сармати, що їх автор уважає близькими родичами або тими ж Словянами — с. 66—7, зовсїм тут виступати не повинні). Антропольоґія ж іще потрібного материялу не зібрала, і для того виясненнє початкового славянського типу, впливу

передславяньских мешканців і пізнїйших етноґрафічних елементів може бути зроблено лише з часом. *М. Г.*

Огляд повістий Григорія Квітки Основяненка, написав Іван Франчук (Справозданє дирекциї ц. к. академ. ґімназиї у Львові за шкільний рік 1894).

Др. Мандибур Тадей: Психольоґічний вступ до науки льоґіки в клясї VII.

Володимир Левицький: Ґрупа модулова (обі розвідки в Справозданю Дирекциї ц. к. академ. ґімназиї у Львові за шк. рік. 1895).

Остап Макарушка: Складня причасників в Волиньско-галицкій лїтописї, старорускім памятнику XIII в. (Справозданє Дирекциї ц. к. академ. ґімн. у Львові за шк. рік 1896).

Др. Григорій Величко: Вплив вітрів на асиметрию долин річних всхідноевропейскої низини (Справозданє Дирекциї ц. к. II ґімназиї в Перемишли за шк. рік 1896).

В останнїх роках — від 1894 р, коли стали „Записки" містити докладні огляди наукової лїтератури що до України, появили ся друком у Справозданях двох руських ґімназий в Галичинї: академичної у Львові і II ґімназиї в Перемишлі (повної від 1896 р.) 5 наукових розвідок. Доси на всю Україну-Русь маємо тілько ті дві повні укр.-руські ґімназиї, що з державних фондів можуть друкувати в своїх річних Справозданнях наукові розвідки укр.-руською мовою; тим більше повинні ми пізнати, яку вкладку внесли згадані розвідки в наше наукове письменство.

Д. Іван Франчук в початку своєї розвідки про повісти Квітки дає вступ про змаганє ввести в укр.-р. письменство народну мову перед Котляревським вже в початках XVII ст., потім говорить про рух лїтературний і чинники, що причинялись до оживленя єго, по появленю Енеіди, до виступу Квітки. Вступ написано ясно і вірно і оперто переважно на „Отчетѣ" Дашкевича. В властивій розвідцї говорить автор насамперед коротко про житє Квітки і єго горожаньску діяльність єго, потім про анекдоти, драми, повісти і романи московською мовою та про напади московських критиків на Квітку із за тих творів. Дальше розводить ся автор над причинами, що спонукали Квітку писати українсько-руською мовою. Яко головну причину подає автор напади московських критиків на вводженє українсько-руської мови в лїтературу і наслїдком сего по закону реакциї викликану у Квітки повну сьвідомість пригідности українскої мови до лїтератури. Обговоривши коротко тоті річи, переходить автор до огляду повістий Квітки по їх головним напрямам і харак-

теристичним рисам, а то повістий з напрямом переважно реалїстичним, чутливим, сатиричним і релїґійним. Загалом же про повісти Квітки каже автор так: „Подібно, як в Котляревського творах добачає ся тїсна звязь з народною словесностию і народним духом, так само і Квітка не відчімхнув ся від пня, від народу, станув на чисто народнім ґрунтї і виявив в творах своїх характерну черту цїлого племени українського, як: реалїзм, гумор і глубоке та ніжне чувство“. В тім уступі, як видно, автор трохи промахнув ся. Розуміємо, що який там нарід може відзначатись більшим або меньшим гумором, може бути більше або меньше чутливий, але годї казати про реалїзм у якого там народа яко якийсь характерний рис. Коли возьмемо на увагу духову сторону народа, напрями его думок та его поезию, то з сего боку можна про наш нарід сказати, що він настроєний радше ідеалїстично як реалїстично. Що иньшого реалїзм в лїтературі, себ то коли лїтература є вірним образом побуту і житя народа в найширшім значіню слова. Такий реалїзм, себ то зображенє дїйстного житя українського селянина, в повістях Квітки дїйсно є; в тім має автор цїлковиту слушність. Але повинен був автор згадати, звідки то у Квітки тодї вже, борше як у московських писателїв, взяло ся реалїстичне зображанє житя селян.

До повістей, що визначають ся передовсїм артистичним реалїзмом, зачисляє автор: Марусю, Сердешну Оксану, Добре роби, добре буде, Перекотиполе (сю повість, автор, ідучи за проф. Верхратським, називає найкрасшою), Мертвецький великдень, Конотопську відьму, Салдатський патрет і дрібнїйші оповіданя, як: Пархимове сніданя, На пущаня як завязано, Підбрехач і Купований розум. Обговоривши коротко кожду з тих повістий що до їх змісту, головних осіб і вартости, автор каже, що Квітка тими повістями звернув увагу невірних людей на сей нарід простий і забутий і описав его з любовю, чувством, правдою і вірностию.

До повістий, що крім реалїзму визначають ся ще й глубоким чутєм, зачисляє автор: „Марусю“ й „Щиру любов“; заразом відпирає Петровим зроблений закид сентименталїзму в „Марусї“, а признає сей закид що-до „Щирої любви“. Але тут, ідучи за Дашкевичем, автор не годить ся з Петровим, буцїм би то Квітка запозичив сентиментальність у Карамзина і Жуковского, бо крім тих двох писателїв було тодї в Росиї ще чимало иньших взірцїв сентиментальної лїтератури, як ось повість Українця Богдановича „Душенька“ написана в 1772 р., повісти Полевого, Марлинського й и. В кінци — говорить автор справедливо — сентиментальність в лїтературі московській була навіяна з заходу, а з творами західно-европейськими ознаємились Українцї не тілько

в московських перекладах, але і в ориґіналї — що автор доказує фактами з „Отчета“ Дашкевича.

До повістей, де видко найбільше гумору, сю характеристичну рису українського народу, зачисляє автор: „Мертвецький великдень“, а передовсїм „Конотопську відьму“ і „Салдатський патрет“. В повістях же: „Купований розум“ і „Пархимове снїдане“ добачує карикатурність. До четвертого відділу зачисляє поет повісти з високопатріотичною і дидактичною тенденциєю, овіяні релїґійностию, а то: „Добре роби, добре буде“ і „Божі дїти“.

Вкінцї доторкує ся автор дїяльности Квітки на полї народньої просьвіти і кінчить свою розвідку заявою, що написав сесю розвідку в почесть сему великому мужеви в пятьдесятилїтні роковини єго смерти.

Автор поставленій собі задачі, оглянути повісти Квітки, відповів зовсїм добре. Огляд визначає ся, при своїй короткости, яснотою, систематичностию та добрим уґрупованєм материялу і врештї доволї повним використанєм лїтератури, що до Квітки, передовсїм же статї поміщеної в „Кіевск. Стар.“ за серпень, 1893 р.

Психольоґічний вступ до науки льоґіки в клясї VII. Автор сеї працї, Др. Мандибур говорить у „вступнім слові“, що хотячи вдоволити вимогам інструкций для середних шкіл в Австриї, виданих в 1884 р., він мав на цїли як найприступнїйше і найкоротше подати ученикам теорию пізнаня і вибрав до того те, що вважав відповідним з підручників: Dr. Alois Höfler, Logik, Wien 1890; A. Behacker, Lehrbuch der Logik, Wien 1890; Stanley Ievons, Logika (польський переклад) Варшава 1886; Wład. Kozłowski, Logika elementarna, Львів 1891. Автор сам бачить мету своєї працї в виборі зі згаданих підручників. Сам сей „психольоґічний вступ до льоґіки“, що обіймає 10 сторін 8°, розділений на такі статї: Прояви фізичні і психічні, вражіня змислові і виображіня, спряганє виображінь або ассоцияция, мимовільні сполученя виображінь, аперцепция; мова а мисленє, правдивість і неправдивість наших мислей, задача і цїль льоґіки, головна проява мисленя, суд і подїл льоґіки.

Звісно, на сей „психольоґічний вступ“ треба дивитись як на частину учебника льоґіки для учеників. Що-до „короткости і ядерности“ в представленю того „вступу“, то справдї автор вивязав ся як найкраще з задачі, зібравши що найпотрібнїйше і відповідно уґрупувавши. Але не можна сказати сего що-до „приступности“ в представленю. Деяких глав ученик без помочи учителя не зможе докладно зрозуміти, бо за ядерно представлені: от, примірож, статя про ассоцияцию, ассиміляцию і комплїкацию виображінь, що правда, вірно дефінують ті понятя, а про-те можна сумнївати ся, чи ученик здасть собі яку справу зі значіня тих

термінів, наколи не спрецизовано докладно ріжниці поміч тими трьома подібними собі понятями. Так само і про статю про аперцепциї не можна сказати, щоб вона була написана цілком приступно і ясно для учеників. За тим всім треба бажати, аби автор обробив гарно та науково увесь учебник льоґіки.

Складня причасників в Волиньско-галицкій лїтописї, старорускім памятнику XIII в. Автор сеї розвідки д. Макарушка, поставив собі задачу — представити систематично складню причасників в згаданій лїтописї і показати, що в конструкциях партиціпіяльних мова Волинсько-галицької лїтописї, як взагалї кожна староруська мова, залежала від грецьких та болгарських первовзорів. Автор, написавши насамперед дефініцию і значінє причасників, ділить саму річ про складню на дві частини: 1) конструкциї причасникові зависимі і 2) конструкциї причасникові независимі. В першій частинї автор обговорює: а) причасники яко присудки, б) причасники яко придатки і в) причасники яко приложеня. В другій частинї йде річ про: а) dativus absolutus, б) відміни самостійного датіву і г) первісне значінє самостійного датіву. Говорячи про причасники яко присудки, автор бере під увагу насамперед діяльні причасники теперішнього часу, а потім діяльні причасники минувшого часу. Тут же знову говорить автор наперед про причасники на *-лъ, -ла -ло* в полученю з означеними формами спомагаючих дієсловів *нс-* і *бы-*, потім про полученє причасників на *-въ* (*-ъ*) з *нс-* і *бы-*, дальше виказує автор значіня причасників на *-лч -ла -ло* в полученю з формальним дієсловом *бы*; далї про предметні причасники часу теперішнього і минувшого яко присудки і вкінцї резюмує погляди Потебнї на причасники-присудки в нашій давнїй мові. Сей уступ не належить орґанічно до тої точки поділу, зробленого автором.

У всіх частинах річи про складню видно досить багато зібраний материял з Волинсько-галицької лїтописї що до партиципіяльних конструкций; материял поділений по катеґориям і вихіснований для підпертя теорий Потебнї. З того найкориснїйшою виходить частина про зависимі причасникові конструкциї. Тут справдї підперто многими реченями з Вол.-гал. лїтописї думку Потебнї, що в староруській мові видно нахил будувати реченя з рівноважними підметами і присудками, і що така рівноважність можлива тодї, коли підмет і присудок є іменами або бодай формама зближеними до імен, прим. причасниками. Звідси в староруських памятниках і Вол.-гал. лїтописї причасники не тілько на *-лъ*, *-ла*, *-ло*, але і на *-ъ -въ* і діяльні причасники теперішнього часу кладуть ся яко присудки з пропущенєм спомагаючого *єсмь*.

Статя про dativus absolut. оброблена досить повно, але не досить систематично й рішучо.

Сказавши насамперед, „що підмет реченя побічного, заміненого на конструкцию dativus absolutus, повинен в засаді бути иньший, ніж підмет того реченя, з яким dativus absolutus тїсно (?!) вяже ся“, автор пише про независиму конструкцию причасників на *-щте* і *-(в)ше*. Що се властиво за форми, автор не рішає, тілько бачить в них первопочин независимої конструкциї. Dativus absolutus же уважає автор „скристалїзованно независимою конструкциєю“, в якій пробиває ся змаганє виеманципувати побічне реченє від зависимости підмету головного реченя. Дальше наводить автор приміри независимого dativ-у в Вол.-галицькій лїтописї і говорить про те, що староруські письменники залюбки уживали тої конструкциї навіть замість verb. finitum. Згадавши про прінципи мови грецької і латинської при твореню самостійних принципіяльних конструкций, автор наводить приміри dativ-ів absol., в котрих старі руські письменники тих принципів не держались, себ то творили dat. abs. навіть тодї, коли підмети були однакові. Дальше знову автор каже про комплекси речень, де dat. abs. ставить ся рівнорядно з verb. finit. і лучить ся навіть злучниками „*а*“ „*и*“. В статї же про відміни самостійного dativ-у автор наводить приклади, де замість dativ-у причасника стоїть часом номінатів або аккузатів причасника, або, що найчастїйше, дієприслівник. При кінцї сеї статї автор наводить за Потебнею приміри 2 відмінка самостійного.

В останній главі своєї розвідки говорить автор про первіснє значінє самостійного dativ-у. Навівши гадки про се Потебнї і Мікльосїча, автор шукає поясненя dativ-у самостійного в напрямі — розріжнити часи дійств, а то тим більше, що dativ-и служили для виразу часу. Майже всї конструкциї dativ-у самостійного можна, на думку автора, переміняти на побічні часові реченя. А як льокатів, яко відмінок, що служить для виразу стану, зблизив ся вже дуже рано до датіву не лише формою, але і функциєю, то датів самостійний переняв на себе також означенє відносин квалїтатовних, що в грецькій мові віддають ся ґенетівами самостійними. З таким виводом автора можна згодити ся зовсїм. Але не можна згодити ся з ним в тім, щоб присудковий причасник підпорядковувати партіципіяльним зависимим конструкциям; се противить ся граматичному розумінню зависимости відмінків. Так само тяжко згодитись на те, аби в давнїй живій руській мові не було зовсїм партіципіяльних конструкций, раз тому, що ми єї добре не знаємо, а другий раз тому, що не тілько в новійших народних піснях і взагалї устній словесности, але і в найдавнїйших обрядових піснях знаходимо партіципіяльні конструкциї.

Загалом кажучи, ся розвідка становить нову, пожадану вкладку в наше наукове письменство.

Вплив вітрів на асиметрию долин всхідно-европейської низини. Написав д-р Григорий Величко.

Ся розвідка з фізичної ґеоґрафії має такі відділи: Будова прямовісна всхідно-европейської низини, низини, нерівні місця серед всхідно-европейської низини, закон Бера, теория Стефановича, теория Кльокмана, напір бистриць гірських, теория Гільбера, вплив вітрів. В статї про „нерівні місця серед всхідно-европейської низини" добачує автор причину нерівностей терену в північно-західній частинї насамперед в моренах, що наносили ледівцї зі Скандинавії та Фінляндиї в период ледовий; причину нерівностей терену в полуднево-східній частинї европейської низини автор виводить з ерозиї рік і тут звертає увагу на характеристичну появу, що оден беріг рік все висший від другого. Навівши чи мало рік південно-східної частини европейської низини, автор показує, що майже скрізь береги праві високі, а ліві низькі, багнисті. Автор поясняє той контраст в будові берегів і наводить ріжні теориї учених, хоч сам признає, що се питанє до нинї нероз'яснене. Перед Бером мало не всї шукали причини того контрасту у впливі вітрів. Бер завів иньшу теорию, що й по нинї вповнї признана в Росиї. Бер видить причину нерівности берегів у рік в обороті землї: бо вода, що пливе від рівника до бігуна, приносить з собою бистрійше круженє, більшу скорість, нїж мають точки близші до бігуна, бо на рівнику при обороті землї скорість найбільша, а до бігуна чим раз меньша. Через те і вода спихає ся на східний беріг і підмиває єго, від того він і стає стрімкий. Коли ж вода пливе від бігуна до рівника, то приносить з собою меньшу скорість і пре до західного берега. Навівши численні твори противників Берового закону, так само й теориї Стефановича, Кльокмана та Гільбера, що по свому поясняють сю появу, висказує ся автор, що більшість наведених поглядів не вияснює нам нерівности берегів і асиметриї річних долин, і годить ся радше на вплив вітрів при витворі асиметричних долин. Що б показати той вплив, автор подає в цифрах число вітрів в ріжних напрямах і силу вітру з ріжних околиць східно-европейської низини, та порівнює напрям головних вітрів з високими нерівномірними берегами рік. Цифри вітрів взяв автор із Записок центральної росийської обсерваториї і подає їх лише за місяцї цьвітень, май і червень, бо в тих місяцях мають вітри найбільший вплив. Ся таблиця вітрів виносить $^3/_4$ усеї розправи. З цифр же тих і порівнаня їх з асиметриєю берегів рік дійшов автор і переконав ся вкінцї, що майже всюди асиметрия річних долин залежить від головних вітрів. Розвідка представляє ся поважно і є серіозно наукова.

Що до розвідки В. Левицького, то не входячи в її розбір, нотуємо лише появленнє сієї фахової студиї в Справозданню руської ґімназиї.

Як бачимо, можемо сьміливо вивести, що наші дві руські ґімназиї заходять ся й лїтературно коло национального двигненя Русинів, коли дають спроможність появлятись таким працям, що дійстно збогачують наше наукове письменство. *І. Кокорудз.*

Władysław Satke — Powiat tarnopolski pod względem geograficzno-statystycznym, na podstawie materyałów dostarczonych przez naucz. ludowych (відбитка з т. III Rocznika kółka nauk. tarnopolskiego), Тернопіль, 1895, ст. 163 + мапа.

Ся книжка — то одна з кільканайцяти публїкаций, які появили ся в двох послїдних роках на конкурс, розписаний музеєм ім. Дзєдушицких, хоч автор не надіслав єї на конкурс. Вона ділить ся на дві частини: в першій подано загальний погляд на Тернопільський повіт що до ґеоґрафічного положеня, поверхні, вод, клїмату, залюдненя, плодів, способу управи рілї, торговлї, комунїкаций, просьвіти, — а в другій містить ся топоґрафія.

В першій частинї добре оброблені розділи, що трактують про прямовісну будову, про води і підсонє. Клїматичні відносини автор представив на підставі власних, довголїтних і совістних обсервацийі. Иньші розділи оброблені слабо, і так: не згадано і словечком про ґеольоґічну будову описаного терену, не подано причини, чому деякі осади як Константинівка, Серединки не розмістили ся вздовж потоків, а на високорівні, поминено мовчки стан забезпечень будинків від огню і адміністрацию громадським майном, а в розділї 8 є справдешні дивогляди про рільну господарку. Автор твердить на стр. 20, що в Тернопільськім повітї ґрунт, з малими винятками всюди добрий, а тимчасом і катастральна оцінка ґрунтів і карта ґеольоґічна каже зовсім що иньшого. Полоса між Серетом і Гніздичною від Тернополя і Смиковець на північ оплачує пересічно 50 до 60 кр. податку від морґа рілї, а се чей не сьвідчить про єї врожайність. Для прикладу наводжу, що села Ігровиця, Івачів, Мшанець, Дубівцї платять податку ледви по 50 кр. від морґа, в останній громадї випадає від морґа ледви 43 кр. Карта почви родючої (Bodenkarte атляс Chavanne) вказує, що почва на рілях складає ся з мамутової глини званої також лєсом, але в північній частинї повіту ся глина перемішана з вапняком і ся примішка зменьшує єї родючість. І так воно справдї; вапняк находить ся в цїлій півн. полосї повіту і єго процент місцями навіть досить значний. А по нїчим не попертому твердженю п. С., північна частина тернопільського пов. має мати почву „більше пісковату“ (ст. 31).

Неймовірні те ж цифри рільної продукциї. Сказано пр. що Тернопільський пов. продукує 15.000 сот. мет. картофель. Така скількість не

вистарчила би навіть на насїнє, а з чого ж випродуковати 15.000 гк. горілки і вижививи 120.000 населеня? Продукция між 1892 і 1893 р. може ріжнити ся дуже мало, а за 1892 р., по правдивим датам Рутовского (Rocznik IV стор. 218) випаде на терноп. пов. плодів:

Рутов.: пшеницї 90.000, ... картофель 560.000 мет. сотнарів.
Сатке: „ 80.000, ... „ 15.000 „ „

Не можна пристати й на те, що в добре веденій господарцї паринина має стояти до управної рілї в відносинах 1 : 3. Автор розуміє під тим — і то хибно — трипольову господарку, та як тепер увесь сьвіт йде до того, щоби поле як найменше париновало, то нема підстави захвалювати трипольової господарки. Наших селян нищить і те, що при загально практикованій трипольовій господарцї уживає ся річно 2 морґи, а податки оплачує ся за 3 м. поля.

Поза урядові дати автор не подає в роз. VI нїяких загальнїйших уваг. А чей ті самі дати вказують на ось яку появу. Р. 1880 було в Терн. пов. 109.240 мешканців, — вродило ся за останнє десятилїтє 54.338, — умерло 41.829, — отже 1890 р. повинно було бути 121.749, та як було тілько 120.006, то 1.743 мешканців десь поділо ся. На стр. 46 автор хоче пояснити се тим, що по отвореню трансверзальної желїзницї торговельний рух, а з ним і населенє, перенесли ся до Гусятина, але як стат. дати (Rutowski R. IV. стор. 20) не оправдують сего здогаду, то сей факт лишає ся і дальше непоясненим.

Друга частина обіймає детальні топоґрафічні замітки. Вичислено тут місцевости повіту в поазбучнім порядку, подано віддаленє місцевости від Тернополя, дотичний суд, почту, податковий уряд, парохию руську і латинську, хто є властителем більшої посїлости, який простір займає, кілько є поля, сїножати.., кілько виносить чистий дохід з ґрунту, а кілько платить ся від него податку. Крім сего подано дати з останньої конскрипциї про населенє і домашні зьвірі. Декуда є й історичні замітки, та треба зазначити, що автор часто помістив їх так, як єму подали учителї даної місцевости, не провіривши їх критично. А з сего вийшло те, що побіч відомостей правдивих є такі, що нїяк не видержують критики.

Наведу кілька. Могили, що находимо коло Микулинець, Заставя, Денисова, Буцнева, Куровець, не сьвідчать про давні криваві бої (стр. 117), а є нагробними насипами і походять ще з поганських часів. Дотеперішні розслїди Оссовского і Пулавского оголошені в виданях краківської Академії, — особливо в томі 15, 16, 17, а також 12, 13, 14. Zbioru wiadom. do antrop. krajowej, — показали се цїлком ясно, і через те не випадало би твердити цїлком голословно, що вони походять з часів татарських нападів. На стр. 130 каже ся, що осада По-

чапинцї повстала на руїнах осади знищеної Татарами, про що сьвідчать від часу до часу викопувані попільницї і манастирські погреби. За часів татарських нападів тубильцї при похоронах уже не уживали попільниць, се річ загально звістна, тим то подибувані попільницї сьвідчать, що на тім місцї було поганське цвинтарище, тай годї. Так само не мають історичної стійности замітки, що назва села Черних походить від „черни“ татарської чи черців, — а Глубічок від „глубоких“ долів (?) копаних Татарами.

Дати подані при кождій місцевости не дають погляду на відносини повіту, лїпше було-б зіставити їх в табелї, і тим способом можна було би зробити з них виводи. Сї дати, так як є в книжцї, сповняють свою задачу лиш на половину, себ то їх треба вважати жерелом, на підставі котрого можна би студиовати відносини повіта, як би були систематичні і докладні. Через неконсеквентність і недокладність в їх зіставленю вони й того варті. На пр. я хочу обчислити податки, що оплачують селяне в цїлім повітї, та при громадах: Цеброві, Янівцї, Конопківцї не подано податку; хочу зіставити шпихлїрі і громадські каси, знов дати недокладні, бо знаю, що в Кутківцях є шпихлїр і каса, а в книжцї сего не зазначено. Про шпихлїрі і гром. каси каже ся на стр. 42, що вони є майже по всїх громадах, а тимчасом, по датам п. С. їх є 29 на 82 громади; се чейже $^{1}/_{3}$ всїх громад, а не „майже всї“!

Справа роздробленя селянських ґрунтів сталась тепер суспільною справою, але про неї мало дізнаємо ся в працї п. С., бо дотичні дати наведені звичайно ось в такій формі, пр. селяне в Курівцях мають: 1 госп. над 20 морґів, — 2 до 20 м., — 3 до 12 м., — 4 над 4 морґи, а решта (кілько?) низше 4 морґів. Коби було число домів сего села, то і ту останню цифру можна би бодай в приближеню означити, а так дальша робота неможлива. При багато селах, як Дичків, Грабовець, Глядки нема навіть таких дат.

Зі справою роздробленя ґрунтів вяже ся иньша, ще більше пекуча. Се нерівномірне розложенє податку між селян і двірські обшари. Як в цїлім краю, так і в Тернопільськім пов. селяне в тім напрямі покривджені, бо мають тут 62% всеї поверхнї, а платять — по датам урядів податкових — 65% ґрунтового податку. При поодиноких селах заходять ще острійші ріжницї, пр. в Кутківцях мають селяне 50% поверхнї, а платять 70% податків, — в Ходачкові великім 53% поверхнї, а 70% податку!

До того і иньші дати декуда хибні. На стр. 53 каже ся, що повіт оплачує 52.829 зр. ґрунтового под., а тимчасом сю суму платять самі двори, цїлий повіт платить ґрунтов. под. 143.414 зр. Відписуючи з табель Рутовского (стр. 183), треба було дивитись і на наголовки.

Подібно стоїть річ в означенем ґеоґр. положеня повіту; подані на стр. 5 цифри ріжнять ся дещо від фактичного стану.

Сї хиби значно обнижають наукову вартість працї і тому можна вважати єї лиш почином до написаня моноґрафії Тернопільського повіта.

Як. Миколаєвич.

В. И. Василенко — Экономическіе очерки Кобелякскаго уѣзда Полтавской губерніи I. Богатыри стор. 49 II. Подсосѣдки стор. 31, Херсон, 1896.

Ріжним виданням российським д. Василенко давно вже постачає нариси статистично-економічні про Полтавщину. Про се він перш за все нагадує і в передмові до названих в горі нарисів. Передмова ся здаєть ся нам трохи чудною ріжними дрібними подробицями про те, яких заходів уживав автор на те, що б скомпонувати легеньку брошурку на 80 стор. Що до самої розвідки, то в сему, які по всїх нарисах д. Василенка, не можна не спостерегти однїєї властивої авторови вади — „разглагольствованія“. — „Многоглаголаніе“ д. Василенка сплоджує завждї добра воля його і щире бажаннє з'ясувати причину кожного чи історичного чи социяльно-економічного більш-меньш видатного факта, про який доводить ся йому говорити, або тільки згадувати. Так от говорячи про богатирів, заманулo ся йому згадати і про чумаків, і про „украинскій индивидуализмъ“ і про „болѣе ранній періодъ козачества“ і т. д. Говорячи про підсусїдків, д. Василенко чепляє і посполитих і їх історичний початок і згадує „высококомпетентныя заключенія и обобщенія“, автора „Малоросийскихъ посполитихъ крестьянъ“ і т. и.

З'ясованє тих чи иньших причин історичних і социяльно-економічних фактів народного і национального житя, — що й казати! дїло вельми добре, але ж на се не досить доброї волї та щирого бажаня, треба ще й наукового знання, а то самими виписками з Боплана, Лазаревського і инч. авторів, замість з'ясовання причини, можна часом лише затемнити та заплутати справу. На що треба було д. Василенкові, говорячи про підсусїдків, робити доволї велику виписку з працї д. Цадалки про десятинників в Херсонщинї? Раз що анальоґії між тима а сима геть мало, а друге і історичні причини походженя обох ґруп не однакові в корнї, хоча на око і здають ся однаковими.

З працї д. Василенка знати, що він знаємий з головними жерелами до історії України, які досї оголошені, а найбільш з працею Лазаревського про посполитих; що не схотїв він (а се велика шкода) спиняти ся біля „огромного числа архивныхъ актовъ“ про забираннє „чиновными людьми“ земель підчас гетьманщини; але знати і те, що автор факти

історичні і добутки їх осьвічує не відповідним сьвітлом. Не раз вказувано, що годі усю причину лихолїтя на Українї в другій половинї XVIII в. звалювати на плечі самої старшини. Причина сего лихолїтя (крепацтво, забираннє земель і роздаванє їх урядом; убожество народа і держанє його в темнотї) лежить в цілій сумі тієї полїтики, яку стежили в відносинах до України „птенцы гнѣзда Петрова“. Звістно „съ дозволенія начальства“ в Росиї не зовсїм можна докладно і виразно з'ясувати історичні причини сучасного нам убожества і темноти українського народу, а коли так, то може лїпше й незаймати їх, нїж з'ясовувати односторонно.

Скажім тепер кільки слів і про ті факти, що подає д. Василенко про богатирів і підсусїдків Кобеляцького повіту, і які властиво й надають інтерес його працї. Богатирями він зове власників землї, що мають не меньш 20 десятин. Таких богатирів в масї селян і козаків в Кобеляцькому повітї 1320, себ то 4,4%. Величезна більшість богатирів — 1105 — має від 20 до 50 десятин, і лишень один більш 500. На нашу думку треба нечуваного убожества маси хлїборобів, що б між ними вважати за богатиря господаря, що має 20 десятин землї! Господарка богатирів і побут домашнїй „зиждется на непосредственномъ трудѣ всѣхъ и каждаго въ семьѣ“ (стор. 5). Про осьвіту богатирів автор подає такі дати: письменних чоловіків у них на 100 чоловіки 21,4 (а в цілому повітї — тількі 8), жіноцтва 3,2; ходить до школи хлопців 7,6 (на цілий повіт 3,5). Сума осьвіти і в богатирів, як бачимо вельми не велика, хоча і більша, нїж у богатирів Полтавського і Миргородського повіту; але треба зауважити, каже Василенко, що униканню від осьвіти сприяє розкиданність богатирських хуторів і далечина їх від шкіл, та потреба працю підростків своїх повертати до господарства. На жаль, автор нїде, нїже єдиним словом не звернув уваги на иньшу, загальну по всїй Українї причину недостачи осьвіти між селянами себ то на антипедаґоґічность школи.

Підсусїдків в Кобеляцькому повітї 762 господарства; з них тільки 68 таких, що мають робочий товар. Варто б було про таку голоту згуртовати відомости по цілій Українї. *О. К-ий.*

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Д. Я. Самоквасовъ — Изслѣдованія по исторіи русскаго права, вып. I, 1896.

И. Филевичъ — Исторія древней Руси, томъ I: Территорія и населеніе, 1896.

В. Сергѣевичъ — Русскія юридическія древности, томъ II, вып. I, 1896.

Fr. Rawita-Gawroński — Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. w zarysie, 1896.

П. В. Голубовскій — Исторія Смоленской земли до начала XV ст., 1895.

В. Е. Данилевичъ — Очеркъ исторіи Полоцкой земли до конца XIV ст., 1896.

А. О. Кашпаръ — Раскопки кургановъ въ окрестностяхъ Симферополя, произведенныя проф. Н. И. Веселовскимъ въ 1895 году, 1896.

K. Krumbacher — Geschichte der byzantinischen Literatur von Iustinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453), 1897.

И. Соколовъ — Состояніе монашества въ Византійской церкви съ половины IX до начала XIII в. (842 до 1204), 1894.

Е. Карскій — Особенности Мстиславова Евангелія, 1895.

A. Prochaska — Przyczynki krytyczne do dziejów Unii, 1896.

A. Pawiński — Sejmiki ziemskie, 1895.

В. А. — Початки козацтва, 1895.

A. Brückner — Z dziejów polskiego różnowierstwa. Aryanie, 1896.

Начеркъ исторіи униі рускои церкви зъ Рымомъ, 1896.

Дръ И. Шараневичъ — Церковная унія на Руси и вліяніе ей на змѣну общественного положенія мірского руского духовеньства, 1897.

Dr A. J. — Kobiety na dworze czyhryńskim, 1893.

— Chmielnicki w Czyhrynie, 1896.

Collectanea ex archivo collegii historici — Archiwum komisyi historycznej, т. VII, 1894.

Д. И. Эварницкій — Исторія запорожскихъ козаковъ, т. III, 1897.

А. Лазаревскій — По поводу ста лѣтъ отъ смерти графа П. А. Румянцова, 1896.

S. Schnür-Pepłowski — Galiciana 1778—1812, 1896.

С. Петровскій — Одесскій каѳедральный Преображенскій соборъ, 1894.

А. И. Алмазовъ — Къ исторіи молитвъ на разные случаи, 1897.

В. Мочульскій — Апокрифическое сказаніе о созданіи міра, 1897.

Sava Chilandarec, Rukopisy a starotisky Chilandarské, 1896.

Б. Д. Гринченко — Этнографическіе матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣдныхъ съ ней губерніяхъ, II, 1896.

Н. Сумцовъ — Личные обереги отъ сглаза, 1896.

В. Ястребовъ — Новыя данныя о союзахъ неженатой молодежи на югѣ Россіи, 1896.

Н. В. Гильченко — Матеріалы для антропологіи Кавказа, 1895.

І. Франчук — Огляд повістий Григорія Квітки Основяненка, 1894.

Др. Т. Мандибур — Психольоґічний вступ до науки льоґіки в клясї VII, 1895.

В. Левицький — Ґрупа модулова, 1895.

О. Макарушка — Складня причасників в Волиньско-галицкій лїтописї, старорускім памятнику XIII в., 1896.

Др. Г. Величко — Вплив вітрів на асиметрию долин річних всхідноевропейскої низини, 1896.

W. Satke — Powiat tarnopolski pod względem geograficzno-statystycznym, 1895.

В. И. Василенко — Экономическіе очерки Кобелякскаго уѣзда Полтавской губерніи, 1896.

З ТОВАРИСТВА.

Рух в видавництвах.

Крім периодичних видань Товариства (Записки т. XV—XVIII, Зоря ч. 1—13) вийшли досї, окрім численних відбиток і передруків, отсї його публїкациї:

1) Збірник секциї математично-природописно-лїкарської, т. I, під редакциєю Івана Верхратского й Володимира Левицкого, с. III+28+30+4+12+14+20+38, 1) Про переступ чисел e і π, нап. В. Левицкий, 2) Докази істнованя інтеґралів рівнань ріжничкових, його ж, 3) О кристалїзованім ксантинї і ґуанїнї, нап. Др. І. Горбачевский, 4) Причинок до анатомії порівнательної судин кровних у хробаків, нап. І. Раковский, 5) Скілько часу потребують мотилї сьвіжо виляглі до повного розвитку своїх крил? нап. І. Верхратский, 6) До механїки нормальних і патольоґічних змін положеня матерницї, нап. Др. Щ. Сельский, 7) Причинок до діаґностики клїнїчної тифу кишкового, нап. Др. О. Дакура, 8) VI Пироговський з'їзд лїкарів у Київі, нап. Др. О. Ч.

2) Твори Степана Руданського т. III (1859—9) і IV (1859—1871), впорядкував А. Кримський, стор. 260 і 184.

Закінчують ся друком:

1) Жерела до історії України-Руси, т. II (Люстрациї королївщин в землях Галицький і Перемишльський, із вступною розвідкою: Економічний стан селян в Перемишльськім старостві в серединї XVI в., на основі описей королївщин, М. Грушевського).

2) Соматольоґія проф. Ів. Верхратського.

Друкують ся:

1) Історична бібліотека т. XIX (розвідки про народні рухи на Українї в XVIII—XIX в.).

2) Етноґрафічний Збірник т. III (леґенди й казки з Угорської Руси, зібрані В. Гнатюком).

Розпочинають ся друкувати:

1) Етнольоґічні Материяли, т. I.

2) Часопись Правнича, Розвідки правничі секциї історично-фільософічної Наук. тов. ім. Шевченка, річн. VII.

3) Збірник секциї математично-природописно-лїкарської т. II.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hruševśkyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj 29—86; 3. Ševčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyśkyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Ševčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barwińskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messaparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachiwśkyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewśkyj's. Desiderata von M. Hruševśkyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Errinnerung an Markian Šaškewič, von W. Kocowskyj 25—35; 3. Ševčenko und Mickiewič, vergleichende Studie von Dr A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci", Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. J. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hruševśkyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyśkyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Ševčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyśkyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von W. Lewickyj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hruševśkyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Ševčenko im Gefängniss, kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hruševśkyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und commerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Weličko S. 1—36; 2. Bittschrift Honta's und Zelezniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd" (Najmička) von T. Ševčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archeographische Note von M. Hruševśkyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von *** 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes", griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyńskyj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Witowd", einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hruševśkyj 1 16; 3. „Froh tönende Euphonie", ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von Al. Konyśkyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhund., von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten", ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von B. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross-Fürs. Litthauen, von M. Hrušewškyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barwińskyj s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hrušewškyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Šewčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hrušewškyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Lewyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, migeth. von M. Hrušewškyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakowa 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Šewčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hrušewškyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašiwškyj, I 1—14; 3. Taras Šewčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hrušewškyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kušewič, lemberger Rathherr und sein Notizbuch, von S. Tomašiwškyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., redigirt von M. Hrušewškyj 1—48; 3. T. Šewčenko's letzte Reise nach Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyi; 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniažewič, 1-8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hrušewškyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von W. Hnatiuk 1—38; 3. T. Šewčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896, I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.